

**XI-XIV. YÜZYILAR ARASINDA
KEMAH VE ÇEVRESİ**

Gönül BAYRAM

**Tarih Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi
Dr. Öğr. Üyesi Savaş EĞİLMEZ
2018
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

Gönül BAYRAM

XI-XIV. YÜZYILAR ARASINDA KEMAH VE ÇEVRESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Savaş EĞİLMEZ

ERZURUM-2018

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "XI-XIV. Yüzyıllar Arasında Kemah Ve Çevresi" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin basılı ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

10.07.2018

Gönül BAYRAM

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dr. Öğr. Üyesi Savaş EĞİLMEZ danışmanlığında, Gönül BAYRAM tarafından hazırlanan bu çalışma 10/07/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Orta Çağ Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Savaş EĞİLMEZ

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Bayram Arif KÖSE

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 10.07.2018

Enstitü Müdürü

Doç.Dr. Rifat KÜTÜK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖN SÖZ.....	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
I. ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE AMACI	1
II. KAYNAK TANITIMI	2

BİRİNCİ BÖLÜM

KEMAH BÖLGESİNİN COĞRAFİ KONUMU VE ERZİNCAN-KEMAH BÖLGE ADLARININ KÖKENİ

1.1. ERZİNCAN ADININ KÖKENİ.....	10
1.2. SEYAHATNAMELERDE ERZİNCAN	11
1.3. KEMAH BÖLGESİNİN COĞRAFİ KONUMU.....	13
1.4. KEMAH ADININ KÖKENİ VE ANLAMI	18

İKİNCİ BÖLÜM

TARİH ÖNCESİ DEVİRLERDEN XI. YÜZYIL SONLARINA KADAR KEMAH VE ÇEVRESİ

2.1. TARİH ÖNCESİ DEVİRLERDE KEMAH VE ÇEVRESİ	20
2.2. TARİHÎ DEVİRLERDE KEMAH VE ÇEVRESİ.....	21
2.2.1. Hitit Çağında Kemah ve Çevresi	21
2.2.2. Urartu Çağında Kemah ve Çevresi	22
2.2.4. Roma-Sâsânî Çağında Kemah ve Çevresi	28
2.2.5. Bizans-Sâsânî Çağında Kemah ve Çevresi	30
2.2.6. Bizans-Arap Çağında Kemah ve Çevresi	36
2.2.7. Selçuklu Çağında Kemah ve Çevresi.....	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XI-XIV. YÜZYILLAR ARASINDA KEMAH VE ÇEVRESİ

3.1. MENGÜCÜKLER.....	53
------------------------------	-----------

3.1.1. Beyliğin Kurucusu Mengüçük Gazi ve Dönemi (1074/1080-1118).....	53
3.1.2. İshak Bey Dönemi (1118-1142)	61
3.1.3. I.Alâeddîn Davud Bey ve Dönemi (1142-1165).....	64
3.1.4. Fahreddin Behramşah ve Dönemi (1165-1225).....	65
3.1.5. II. Alâeddîn Davudşah ve Dönemi (1125-1228)	74
3.2. SELÇUKLU HÂKİMİYETİNDE 15 YIL.....	82
3.3. ANADOLU'DA MOĞOL YAYILIMI VE KEMAH İLE ÇEVRESİNDE MOĞOL HÂKİMİYETİ	90
3.4. KEMAH ve HAVALİSİNDE ERATNA HÂKİMİYETİ.....	100
3.5. KEMAH VE HAVALİSİNDE MUTAHHARTEN HÂKİMİYETİ	109
SONUÇ.....	119
KAYNAKÇA	121
EKLER.....	151
ÖZGEÇMİŞ.....	177

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****XI-XIV. YÜZYILLAR ARASINDA KEMAH VE ÇEVRESİ****Gönül BAYRAM****Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Savaş EĞİLMEZ****2018, 177 Sayfa****Jüri: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU****Dr. Öğr. Üyesi Savaş EĞİLMEZ****Dr. Öğr. Üyesi Bayram Arif KÖSE**

XI ve XIV. Yüzyıllarda Kemah ve Çevresi adlı tezin amacı Doğuda Erzurum, batıda Sivas, kuzeyde Gümüşhane ve Bayburt, güneyde Tunceli ile çevrili olan Erzincan'ın dokuz ilçesinden biri olan Kemah'ın XI ve XIV. yüzyıllar arasındaki tarihi sürecini ele almaktır. Bu amaçla, bir devletin varlığını daimi kılmak için ihtiyaç duyduğu tüm şartları eşsiz coğrafyası ve yerleşmeye elverişli iklim koşulları sayesinde sunarak en eski çağlardan beri yerleşim görmüş ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmış Kemah'ın, hangi devletlere kapısını araladığına kronolojik bir sıra doğrultusunda yer verildi.

Türk hâkimiyetinden önce dahi sınır boyunda stratejik öneme sahip olan bölge, Hitit, Urartu, Roma, İran, Arap serüveninin ardından, Tuğrul ve Çağrı Beyler döneminde Anadolu'ya düzenlenen akınları takiben, Türk ulusu ile tanıştı. Özellikle Alparslan'ın 1071 Malazgirt galibiyetinin ardından, Anadolu'yu Türklere yurtluk olarak tahsis etmesinin ardından bölgede kurulan Mengüçük Beyliği ile ilçe, bir beyliğin merkezi olma görevini üstlendi. Çalışmamız açısında bölgenin önemi de bu tarihten itibaren başlamaktadır. Tarihin kendisi kadar eski bir geçmişe sahip olan böylesi önemli bir yerin çeşitli çalışmalar ile muhtelif dönemleri ele alınmış olmasına karşın, özellikle Orta Çağ tarihinin derlendiği genel bir çalışmanın yoksunluğu, bu çalışma ile büyük ölçüde giderilmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Kemah, Erzincan, Mengüçük, Alparslan, Türk

ABSTRACT**MASTER’S THESIS****KEMAH AND ITS NEIGHBORHOOD BETWEEN XI. AND XIV. CENTURIES****Gönül BAYRAM****Advisor: Assist. Prof. Dr. Savaş EĞİLMEZ****2018, 177 Pages****Jury: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU****Assist. Prof. Dr. Savaş EĞİLMEZ****Assist. Prof. Dr. Bayram Arif KÖSE**

The purpose of the thesis named “Kemah and Its Neighborhood in XI. and XIV. Centuries” is to handle the historic process of Kemah, which is one of the nine districts of Erzincan surrounded by Erzurum in the east, Sivas in the west, Gümüşhane and Bayburt in the north and Tunceli in the south, between the centuries of XI and XIV. To that end, which states Kemah opened its doors have been chronologically listed. Kemah has witnessed settlement and hosted numerous civilizations since ancient ages providing all necessary conditions with its unique geography and climatic conditions convenient for settlement.

The region that had strategic importance even before the Turkish dominance have met Turkish nation after Urartian, Roman, Iranian and Arabic adventure followed by the raids to Anatolia in the era of Tuğrul and Çağrı Beyler. Kemah became a district and the center of seigniorship with Mengüçük Beyliği established in the region after Malazgirt victory of Alparslan in 1071 and his allocating Anatolia as a country estate to Turkish nation. The significance of region in terms of our study starts from this date on. Despite the fact that several periods of a region which has an ancient past as old as the history itself have been addressed with a number of studies, this study aimed to eliminate the lack of a general study which compiles the history of Middle Age.

Key Words: Kemah, Erzincan, Mengüçük, Alparslan, Turkish

ÖN SÖZ

Kemah'ın tarihî coğrafyasına yönelik yapılan “XI-XIV. Yüzyıllarda Kemah ve Çevresi” adlı yüksek lisans çalışması, üç ana bölümden meydana gelmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde Kemah'ın coğrafi konumu, Kemah adının anlamı ve kökeni ele alınmıştır. İkinci bölümde ise en eski çağlardan başlanarak Tuğrul ve Çağrı Beyler önderliğinde Anadolu'ya yapılan Selçuklu akınları ve Anadolu'nun kapılarının Türklere açılmasını mümkün kılan 1071 Malazgirt Zaferi'ne kadar geçen süre içerisinde, bölgede hâkimiyet kuran devletlerden ve bölge üzerindeki hâkimiyetlerinin boyutundan bahsedildi. Çalışmanın ana kısmını oluşturan üçüncü bölümde ise Malazgirt Zaferi'nin ardından Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde yadsınamayacak derecede büyük öneme sahip olan ve ilk Anadolu Beylikleri arasında zikredilen Mengüçük Beyliğinden başlayarak, Anadolu Selçuklu Devleti, Moğol İmparatorluğu, Eratnalılar ve son olarak Mutahharten Beyliği'nin genel hatları ile tarihi geçmişlerine ve Kemah üzerindeki hâkimiyetlerine kronolojik bir olay örgüsü içerisinde yer verildi. Son olarak ekler kısmında harita, ilçenin ve bünyesinde barındırdığı mimari yapıların fotoğrafı, Erzincan ve havalisinde hüküm süren devletler tarafından bastırılan sikkelere yer verilerek görsel bir sunum yapılmaya çalışıldı. Çalışmada yer alan harita ve sikkelerin temin edildiği kaynaklar dipnot olarak verilmekle birlikte kullanılan fotoğrflar ilçeye düzenlediğimiz saha araştırması esnasında şahsımız tarafından çekildi.

Yükseköğrenim hayatımın başından beri hemen her alanda yanımda olan, her konuda desteğini benden esirgemeyen çok kıymetli hocam ve tez danışmanın Dr. Öğt. Üyesi Savaş EĞİLMEZ'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca öğrencisi olmanın gururunu her daim hissettiğim Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU'na, tezin savunma ve teslim sürecinde desteğini esirgemeyen, yönlendirmeleri ile beni aydınlatan Arş. Gör. Ahmet Sefa YILDIRIM'a, başta annem olmak üzere her daim desteklerini üzerimde hissettiğim biricik aileme ve tezin meydana getirilme sürecinde beni yalnız bırakmayan sevgili meslektaşım ve kadim dostum Nurdan YAĞAN'a teşekkürlerimi sunarım.

KISALTMALAR

Bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviri
Değ.	: Değerlendiren
<i>DİA</i>	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Düz.	: Düzenleyen
Ed.	: Editör
<i>EI²</i>	: Encyclopedia of Islam
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
<i>İA</i>	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İng.	: İngilizce
M	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
Not.	: Notlar
Nşr.	: Neşreden
Seç.	: Seçen
ss.	: Sayfa sayısı
<i>TAD</i>	: Tarih Araştırmaları Dergisi
Trc.	: Tercüme Eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE AMACI

Devletlerin varlıklarını kalıcı kılmak için ihtiyaç duyduğu; verimli arazi, zengin su kaynakları, uygun iklim koşulları ve korunaklı konum gibi hususların tamamını bünyesinde barındıran Kemah, bu durumun doğal sonucu olarak tarihi süreç içerisinde birçok devletin mücadele noktası olmuştur. Asırlar boyunca farklı kültürler ile harmanlanan Kemah üzerine yapılan çalışmaların azlığı bizi bu çalışmayı meydana getirmeye teşvik etmiştir. Muhtelif dönemlerde bölge üzerinde hâkimiyet kuran devletlerin konu edinildiği çalışmalar içerisinde Kemah'a değinilmiş olsa da özellikle Orta Çağ tarihinin bir bütün halinde ele alındığı genel bir tarihi çalışmanın yoksunluğunu, yaptığımız bu çalışma ile büyük ölçüde gidermeye çalıştık. Bu gaye ile yola çıktığımız çalışmamız da tarih öncesi devirlerden başlayarak Kemah'ın tarih sahnesindeki konumunu irdelemiş olamakla birlikte, XI ve XIV. Yüzyıllar çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

Çeşitli zaman dilimlerinde farklı statüler üstlenerek stratejik önemini muhafaza eden Kemah'ın özellikle coğrafi konumunun ele alındığı çalışmaların yok denecek kadar az olması, çalışmayı meydana getirirken karşılaştığımız sorunlar arasında ilk sırada yer almaktadır. Bu müşkül durum, bölge üzerinde yaptığımız saha araştırmaları ile büyük ölçüde giderilmeye çalışıldı. Birinci derece deprem kuşağı içerisinde yer alan bölgenin, meydana gelen depremlerle birlikte bir devletin bölge üzerindeki hâkimiyetinin en iyi ispatı olan tarihi yapıları büyük ölçü de tahrip etmesi çalışma açısından büyük bir dezavantaj olsa da kaynak eserlerin büyük bir kısmının taranması bu durumun çalışma üzerinde olumsuz etki yaratmasının önüne geçti. Ayrıca devletlerin bölge üzerindeki hâkimiyetlerinin boyutunu daha iyi tespit edebilmek amacı ile dönemin şartları ve devletlerin genel yapısını ele alarak çalışmayı daha sağlam temeller üzerine dayandırma yolunu tuttuk. Yaşadığımız çağ itibari ile bilginin daha ulaşılabilir olması ve geçmişte çelişkiler barındıran birçok hususun bugün daha şeffaf bir hal alması, konulara bakış açılarımızın ve yaklaşımımızın evrilmesini sağlamıştır. Biz de bu durumu lehimize kullanarak, bu çalışmamız ile ilim âlemine katkıda bulunmayı gaye edindik. Yapılacak yeni çalışmalara ışık tutması en büyük temennimizdir.

II. KAYNAK TANITIMI

A-VAKAYİNÂMELER

1-Arapça Kaynaklar

el-Kâmil fi't-Târîh: Esas adı Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Esîreddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî olan müellif, 4 Cemâziyelvel 555 (12 Mayıs 1160)'da Cizre'de dünyaya gelmiştir. Doğduğu yere izafeten, “Cezerî”, babasının kullandığı Esîreddin lakabına izafeten de “İbnü'l Esîr” künyesiyle anıldı. Tarih, hadis, fıkıh, edebiyat, lügat, ahbâr, enesâb ve ricâl alanında geniş ilme sahip olan İbnü'l Esîr, Zengîlerin ve Eyyûbilerin bütün makam tekliflerini reddederek hayatına ilme adadı. Nihayet 25 Şaban 630'da (6 Haziran 1233) Musul'da vefat etti.¹

İbnü'l Esîr'in adının doğu ve batı dünyasında saygı ile anılmasını sağlayan ve bizim çalışmamız açısından büyük önem taşıyan el-Kâmil fi't-Târîh, insanlığın yaratılışından Hicri 628 (1230) senesine kadar geçen olayların kaleme alındığı umumi tarih kitabıdır. İlk defa Carolus Johannes Turnberg tarafından yayınlanan eserin (Leiden 1851- 1876) daha sonra çeşitli baskıları yapıldı ve Türkçeye tercüme edildi. Müellifine Orta Çağ'ın en güvenilir tarihçilerinden biri olma hüviyeti kazandıran eserde, olaylar tahlil edilerek, İslam dünyasında seyahat eden tüccar ve gezginlerden duyulan rivayetler ise tenkit süzgecinden geçirilerek verilmeye çalışılmıştır. Özellikle o zamana kadar eserlerde fazla yer verilmeyen Batı İslâm dünyasına dair bakir bilgiler sunması eserin

¹İbnü'l Esîr'in hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için Bk. M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Yüksel Kanar (Haz.), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, 151-163; Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, E. J. Brill, Leiden 1968, 332, 413; Franz Rosenthal, “İbn al-Athir”, *EP (İng)*, London 1986, III, 723-724; Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, 185; Claude Cahen, *Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı*, (Çev.: Nejat Kaymaz), *TAD*, VIII (12-13), (1969), 202-204, 212-213; Kemal Sandıkçı, “İbnü'l-Esir Kardeşler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (6), 1992, 61-78; Abdülkerim Özyayın, “İbnü'l-Esir, İzzeddin”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 26-27; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, 137-139; Tahrir Heyeti, “İbnü'l-Esir”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, V/2, 851-852; Savaş Eğilmez, *Erzurum (Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar)*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, 19; Ayşe Dudu Kuşçu-Cihat Güler-Mehmet Özer-Mehmet Öztemel, *Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken*, Necmeddin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2017, 26.

değerini daha da artırmıştır. Eserini vücuda getirirken Taberî, İbnü'l Kelbî, Müberred. Belâzurî ve Mes'ûdî gibi tarihçilerin eserlerinden feyz almıştır.²

Fütûhu'l-Buldân: Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davud el-Belâzurî, Hicretin üçüncü asrında yaşamış, tarihçi, edîb, ensâb âlimi ve şair vasıflarını sahip önemli âlimlerden biridir. Doğum yeri ve tarihi hakkında çeşitli mülâhazalar bulunan müellifin, Farsçadan Arapçaya yaptığı çeviriler nedeniyle İranlı olduğu kanaatine varılmıştır. Abbasi Halifeliğinde icra ettiği naiblik görevi sayesinde hakkında bilgi edinilen Belâzurî'nin 279 (892-893) senesinde seksen bir yaşında iken öldüğü bilinmektedir.³

Mes'ûdî'nin "Ülkelerin fetihleri konusunda ondan daha güzelini bilmiyoruz" diyerek övgü ile bahsettiği ve İslâm tarihinin ilk kaynaklarından olma niteliği taşıyan Fütûhu'l-Buldân, Kemah'a düzenlenen İslami fetihler hakkında sunduğu bilgiler sayesinde çalışmamız açısından büyük bir önem taşımaktadır. Müellifin günümüze intikal eden iki eserinden biri olan bu eserde Hz. Peygamber zamanından hicrî III. Yüzyıla kadar ilk fetihler bölge ve şehir esasına dayanarak verilmektedir. Eserini kaleme alırken olayları ve onlara esas teşkil eden rivayetlerin doğruluğunu teyit etmek için oldukça çaba sarf eden Belâzurî, özellikle Ebu'l-Hasan Ali el-Medâînî'nin Kitâbu'l-Megâzî ve Târîhu'l-Hulefâ adlı çalışmalarını başvuru eserleri olarak kullanmıştır.⁴

Acâibu'l Makdûr: Tam adı Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. İbrâhîm b. Arabşâh el-Ensârî ed-Dımaşkî el-Hanefî olan müellif, kendi ifadesiyle H. 791'de (1388) Şam'da dünyaya geldi. Timur'un 1400 senesinde Şam'ı fethetmesinin ardından anne ve kardeşleri ile Semerkant'a götürülen Arabşâh, o dönem

²Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, 254-262; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991, 34-35; Özeydin, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", 27; Abdülkerim Özeydin, "el-Kâmil", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 281-283; Sandıkçı, 72.

³Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için Bk. C. H. Becker, "Belâzurî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, II, 467-468; C. H. Becker-Franz Rosenthal, "al-Balâdhurî", *EI² (İng)*, E. J. Brill, Leiden 1986, I, 971-972; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, 32-33; Şeşen, 48-49; Mustafa Fayda, "Belâzurî", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V, 392-393; Mustafa Fayda, "Ensâbü'l-eşrâf", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 249-251; Mustafa Fayda, "Fütûhu'l-buldân", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XIII, 258-259.

⁴Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, 32; Hizmetli, 28; Mustafa Fayda, *El-Belâzurî, Fütûhu'l BULDÂN: Ülkelerin Fetihleri*, (Çev.: Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, XVIII; Eğilmez, 21.

Timur'un uyguladığı politika doğrultusunda kendi gibi bölgeye getirilen birçok âlimin Semerkant da bulunması hasebiyle derin bir şevk ile ilmi çalışmalarına başlamıştır. Tecvid, sarf ve nahiv, hadis ve kıraat, fıkıh, hukuk alanında dersler alan, Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolcaya vakıf olan Arabşah, 1450 senesinde hayatını kaybetti.⁵

Timur ve devri için oldukça büyük önem taşıyan Acâibu'l Makdûr adlı eser, Arapça kaleme alınmıştır. Müellif eserinde, doğduğu topraklardan uzaklaşmasının müsebbibi olarak gördüğü ve ortaya çıkışını en müthiş felaket olarak zikrettiği Timur'a karşı büyük bir hiciv yapmaktadır. Şerefüddin Ali Yezdî ile aynı dönemleri kaleme almasına rağmen Yezdî'nin yaptığı övgü nispetinde yergi yapmış olsa da her iki eserde Timur dönemi için başyapıt niteliğindedir. Timur-Bayezid ve Mutahharten döneminde Kemah'ın ahvaline dair verdiği malumatlar çalışmamız açısından büyük önem taşımaktadır.

2.Farsça Kaynaklar

Bezm u Rezm: İbn Arabşah ve Kâtib Çelbi tarafından Abdülaziz diye anılan Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, hakkında malumata yine İbn Arabşah ve ondan naklen Kâtip Çelebi aracılığı ile ulaşılabilmektedir. Kitabın yazılış sebebi kısmında kendisine dair verdiği bilgiler doğrultusunda Esterâbâd⁶ doğumlu olduğu anlaşılan Esterâbâdî, konumuz olan eserini Burhâneddin'in isteği üzerine kaleme almış 1397-1398 senesinde ona sunmuştur. Kadı Burhâneddin'in ölümü üzerine de İbn Arabşah'ın verdiği malumata göre yaşamının geri kalanını orada geçirmiştir.⁷

Kadı Burhâneddin'in emri üzerine kaleme alınan ve özel bir tarih hüviyeti taşıyan Bezm u Rezm'in ana dili Farsçadır. Esterâbâdî'nin günümüze ulaşan tek eseri olan bu yapıt, muhtevasında XIV. asrın Anadolu hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

⁵İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012, 19-27; Togan, *Tarhte Usul*, 200; Hüsnü H., "İbn Arabşah", *Türkiyat Mecmuası*, III, 1935, 157-184; Günlaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, 360-364; Şeşen, 216-217; İbrahim Kafesoğlu, "İbn Arabşah", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, V/2, 698-701; Abdülkadir Yuvalı, "İbn Arabşah, Şehâbeddin", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 314-315; Yüksel, 56.

⁶İran'ın Mazendaran bölgesinde yer alan şehir bugün "Gürgen" adı ile anılmaktadır. Bk. Tahsin Yazıcı, "Esterâbâd", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 437-438.

⁷Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm (Savaş ve Eğlence)*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 3-7; Mehmed Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Ana Kaynakları", *Belleten*, VII (27), (Temmuz 1943), 380; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, Sevinç Matbaası, Ankara 1983, 9; Tahsin Yazıcı, "Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşir", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 438.

Özellikle Kadı Burhâneddin'in himayesi altına girdiği 1394 senesi sonrası olaylara bizzat tanık olması sebebiyle bu tarihten itibaren yazılanlar ayrı bir değer taşır. Bizimde çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz bu kıymetli eser, özellikle Kemah'ın Mutahharten dönemindeki durumu hakkında ana kaynak teşkil etmektedir.

El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Esas adı Nâsırüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî olan İbn Bibî'nin hayatı hakkında malumatlara eserinde vermiş olduğu bilgiler doğrultusunda ulaşılabilmektedir. Rugadî nisbesinden İran'ın Mâzenderan bölgesinde yer alan Rugad şehrine mensup olduğu düşünülmektedir. Takribi 680 (1282) senesindeki ölümüne kadar Selçuklu Devleti'ne hizmetini sürdüren müellif, Moğolların Anadolu'yu istilasını esnasında tanıştığı Alâeddîn Atâ Melik Cüveynî'nin isteği üzerine bahsi geçen eserini Farsça kaleme almıştır.⁸

El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye, Anadolu Selçuklu Devleti tarihi için birinci dereceden kaynak eser niteliğindedir. Eserde II. Kılıç Arslan'ın 588 (1192) senesindeki ölümünden başlayarak müellifin ömrünün son bulduğu 679 (1281) senesine kadar geçen süre içerisindeki olaylara kronolojik bir sıra halinde yer verilmektedir. Alâeddîn Keykubad'ın tahta çıkışına değin geçen olaylar kırıntılar halinde verilirken eserin adındaki ikinci el-Alâ'iyye'nin işaret ettiği Keykubad ile birlikte daha detaylı anlatılmaya başlanmaktadır. Eserde verilen olayların meydana geldiği tarihler çok fazla verilmemekle birlikte verilen tarihlerin birçoğunda da hata mevcuttur. İlk kez 1902 yılında Houstma tarafından yayınlanan eser Türkiye'de ilk defa Adnan Erzi tarafından 1956 yılında TTK yayınları arasında faksimile olarak yayınlanmıştır. Necati Lugal eserin ilk yarısının tercümesini yayınlarken, tam Türkçe tercümesi Mürsel Öztürk tarafından yapılmıştır.⁹ Kemah üzerindeki Mengüçük, Selçuklu ve kısmen Eratna hâkimiyetine yer vermesi sebebiyle çalışmamızı meydana getirirken sıklıkla başvurduğumuz eserler arasında yer almaktadır.

⁸Hayatı ve eserleri hakkında daha teferruatlı bilgi için Bk. Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Ana Kaynakları", 388-389; Togan, 190; Adnan Sâdık Erzi, "İbn Bibî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, V/2, 713-718; Fazlı Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2006, 84-86; Herbert Wilhelm Duda, "İbn Bibî", *EP (İng)*, London 1986, III, 737-738; Abdülkerim Özaydın, "İbn Bibî", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 379-382; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 166-167;

⁹Konuş, 85-86.

Zafernâme: Lakabı “Mahdûm”, mahlası “Şeref” olan ve hicri dokuzuncu yüzyılda ünlenen Şerefüddîn Alî b. Şemsiddîn Alî Râzî-i Yezdî, Yezd¹⁰ yakınlarındaki Teft şehrinde doğmasından mütevellit “Yezdî” lakabı ile tanınır. Yaşamı 858/1454 senesinde Yezd şehrinde son bulan Yezdî, esas şöhretini tarihçiliğiyle kazanmışsa da aynı zamanda döneminin önde gelen âlim ve şairlerinden biriydi.¹¹

Farsça kaleme alınan Zafernâme, Timur döneminde meydana gelen olayların konu edildiği eserler arasında oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Şahruh’un oğlu İbrahim Mirzâ’nın arzusu üzerine kaleme alınan ve dört sene içerisinde tamamlanan eser, Şerefüddîn’in şiir alanında ki ustalığı sayesinde edebî bir üslupla yazılmıştır. Eser Çağatay neseplerinin ve kabilelerinin anlatıldığı Târih-i Cihangîr adında bir giriş ile İbrahim Mirza’nın son dönemlerine kadar Timuroğulları tarihini içermektedir. Timur dönemi vak’anüvisleri ve kayıt memurları bahşılarının kayıtları ile Nizâmeddîn-i Şâmî’nin Zafername’sinden yararlanarak kaleme alınan eser, İbrahim Mirzâ’nın emri üzerine yazıldığı için genel itibari ile taraf tutularak yazılmış bir eserdir.¹²

3.Ermeni ve Süryani Kaynaklar

Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162): Doğum ve ölüm tarihi bilinmeyen Mateos’un eserinde verdiği bilgiler doğrultusunda Urfa’da doğduğu ve burada başrahip olduğu malumatlarına ulaşılabilmektedir. Eserinde 1136 senesine kadar geçen olayları verdiği göz önünde bulundurularak da bu tarihten sonra öldüğü kanaatine varılmaktadır. Vücuda getirdiği Vekayinâme, 952 ve 1136 seneleri arasında geçen olayları konu almakla birlikte, bu tarihten sonraki olaylar talebesi olduğu düşünülen Grigor tarafından 1163 senesine kadar devam ettirilmiştir. 8 kısımdan meydana gelen eserde 4. kısımdan itibaren Selçuklulara yer verilmektedir. Özellikle son bölümde Haçlı Seferleri ile ilgili birçok kaynakta rastlanmayan bilgiler ihtiva etmesi bakımından, özel bir yere sahiptir. Eser

¹⁰İran’da bulunan şehir, Fars ile Irak-ı Acem arasında yer alır.

¹¹Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için Bk. Togan, *Tarihte Usul*, 198; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, 371-379; Şeşen, 243-244; Tahsin Yazıcı, “Şeref-ed-Dîn”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, XI, 427; Musa Şamil Yüksel, “Timurlular Devleti Tarihi Kaynakları”, Altan Çetin (Ed.), *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, (ss. 53-60), Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2014, 59; Kaan Dilek, “Şerefeddin Ali Yezdî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 550-552.

¹²Felix Taurer, “Timurlular Devrinde Tarihçilik”, (Çev.: Ahmet Ateş), *Belleten*, XXIX (113), (Ocak 1965), 59-61; Şeşen, 244; Dilek, 551;

başlıca üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, 952-1052 yılları arasındaki olaylar ikinci kısımda, 1053-1102 yılları arasında meydana gelen olaylar ve üçüncü kısımda 1102-1136 yılları arasındaki olaylar kaydedilmiştir. Ermenice metni üç yazma üzerinden 1892'de Kudüs'te basılan eserin Hrand D. Andreasyan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹³

Simbat Vekayinâmesi: XIII. yüzyıl Ermeni müellifleri arasında yer alan ve 1203 senesinde doğan Simbat, Kral I. Leon'un ölümünden sonra devlet naibi görevini icra eden Konstantin'in oğludur. Henüz on yaşında iken I. Leon tarafından saraya alınan Simbat'ın, kralın ölümünün ardından varisi Zabel'in, ağabeyi Hetum ile evlenmesi üzerine başkumandanlık mevkiine getirilmesi, Türk beylikleri, Türkiye Selçuklu Devleti, Mısır Memlûkları, Latin Prenslıkları ve Moğollarla temas kurmasını sağlamıştır. Kardeşi I. Hetum ve onun halefi II. Leon'un hâkimiyetinin ilk yıllarına kadar başkumandanlık vazifesini devam ettiren Simbat, 1275 senesinde ölmüştür.

Simbat'ın vücuda getirdiği eserlerin başında, 951 senesinden 1331'e kadar geçen vakaların yer aldığı Vekâyinâmesidir. 380 senelik vekâyî ihtiva eden bu tarihin 1152 senesine kadar geçen olayların kaydedildiği ilk kısmı, Urfalı Mateos ile onun öğrencisi olduğu iddia edilen Papaz Grigor'un zeylinin bazı ufak farklarla meydana getirilmiş basit bir hulâsasıdır. 1152 tarihinden 1274 senesine kadar geçen olayların kaydedildiği ikinci kısım ise Simbat'ın asıl eseri sayılabilir. 1274'den 1331'e kadar olan son kısım ise meçhul bir müzeyyil tarafından ilâve edilmiştir. 1856 senesinde Moskova'da, 1859 senesinde Paris'te basılan eser, Hrand D. Andreasyan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁴

Süryani Mihail Vekayinâmesi: 1126 senesinde Malatya'da doğan Mihail, 1166-1199 yılları arasında Süryani Kilisesi patrikliği görevini icra etti. II. Kılıç Arslan'ın dostluğu ve himayesi sayesinde, yaşadığı devirde meydana gelen olayları yakından takip etme imkânı buldu. Vücuda getirdiği eserinin merkezine Süryani Kilisesini oturtan müellif, 1195 senesine kadar geçen olayları ele almaktadır. Genel bir dünya tarihi

¹³Togan, *Tarihte Usul*, 230; Ali Sevim, "Urfalı Mateos Vekâyî-nâmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I (1), 1963, 319-321; Murat Keçiş, "II-Ermeni Kaynakları", Altan Çetin (Ed.), *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, (ss. 160-167), Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2014, 164; Konuş, 118-19; Eğilmez, 22; Kuşçu-Güler-Özer-Öztemel, 75-76.

¹⁴Hrant D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynaklar", *Tarih Dergisi*, I (12), 1950, 408-413; Konuş, 122; Keçiş, 165; Kuşçu-Güler-Özer-Öztemel, 79-80.

niteliğindeki eser Süryanice kaleme alınmıştır. Özellikle İslam tarihi ve Selçuklu tarihi ile ilgili önemli bilgiler barındıran eser, Anadolu'ya düzenlenen ilk Türkmen akınları, Mazgirt Savaşı ve Mengüçük Beyliğine dair verdiği malumatlar hasebiyle çalışmamız açısından büyük değer taşımaktadır.

J. B. Chabot tarafından 1924 senesinde Paris'te Fransızca tercümesi ile yayınlanan eser, Hrant D. Andreasyan tarafından tercüme edilmişse de henüz basımı yapılamamıştır.¹⁵

Ebû'l-Ferec Tarihi ve Târîhu Muhtasari'd-Düvel: 622-1225/623-1226 senesinde Malatya'da doğan Gregorius Bar Hebraeus Yuhanna b. Ehrun Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî'nin soyu Yahudi bir aileden gelmektedir. Ehrun adlı Yahudi bir hekim olan atası, vaftiz olarak Hristiyan dinine geçmiş ise de soyunun esasen Yahudilere dayanması sebebiyle Ebû'l-Ferec (İbnü'l-İbrî=Yahudinin oğlu) diye anılır. Hristiyanlığı kabu gören ve bu dinin yayılması için çeşitli faaliyetler yürüten müellif, 1286 senesinde ise hastalandığı Merâğa'da vefat etti.¹⁶

İbnü'l-İbrî, çoğu Süryanice olan otuz bir eser vücuda getirmiştir. Süryanice kaleme aldığı eserlerden biri olan Ebû'l-Ferec Tarihi, umumi bir tarih niteliğinde olup, yaratılıştan 1286 yılına kadar gelen olayları ihtiva eder. Eser başlıca iki bölümden oluşmaktadır. "Chronicon Syriacum" adıyla anılan birinci bölüm Süryanice, Arapça. Farsça ve diğer bazı kaynaklardan istifade edilerek kaleme alınmış bir dünya tarihidir. Özellikle XIII. yüzyılda cereyan eden hadiselerle dair verdiği bilgiler, olayların birçoğuna şahit olması sebebiyle büyük önem taşımaktadır. Müellif eserin diğer iki kısmında ise Süryani kilisesinin tarihine yer vermiştir. 1932 senesinde Ernest A. Wallis Budge tarafından *The Chronography of Gregory Abû'l-Farac ... Barhebraeus, Being the First Part of, his Political History of the World* adıyla İngilizceye çevrilen eser, Ömer Rıza Doğrul tarafından İngilizce çevirisinden *Abu'l-Farac Tarihi* ismiyle Türkçeye tercüme etmiştir. Müellifin bir diğer eseri olan Târîhu Muhtasari'd-Düvel, Müellifin

¹⁵Togan, *Tarhte Usul*, 230; Şeşen, 129; Konuş, 125-126; Çevik, 170; Kuşçu-Güler-Özer-Öztemel, 86.

¹⁶Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için Bk. Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev.: Şerafeddin Yaltkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 1-3; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Ebû'l-Ferec Tarihi-I*, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1950, 1-3; Togan, *Tarhte Usul*, 187; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, 195-200; Theodore Nöldeke, "Ebu'l-Ferec ve Moğollar", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, III (10), (Mart 1928), 1-16; Şeşen, 153-154; Konuş, 126-127; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 92-94; Kuşçu-Güler-Özer-Öztemel, 87.

Süryanice umumi tarihi olan Ebû'l-Ferec Tarihi'nin bizzat kendisi tarafından yapılan Arapça muhtasarıdır. İbnü'l-İbrî, hayatın son yıllarında Merâgalı âlim ve Arap asilzâdelerin ricası üzerine kaleme aldığı bu eserinde İbnü'l-İbrî bu eserinde başlıca on devletin tarihini ele almıştır. 9. ve 10. Devletler bölümünde Türklerden ve özel olarak Selçuklulardan ve Moğollardan bahsedilmektedir.¹⁷

B-SEYAHATNAMELER

Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyehat: 1403 senesinde Timur'a elçilik vazifesi ile Kadis'den yola çıkan Katalan elçisi Ruy Gonzâlez de Clavijo tarafından 15. yüzyılda kaleme alınan eser, özellikle Emir Mutahharten dönemine dair verdiği malumatlar sebebi ile çalışmamız açısından büyük önem taşımaktadır. Timur-Mutahharten-Bayezid arasında yaşanan mücadelelere yer verilmesinin yanı sıra Kemah Kalesi'nin tasvirinin yapılması Kemah'ın o dönemki statüsüne dair çıkarımlarda bulunulabilmesi açısından büyük fayda sağlamaktadır.¹⁸

¹⁷Togan, *Tarihte Usul*, 187; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, 198-200; Konuş, 126-127; Adnan Çevik, "III-Ermeni Kaynakları", Altan Çetin (Ed.), *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, (ss. 168-170), Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2014, 168; Kuşçu-Güler-Özer-Öztemel, 87.

¹⁸Ruy Gonzâlez de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyehat*, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), Köprü Kitapları, İstanbul 2016.

BİRİNCİ BÖLÜM

KEMAH BÖLGESİNİN COĞRAFI KONUMU VE ERZİNCAN- KEMAH BÖLGE ADLARININ KÖKENİ

1.1. ERZİNCAN ADININ KÖKENİ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde 39° 02'- 40° 05' kuzey enlemleri ile 38° 16'- 40° 45' doğu boylamları arasında yer alan ve dokuz ilçeden oluşan bir il olan Erzincan¹⁹, 11.903 km²'lik bir yüzölçümüne sahiptir.²⁰ Bölge, doğuda Erzurum, güneyde Tunceli, güneydoğuda Bingöl, güneybatıda Elazığ-Malatya, batıda Sivas, kuzeybatıda Giresun, kuzeyde Gümüşhane ve Bayburt illeri ile çevrelenmiştir.²¹

Günümüzde Erzincan²² olarak bilinen şehir, geçmişte birçok değişik isim ile anılmıştır. Ersnt Herzfeld, bölgenin ilk çağdaki adının Urussa olduğunu ifade ederken,²³ Bilge Umar bu bilgiye ilaveten Urussa'nın Asur belgelerindeki karşılığının Urusu olduğunu belirtir. Yine Umar'a göre Ptolemaios'ta, Orsene, Orsa/Orse; Procopius'ta Orosene; Roma ve Bizans kaynaklarında ise Orosa olarak adlandırılan bölgeler ile Urussa kast edilmektedir.²⁴ Bölge, Strabon tarafından ise Akilisene olarak zikredilmektedir.²⁵ Zaman içerisinde bölgede hüküm süren milletlerin dil yapılarının farklılığı, bölgeye verilen isimler üzerinde de etkisini göstermiştir. Özellikle Ermeni ve Arap tesiri ile bambaşka bir hüviyet kazanan yer isimlerindeki bu değişikliklerin hangi kıstaslar doğrultusunda yapıldığı tam olarak bilinmemektedir.²⁶ Bu hıstan payına düşeni alan Erzincan Grek kaynaklarında Aziris, Justinapolis olarak

¹⁹Öteden beri Erzurum vilâyetine bağlı bir sancak olan Erzincan, 1923 senesinde vilâyet haline getirildi.

²⁰*Erzincan '90: Her Yönüyle Erzincan 1990 İl Yıllığı*, Aydoğdu Yayınevi, Ankara 1990, 8.

²¹Besim Darkot, "Erzincan", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, IV, 338; Abdulkadir Gül-Adem Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan*, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum 2011, 7; Abdülkadir Gül, "Erzincan Kazasının Yerleşme Özellikleri (XVI-XX Yüzyıllar Arası)", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1), 2013, 59.

²²Bu adın ilk çağ Ermeni dilinde "kayalı, taşlı" manasını ihtiva eden "Eriz" sözcüğünden geldiği tahmin edilmektedir. Bk. Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, 118.

²³Ernst Emil Herzfeld, *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1968, 105,107.

²⁴Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, 625.

²⁵Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası- Kitap: XII- XIII- XIV*, (Çev.: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, 40.

²⁶Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev.: Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1994, 191.

adlandırılırken;²⁷Ermeni kaynaklarında Erez, Erzng ve Erznga; Arap kaynaklarında Arzancân;²⁸ Bizans kaynaklarında Aringam (Aringan), Arsinga, Arsingan Erzingan şeklinde ifade edilmektedir. Türk fetihlerinden sonra şehrin adı başlangıçta Erzingân, Ezirgân olarak anılıp, nihayetinde günümüzdeki şeklini almıştır.²⁹ Tahir Erdoğan Şahin ve Cahen ise bölgenin 1364 yılı civarında “Keltzene” olarak anıldığını dile getirmektedirler.³⁰

Coğrafi konumunun elverişli olması sayesinde bir yerleşim yeri olarak tarih sahnesine çıkışı İlk Tunç Çağı'na kadar uzanmaktadır.³¹ Bölgesel bir geçiş sahası durumunda olmasının yanı sıra, doğu-batı, kuzey-güney ulaşım güzergâhları arasında bulunması hem Erzincan'ın hem de bünyesinde barındırdığı ilçelerin önemini artırmıştır. Bu sebeple de bölge tarih boyunca birçok devletin mücadele alanı olmuş ve farklı devletlerin hâkimiyeti altında kalmıştır.

1.2. SEYAHATNAMELERDE ERZİNCAN

Tarih boyunca güzelliği itibari ile birçok seyyahın dikkatini çeken Erzincan, “Cennet Ülkesi”, “İrem Bağı”, “Belkıs Şehri” gibi farklı isimlerle anılırken,³² Marco Polo, İbn Battuta, Katib Çelebi, Clavijo ve EvliyâÇelebi gibi çoğu seyyahında geçiş güzergâhı arasında yer almıştır.

13. yüzyılın ikinci yarısında Erzincan'ı ziyaret eden Marco Polo'ya göre;

²⁷Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, 107; Mehmet İnbaşı, “Erzincan Kazâsı (1642 Tarihli Avârız Defterine Göre)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, 2009, 189; Gül- Başibüyük, 43.

²⁸Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev.: Fikret İşıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, 202. “Arzancân” ismine ilk olarak Yâkût el-Hamavî'nin Mu'cemü'l Buldân adlı eserinde rastlanmıştır. Bk. Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemü'l Buldân*, I, Beyrut 1990, 180. Tahir Erdoğan Şahin, Yakut'un bu kelimenin analizini yaptığını da belirtmektedir; “*Arzancan, elif (E) harfinin üstünü, (R) nın sükûnu, (Z) nın üstünü, (N) un harfinin sükûnu ve Cim elif ve nun harfleri ile okunur. Oranın halkı “Erzengan” derler. (Kâf harfi ile hitap ederler.) orası Ahlat ve Rum memleketleri arasında Ermenistan memleketlerinden meşhur, güzel, hayrı ve halkı çok olan bir memlekettir. Erzurum'a yakındır.*” Bk. Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi: Anadolu'nun Tarihi Akışı İçerisinde (Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Açıdan)*, Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yayınları, Erzincan 1985, 138.

²⁹Darkot, “Erzincan”, 339; İsmet Miroğlu, “Erzincan”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, 11, 318; Gül- Başibüyük, 43.

³⁰Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 191; Tahir Erdoğan Şahin, 138.

³¹Bölgenin Eskiçağ tarihi hakkında detaylı bilgi için Bk. Tahsin Özgüç, “Altın-tepe Kazıları”, *Belleten*, XXV (98), (Nisan 1961), 253-290; Tahsin Özgüç, *Altın-tepe*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966.

³²Ruhi Kara, “Erzincan Adı Üzerine”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2), 2015, 25.

“Büyük Ermenistan, girişinde Erzincan kentinin bulunduğu geniş bir bölgedir. Burada özellikle ‘‘ bombazin’’ denilen güzel yünlü bezlerin üretimi yapılır. Yeryüzünde bulunabilecek en iyi sıcak kaynaklar ve sağaltıcı kaplıcalar buradadır. Halkın çoğunluğu Ermenilerden oluşur. Tatarların egemenliği altındadır. Bu ülkede daha birçok kentler varsa da Erzincan bu kentlerin en önemlisidir ve aynı zamanda başpiskoposun oturduğu yerdir.”³³

14.yüzyılı canlı levhalar halinde aksettiren İbn Battuta’ya göre;

“...Oradan hareketle Erzincan’a vardık ki, Irak padişahına tâbi şehirlerden biridir. Büyük ve kalabalıktır. Halkın çoğunluğunu Ermeniler teşkil eder, Müslümanlar Türkçe konuşurlar. Çarşıları pek muntazamdır. Şehrin adına nispet edilen nefis kumaşlar dokunur. Burada çıkarılan bakır madenlerinden çeşitli kap kaçaklarla daha önce bahsi geçen ve bizim taraflardaki ayaklı çıradanlıklara benzeyen beysuslar -bakır şamdanlar- yapılır...”³⁴

1404 senesinde Erzincan’dan geçen İspanyol seyyah Clavijo’ya göre;

“Erzincan, nehir kenarında olan bir ova üzerinde kurulmuştur. Bu nehir, herkesin bildiği gibi cennetten kaynakayan Fırat Nehri’dir. Şehrin üzerinde bulunduğu ova, geriden bir dağ sırasıyla çevrilmiştir. Dağların tepeleri karla örtülü olduğu halde vadilerde kardan eser yoktu. Etrafta ve her yerde bağlı bahçeli köyler gözükiyordu. Bütün ova, buğday tarlalarıyla, üzüm bağlarıyla doludur. Adım başı güzel bahçelere, verimli tarlalara rastlanır. Şehir, pek geniş değildir ve kuleli bir duvarla çevrilidir. Duvarın birkaç yerinde haç işareti görülmektedir. Şehrin her evinde teras vardır. Evlere, damdan dama gidilebilir. Şehir çok kalabalıktır ve birçok cadde ve meydanları vardır. Buradaki memurların çoğu zengin adamlardır. Bunlardan başka şehirde birçok muteber ve zengin tüccarlar bulunur. Halkın çoğu Rum ve Ermenidir.”³⁵

³³Marco Polo, *Marco Polo’nun Geziler Kitabı*, (Çev.: Ömer Güngören), Yol Yayıncılık, İstanbul 2015, 20. Ayrıca Marco Polo Büyük Ermenistan olarak adlandırdığı bölgenin Arzinga, Arziron, Arzici (Erzincan, Erzurum, Van kıyısında ki Erciş) adında 3 bölüme ayrıldığını belirtir. Bk. Marco Polo, 20.

³⁴İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Mümin Çevik (Haz.), Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2015, 222.

³⁵Clavijo, 92.

1.3. KEMAH BÖLGESİNİN COĞRAFİ KONUMU

1930 senesinde Erzincan'ın bir kazası haline getirilen Kemah³⁶, bugün merkez ilçe dışında Erzincan'a bağlı olan 8 ilçeden biridir.³⁷ Doğu Anadolu Bölgesi sınırlarında yer alan ilçe, Karasu³⁸ (Fırat)³⁹ vadisinin sol kıyısında, Munzur Dağları'ndan inen Tanasur⁴⁰ ağzında, deniz seviyesinden 1038 metre yükseklikte kurulmuş olup, 2354 km²'lik bir yüzölçümüne sahiptir.⁴¹ Kuzeyden Refahiye, güneyden Ovacık, doğudan Erzincan, batıdan Kuruçay ve Kemaliye ile çevrili olan ilçe,⁴² şehir merkezinin 51 km güneybatısında bulunmaktadır.⁴³

Kemah ilçe merkezi ise Karasu Vadisi'nin sol kenarından inen Tanasur Deresi ağzında, Karasu'ya batıdan katılan Kömür Çayı kavşağında kurulmuştur.⁴⁴ Gerek bu iki su kaynağı gerekse Kemah Boğazı sayesinde bölge yerleşmeye daha elverişli bir hâl almıştır. Bölgeye hayat veren ve hem sulama için hem de su sporları için büyük önem taşıyan Karasu'yu besleyen kaynaklar; güneyde Munzur Dağları'ndan kaynağını alan Deliçay, Aksu Dere, Tanasur Çayı, Büyük Dere, Hudu Dere, Eriç Dere, Kıratlı'nın Dere ve Hani Çayı ile kuzeyde Karadağ'dan kaynağını alan Kömür Çayı, Sürek Dere, Ardos

³⁶ “Kemh (veya Kemâh) hisarı, Erzencân aşağısında bir günlük yolculuk mesafesinde, Batı Fırat'ın sol veya güney kıyısında yer alır. İbn Serâbiyûn ve erken tarihli Arap coğrafyacılar tarafından sık sık zikredilmiştir. Burası Rûmlar'ın Kemaha'sıdır. Müstevfî bu yerleşimi, aşağısındaki nehir kıyısında bir kasaba ve birçok verimli köyü bulunan büyük bir kale olarak anlatır.” Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, (Çev.: Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar) Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s.163.

³⁷ Gül- Başbüyük, 52-53.

³⁸ Erzurum'un kuzeyindeki dağlardan gelen Karasu, Erzincan ovasının geniş düzlüklerinden geçtikten sonra dar boğazlara ayrılır. Bu dar boğazlardan biri de Kemah'ın doğusunda bulunur. Burası Erzincanlılar tarafından Kemah Boğazı, Kemahlılar tarafından ise Erzincan Boğazı diye adlandırılır. bk. Besim Darkot, “Kemah”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, 559; Hüseyin Saraçoğlu, *Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, 251.

³⁹ Karasu Kemah halkı tarafından Fırat olarak zikredilmektedir. Bk. Adem Başbüyük, *Kemah ilçesinin Coğrafyası*, Nobel Basımevi, Ankara 2004, 51.

⁴⁰ Besim Darkot, Tanasur'un Kiepart Haritası'nda “Tanacur” olarak geçtiğini belirtmektedir. Bk. Darkot, “Kemah”, 559.

⁴¹ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 1; *Her Yönüyle Erzincan 1990 İl Yıllığı*, 28; *Erzincan 2005*, 264. Besim Darkot ilçenin yüzölçümünü 1713 km² olarak belirtirken, bölgenin coğrafi konumu üzerine teferruatlı bir çalışma yapan Adem Başbüyük eserinin ilk sayfasında 2298, 125. sayfada ise 2354 olarak vermektedir. Bk. Darkot, “Kemah”, 561; Başbüyük, *Kemah ilçesinin Coğrafyası*, 1, 125.

⁴² Ali Kemali, *Erzincan: Erzincan Valisi'nin Kürt Raporu (1931)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013, 369.

⁴³ Muhammet Lütfü Kındıgılı, *Ortaçağdan Günümüze Kemah ve Köylerindeki Kültür Varlıkları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, 9.

⁴⁴ Darkot, “Kemah”, 559.

Dere, Karni Çayı, Tavginer Çayı, Müşgirek Çayı, Tuzla Dere, Tımısı Dere, Ballığın Dere, Atma Çayı ve Değirmen Dere'dir.⁴⁵

Karasal iklimin hüküm sürdüğü Kemah bölgesinin tabii bitki örtüsü steptir. Erzincan'ın genelinde olduğu gibi Kemah bölgesinde de kahverengi toprak grubu olarak adlandırılan toprak çeşidi gözlenmektedir. Bu toprak türünün yanı sıra yer yer çıplak kayalıklar ile özellikle Karasu civarında azonal ve kolüvyol topraklara da rastlamak mümkündür.⁴⁶

Ağaçlık alanın yok denecek kadar az olduğu Kemah'ta özellikle Munzur Dağı'nın kuzeyinde yer yer meşe ve ardıç ağaçları gözlenir. Ayrıca ilçenin doğu sınırından başlayıp batı kısmında yer alan Uluçınar köyüne kadar devam eden küçük bir ormanlık alan ve kuzeyde Karadağ'dan başlayarak batı doğrultusunda uzanan Üçkardeşler ormanı bölgenin iki orman serisini oluşturmaktadır.⁴⁷ Kuzey ve güneyden yüksek dağlarla çevrili olan bölgede yağış miktarı düşük iken, sıcaklık değeri civar beldelere nispeten yüksektir. Özellikle Karadağ ve Munzur Dağları, güney ve kuzey iklim etkilerinin bölgeye sirayet etmesinin önüne geçerek nemli hava kütlelerinin ilerleyişini durdurmaktadır.⁴⁸ Bu da Kemah'ı yıllık 350.4 mm olan yağış ortalaması ile Doğu Anadolu'nun en az yağış alan ilçesi haline getirmektedir.⁴⁹ Yağış miktarının bu denli az olması bölgede tarım için gerekli olan su ihtiyacının karşılanmasının önündeki en büyük engeli teşkil etmektedir. Ortalama sıcaklığı 10.1°C olan Kemah'ın deniz seviyesinden indirgenmiş yıllık ortalama sıcaklığı ise 15.6°C'dir. Yıllık sıcaklık oranı Ocak ayında -3.9°C olan sıcaklık değeri, Temmuz ayında 22.6°C ye ulaşmaktadır.⁵⁰

Tercan Ovası'nı kat ettikten sonra önce 60 km uzunluğundaki Sansa Boğazı'ndan geçip Erzincan Ovası'na giren ardından da ovayı ikiye bölerek Kemah İlçesine varan Karasu Nehri⁵¹ ile bölgede yer alan diğer akarsular, iklim özelliğinin tabii bir sonucu

⁴⁵Başibüyük, *Kemah İlçesinin Coğrafyası*, 50, 52, 54; Kındıgılı, 13.

⁴⁶Başibüyük, *Kemah İlçesinin Coğrafyası*, 59-61.

⁴⁷Başibüyük, *Kemah İlçesinin Coğrafyası*, 65-69.

⁴⁸Asaf Koçman, *Türkiye İklimi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993, 2; Hakkı Yazıcı-Adem Başibüyük-Samet Altınbilek, "Kemah Erzincan Tuzlaları", *Türk Coğrafya Dergisi*, 33, 1998, 59; Kındıgılı, 12.

⁴⁹Kındıgılı, 12.

⁵⁰Başibüyük, *Kemah İlçesinin Coğrafyası*, 26,30; Kındıgılı, 12.

⁵¹*Erzincan '90: Her Yönüyle Erzincan 1990 İl Yıllığı*, 8.

olarak ilkbaharda en yüksek akım değerine ulaşmaktadır.⁵² Böylece bölge, başta rafting olmak üzere birçok su sporunun yapılmasına elverişli bir hâl almaktadır.

İlçe halkı bugün geçimini büyük ve küçükbaş hayvancılık, sınırlı bir alanda gerçekleştirdiği tarımsal faaliyetler ve ticaret sayesinde kazanırken, ilçenin geçmişte özellikle keten bezleri, tuzu ve peyniri ile meşhur olduğu bilinmektedir. Bu yönü ile EvliyâÇelebi'nin eserine dahi konu olan Kemah için ünlü seyyah; *“Kardan beyaz, Kırşehir tuzundan lezzetli tuzu olur ki, dünyaca meşhurdur. Bütün Kürdistan ve Türkmenistan'dan Bingöl yaylağına çıkan adamlar, mutbak tuzlarını hep bu Kemah şehrinde alırlar. Bu şehrin beğenilen bir şeyi de, ince ve sağlam çadır bezidir ki, benzerinin hiçbir diyarda olmak ihtimali yoktur. Rumeli'ndeki (Drama) bezinden âlâ, temiz peçe gibi bezi olur. Hatta halk dilinde “Kemah bezi, Erzincan kozu, Bayburt'un kızı” diye darbimesel olmuştur... Mahsullerinden çadır bezi, beyaz ve lezzetli tuzu, katık peyniri dedikleri katmer peyniri meşhurdur. Midilli'nin lor peyniri, Şamı şerifin karişye peyniri gibi peynirlerden taze, lezzetli ve hazmi kolaydır. Bir de ilkbaharda bu şehrin dağlarına (Selvi)⁵³ adında Allah'ın bir kuşu gelip, bostan ve bağlarına konar, Kemah halkı bunun mevsimini bildiklerinden varıp kuşu avlarlar. Tüylerini yolup, tuz ile turşu yaparlar. Kışın yerler. Çok lezzetli bir kuştur. Kuvvet verici eti vardır. Ellerinden kurtulan kuşların bir kısmı başka yerlere göçerler.”⁵⁴ Kaynaklarda hakkında farklı malumatlar bulunan bu kuş türüne ne yazık ki bugün rastlamak mümkün değildir. Bunun yanı sıra EvliyâÇelebi'nin *“Kardan beyaz, Kırşehir tuzundan lezzetli”* olarak zikrettiği tuz bugün hâlâ Kemah'ın meşhur methaları arasında yer almaktadır. Kömür-Tımısı-Yerhan⁵⁵ adı verilen tuzlarda Haziran ve Kasım dönemlerinde üretim yapılan Kemah tuzunu böylesi farklı kılan, doğal kaynak tuzu olmasıdır. Nitekim Kemah bu lezzetli tuzu ile sonraki dönemlerde de eserlerde kendine yer edinmiştir.*

⁵²Yazıcı-Başbüyük-Altınbilek, 61.

⁵³Evliyâ Çelebi'nin “Selvi” olarak adlandırdığı kuş hakkında birçok kaynakta da malumatlar bulunmaktadır. Hoca Sadeddin Efendi'ye göre; *“İlk yaz günlerinde gökleri düzenleyen kudretiyle yağmurlu gece ve gündüzlerde bahar bulutlarından serçeyi andırır yeni kanatlanmış kuşçuklar (bildircin) düşer ve ol günlerde Kemah bayırları keyif ehlinin durağı olur. Memleket halkı toplanıp tanrısal sofradan ve sonsuz nimetlerden nasiplerini alırlar. Kapalı kaplara koyup, tuzlayıp, bastırma etmekle azıkların çıkarmış olurlar. Biçimde Selva'ya, tatta ise helvaya benzer. Bu arada yakalanmayıp kalanları birkaç gün içinde kanatlanıp uçmaya başlarlar.”* Bk. Hoca Sadeddin Efendi, I, 236.

⁵⁴Evliyâ Çelebi, 72, 73-74.

⁵⁵Bu tuzlalar hakkında detaylı bilgi için Bk. Yazıcı-Başbüyük-Altınbilek, 53-78.

Şemseddin Sami tarafından kaleme alınmış Kâmûsü'l-A'lâm⁵⁶ da verilen malumata göre;

“Erzurum Vilayeti’nin Erzincan Sancağı’nda, ilçe merkezi bir kasabadır. Kasabanın 4000 nüfusu, kilim dokuma tezgâhları, 1 rüştiyesi vardır. İlçe, 7 bucak ve 75 köy ile 18.872 nüfusa sahiptir. Verimli tarım ve toprak ürünleriyle ünlüdür. Yerel sanayi ürünlerini kilim, seccade, çorap ve eldiven oluşturur. Ülkede kömür madeni çıkarılmaktadır. Soğuk Sular Mesire Alanı ve kaynak Kemah Tuzu ile ünlüdür.”

Varlığı oldukça eskiye dayanan ve Orta Çağ döneminde önemli bir kale olarak adı geçen Kemah’ın, askeri bir istihkâm olarak ortaya çıktığı bilinmektedir.⁵⁷ Bölgeye bu vasfı yükleyen kuşkusuz sınırları içerisinde bulunan Kemah Kalesi⁵⁸’dir. Kale, Tanasur Deresi’nin çevresinde yer alan dağların üçüncü zamana ait kireçli arazisinde oldukça sarp yamaçlı bir kaya yığını üzerinde yer almaktadır.⁵⁹ Doğal faktörlerin oluşturmuş olduğu bu kalenin nispi yüksekliği 50-100 metre arasında değişmektedir.⁶⁰ Çevresine oranla yüksek bir mevkide bulunan kale, özellikle kara savaşlarının ön planda olduğu devirlerde mükemmel bir savunma alanı olmuştur. Bu özelliğine istinaden farklı devletler arasında mücadele konusu olan Kemah Kalesi, aynı zamanda birçok seyahatnamede de kendine yer edinmiştir. Bölgenin en müstahkem mevkiinin Kemah Kalesi olması yerleşim planının da kale merkezli olarak yapılmasına sebep olmuştur. Lakin zaman içerisinde kalenin önemini kaybetmesi ile yerleşme düzeni üzerinde de bir değişikliğe gidilmiş ve Çarşı Mahallesi adı verilen alan merkez kabul edilmiştir.⁶¹ İlçe bugün hala bu düzenini muhafaza etmektedir.

⁵⁶Şemseddin Sami tarafından 1889-1898 tarihleri arasında kaleme alınan eser, 6 ciltten oluşmaktadır. Tarih, coğrafya ansiklopedisi niteliği taşıyan eser ilk ansiklopedi olması hasebiyle kültür tarihimiz açısından büyük önem ihtiva etmektedir.

⁵⁷İlhan Şahin, “Kemah”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXV, 219.

⁵⁸“Kemah kalesi ki gök kubbeye ulaşmış bir ulu sarayı andırır. Kuleleriye yıldızlarla başa baştır. Burçları, mazgalları burçlar halkasına çıkmış ve bu güçlü yapıyı yapan mimar, (mâ lehâ min fûrûc) “Onda hiç gedik yoktur” (Kaf, 50/6) hükmüne bir örnek vermiştir. Feleklere degen bir dağ üzerine sağlamca oturmuş olup, yücelikte başı göğe ermiş ve ayağı yerin dibine girmiş, sağlam istihkâmlarıyla tanınmış ve bağlar, bostanlarla çevrilmiştir.” Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü’t-Tevarih*, I, (Çev.: İsmet Parmaksızoglu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, 232.

⁵⁹Darkot, 559.

⁶⁰Adem Başibüyük, “Doğal Süreçlerin Ortaya Çıkardığı Tarihin Önemli Bir Stratejik Noktası: Kemah (Erzincan) Kalesi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 11, 2004, 357-358.

⁶¹Kındığılı, 16.

Gün geçtikçe eski statüsünü ve yoğunluğunu kaybetse de eşsiz güzellikleri ve tarihin kendisi kadar eski olan Kemah Kalesini bünyesinde barındırması sebebiyle, tarih boyunca seyyahların geçiş güzergâhı arasında yer almıştır. 1647 senesinde Kemah'a gelen EvliyâÇelebi'ye göre eski bir saray olan Kemah Kalesi, Doğu Anadolu ve çevresinde hâkimiyet kurmuş devletlerin adeta kavuşum noktasıdır:

*“Bu yerlerde Erzurum'dan gelirken Fırad Nehri üzerinde ki bir göz büyük köprüden geçip, beş yüz adım kadar yokuş yukarı (Keyan) denilen kayalı yerleri aşmalıdır. Göklere başkaldırmış kayalardır. Kaleye çıkarken bu Keyan kayaları sağ tarafa düşer. Cehennem'in esfeli ve gayyâ kuyusu gibi uçurumdur. (Ayn-ı Munzur) dedikleri nehircik de burada Fırad Nehri'ne karışır. Bu çay, Munzur Dağı'ndan çıkıp şehrin bahçeleri içinde (Salmi) Deresi ile birleşip (Keyan) altında Fırad Nehri'ne karışır. Berrak, saf bir atlayan sudur.”*⁶²

EvliyâÇelebi'nin de uzun uzun tasvirlerde bulunduğu Kemah Kalesi doğal yapısının yüksekliği, kapladığı alanın büyüklüğü, üzerinde Eski Çağ ve Orta Çağ'dan kalma tarihi yapıları, surları, dehlizleri ve gizli geçitleri ile ülkemizde bulunan en eski kalelerden biri olma özelliğini barındırmaktadır. Urartulardan beri birçok devlete ev sahipliği yapan kale, kuşatılmasının güçlüğü nedeniyle devletin ömrünü uzatan en önemli faktör olmuştur. Doğu ve kuzeyden Tanasur Çayı, güneyden Karasu, güney ve güneydoğudan bugün ki şehir yerleşimi ile kuşatılmış olan kale adeta doğal bir korunak sağlamıştır. Böylece sarp ve müstâhkem bir konumda bulunan kale tarihin her döneminde Kemah Boğazı'nın güvenliğini üstlenmiştir. Bu sebeptendir ki Besim Darkot'a göre dik yamaçlı bir kaya yığını üzerine inşa edilmiş olan bu kale, tarihi süreç içinde askeri önemini yitirdikçe, bölge de değerini kaybetmiştir.⁶³

1938 yılı, geçmişteki önemini gün geçtikçe yitiren Kemah için bir şans oldu. Nitekim bu tarihe kadar Doğu Anadolu'yu batıya bağlayan yol üzerinde Erzincan'ın bulunması Kemah'a yatırım yapılmasının önüne geçmekteydi. 1938 yılı sonlarına doğru bölgeye inşa edilen demir yolu hattı sayesinde bugün hem kara hem demir yolu ile ulaşım sağlanabilmektedir.⁶⁴ Böylece Kemah, Sivas'tan gelip Kars'a kadar ulaşan ve

⁶²Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-Kitap 4*, (Çev.: Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1970, 71.

⁶³Darkot, “Kemah”, 559.

⁶⁴Darkot, “Kemah”, 559; Yazıcı-Başbüyük-Altınbilek, 54; Kındıgılı, 9.

İran’a devam eden demir yolu ile dış dünyaya bağlanabilmektedir. Ancak buna rağmen gerek birince derece deprem kuşağı içerisinde yer alması gerekse ilçenin iş ve eğitim olanaklarının kısıtlı olması, sürekli olarak göç vermesine ve nüfus oranın giderek azalmasına sebebiyet vermektedir. 2017 yılı verilerine göre bünyesinde 73 köy⁶⁵ barındıran ilçe, 6864 kişilik bir nüfusa sahip olmakla birlikte, geçmiş dönemde bu rakamların çok daha üstünde bir nüfusu bünyesinde barındırdığı bilinmektedir. “Memalik-i Osmaniye’nin 1333 (1914) Senesi Nüfus İstatistiği” adlı kaynağa dayanarak bölgenin nüfusunun 26043 olduğunu belirten Adem Başbüyük, bu tarihten itibaren dönem dönem düşük oranlarda bir artış gözlenirse de bir daha bu yoğunluğa ulaşamadığına dikkat çekmektedir. 1927 senesinde 13451, 1935 senesinde 17790, 1940 senesinde 17675, 1945 senesinde 18096, 1950 senesinde 19823, 1955 senesinde 21285, 1960 senesinde 23235, 1965 senesinde 22809, 1970 senesinde 23376 kişilik nüfusu ile Cumhuriyet döneminin en yüksek oranına ulaşmıştır. Ancak bu tarihten itibaren sürekli olarak bir azalma yaşandığı gözlenmektedir. 1975 senesinde 20413, 1980 senesinde 18578, 1985 senesinde 16632, 1990 senesinde 13675, 1997 senesinde ise 8058’e kadar düşmüştür.⁶⁶

1.4. KEMAH ADININ KÖKENİ VE ANLAMI

Tarih boyunca birçok devlete ev sahipliği yapan Kemah günümüzdeki halini alıncaya değin hâkimiyeti altında bulunduğu devletler tarafından farklı adlarla anılmıştır. Hitit çağında bir dönem “Hayaşa” adı altında tarif edilen⁶⁷, bir dönem “Kummuh/Kummuh-i/Kumaha” olarak adlandırılan⁶⁸ Kemah, M.Ö. XII. yüzyıldan M.Ö. IX. yüzyıl ortalarına kadar Karasu ve Murat nehrileri ile birlikte

⁶⁵Bu köylerin isimleri; Ağaçsaray, Akbudak, Akça, Aktaş, Ayrancılar, Akyünlü, Atma, Alp, Beşikli, Boğozlak, Boğaziçi, Cevizlik, Çakırlar, Çalıkırlar, Çalgı, Çamlıyayla, Çiğdemli, Dedek, Dedeoğlu, Dereköy, Dikyamaç, Doğan, Doğanbeyli, Doruca, Dutlu, Elmalı, Eriç, Esimli, Eskibağlar, Gediktepe, Gökkaya, Gökaynak, Gülbahçe, Hakbilir, Ilgarlı, İncedere, Karaca, Karadağ, Kardere, Kayabaşı, Kazankaya, Kedek, Kemeryaka, Kerer, Kırıkdere, Koçkar, Konuksever, Koruyolu, Kömür, Kutluova, Küplü, Maksutuşağı, Mermerli, Mezraa, Muratboynu, Oğuzköyü, Olukpınar, Özdamar, Parmakkaya, Sarıyazı, Seringöze, Süner, Şahintepe, Tan, Tandırbaşı, Taşbulak, Tuzla, Uluçınar, Yağça, Yahşiler, Balkaya, Yardere, Yastıktepe, Yücebelen. Köyler hakkında detaylı bilgi için Bk. Kurt, 73-185.

⁶⁶Başbüyük, *Kemah İlçesinin Coğrafyası*, 72-75.

⁶⁷Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 3.

⁶⁸Hâmit Zübeyr Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1984, 25; Mehmet Işıklı, *Yeni Assur Döneminde Assur’un Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasal ve Ekonomik Nedenleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1998, 61-62; Zöhre Özer, Geç Hitit Devletlerinden Kummuh Krallığı (M.Ö. 1000-708), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011, 53; Kındıgılı, 25.

“Suhme/Suhmi/Suhni/Suhma” isimleri ile anıldı.⁶⁹ Pers Kralı I. Dareios’un hâkim olduğu toprakları satraplıklara ayırması ile birlikte “Armina/Arminya” Sartaplığına dâhil edilen ilçe⁷⁰, Roma İmparatorluğunun hâkimiyet sahasına girinceye değin uzun bir süre bu ad ile anılmaya devam etti. Roma İmparatorluğunun Doğu Anadolu’nun büyük bir kısmını ele geçirmesi ile birlikte ilçe, içinde bulunduğu bölge ile birlikte önce “Daranalıs”⁷¹, ardından da İmparator I. Theodosios ve Anastasios’a atfen “Theodopolis” ve “Anastasiopolis” adlarıyla anıldı.⁷² Roma İmparatorluğunun doğu ve batı diye ikiye ayrılmasını müteakip, Bizans adı ile anılan Doğu Roma’nın, Doğu Anadolu’da hâkimiyet kurması ile birlikte Bizans kaynaklarında Theodopolis adının yerini bugünkü söylemine daha yakın olan “Kamakh/Kamakha”nın aldığı gözlenmektedir.⁷³ Kamakh adının etimolojisi hakkında bilgi veren Sayın Bilge Umar, Anadolu Kama yani K(uwa)-Ama, “Kutsal Ana” adına, Ermenicenin, “halkı” anlamında “-ukh” takısının kısaltılmışı “-kh” eklemekle oluşturulan bir ad olduğunu ve “Kutsal Ananın Halkı” anlamın geldiğini bildirir.⁷⁴

İslamiyetin zuhur etmesini takiben cihat anlayışıyla fetihlere başlayan İslam ordusunun, Kemah’a kadar ilerlemesi ile birlikte Bizans dönemi “Kamakha” olarak adlandırılan ilçe, İslami tesir ile birlikte, hemen hemen günümüzdeki halini alarak “Kemâh, Kemh” olarak adlandırıldı.⁷⁵ Tüm bunların yanı sıra Süryânice “Kamah” şeklinde telaffuz edilen⁷⁶ ilçenin, bir dönem “Ani” adı ile anıldığına dair de kayıtlar mevcuttur.⁷⁷

⁶⁹Mirjo Salvini, *Nairi e Ur(u)atri*, Edizioni dell’Ateneo, Roma 1967, 39-40.

⁷⁰Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 3.

⁷¹A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford 1971, 223; Darkot, “Kemah”, 559; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 3; Kındıgılı, 28-29.

⁷²Jones, 223; Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993, 369; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 3; Kındıgılı, 29.

⁷³Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Documentary Publications, İstanbul 1988, 338; İlhan Şahin, 219; Kındıgılı, 29.

⁷⁴Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, 369.

⁷⁵İlhan Şahin, 219.

⁷⁶İlhan Şahin, 219.

⁷⁷Honigmann, 217; C. H. Imber, “Kemakh”, *EI² (İng)*, E. J. Brill, Leiden 1997, IV, 870; Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, 369; Darkot, “Kemah”, 559; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 3. Lakin burada dikkat edilmesi gereken husus, yalnızca Kemah Kalesi’nin bu ad ile anılmış olma ihtimalinin oldukça yüksek olduğudur.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİH ÖNCESİ DEVİRLERDEN XI. YÜZYIL SONLARINA KADAR KEMAH VE ÇEVRESİ

2.1. TARİH ÖNCESİ DEVİRLERDE KEMAH VE ÇEVRESİ

Tarihi devirlerden beri doğu ile batı arasındaki önemli ticaret yolları üzerinde yer alan Kemah'ın tarih öncesi çağları hakkında kesin bir malumata sahip olunmamakla birlikte Erzurum gibi civar yerlerde yapılan çalışmalar doğrultusunda bölge tarihi umumi manada insanlık tarihinin en eski devirlerine, yani Paleolitik Çağ'a değin götürülebilmektedir.⁷⁸ Lakin buna rağmen Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik dönemlere dair somut bir veriye ulaşılmış değildir.⁷⁹

M.Ö. IV. bin yılsonundan M.Ö. II. bin yılın başına değin bin yıldan uzun bir zaman dilimi içerisinde, Yakındoğu⁸⁰ coğrafyasının büyük bir kısmında zuhur eden ve önceleri Khirbet Kerak/Bet Yerah olarak tanımlanan yaygın ve homojen bir kültür grubunun varlığı gözlenmektedir.⁸¹ Zaman içinde değişime uğrayan bu isim kimi kaynaklarda “Erken Transkafkasya Kültürü”⁸², “Hurri Kültürü”, “Yanık Kültürü”, “Kura-Aras Kültürü” olarak adlandırılırken, kimi kaynaklarda ise ilk buluntu yerinin en iyi temsil edildiği yöreye izafeten “Karaz” olarak zikredilmeye başlandı. Bahsi geçen kültürün biri çanak çömelte biri mimaride olmak üzere iki ayırt edici özelliği

⁷⁸Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 1; Hüseyin Yurttaş-Haldun Özkan-Zerrin Köşklü-Muhammed Lütfü Kındıgılı, *Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 31, 2013, 224; Kındıgılı, 24.

⁷⁹İsmail Kılıç Kökten, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Belleten*, VIII (32), (Temmuz 1944), 665; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 1; Kındıgılı, 24.

⁸⁰Veli Ünsal bu kültürün yayılım alanı için; “Geç Kalkolitik ve Tunç Çağı boyunca Erzurum ve çevresinden, neredeyse tüm Doğu Anadolu’ya yayılan bir kültürle karşılaşırız. Anadolu’nun diğer bölgelerinden tamamen farklı bir gelişim izleyen ve doğuda Trans-Kafkasya’dan İran Azerbaycan’ındaki Urmiye Gölüne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kahramanmaraş ve Amik ovasından Filistin’e ve kuzeyde Karadeniz Dağlarına kadar yayılan bu kültüre Karaz Kültürü diyoruz.” ifadesini kullanmaktadır. Bk. Veli Ünsal, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 16, 2006, 127; Veli Ünsal, “Doğu Anadolu’da (Malatya-Elazığ) Karaz Türü Yerleşmeler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2), 2012, 320.

⁸¹Ünsal, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, 128.

⁸²Charles Allen Burney, *The Peoples of the Hills* adlı eserinde öncelikle “Early Trans-Caucasian East Anatolien Cultur=Eski Trans-Kafkasya ve Doğu Anadolu Kültürü” ibaresini kullanırken daha sonra bunun yerine “Transcaucasian Culture=Trasnkafkasya Kültürü” ifadesini tercih etmiştir. Bk. Charles Burney-David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Weidenfeld & Nicolson Press, London, 1971, 43.

bulunmaktadır. Karaz kültürünün simgesi konumunda olan el yapımı çanak çömlekler, genellikle tek renkli, siyah, astarlı ve açıkli olurken üzerlerinde paralel, spiral veya kesişen çizgilerin işlendiği desenler yer almaktadır.⁸³ Mimari de ise taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli tek ya da çift odalı yapıların varlığı bilinmektedir.⁸⁴ Hurrilere ait olan bu kültür buluntuları ışığında kültürün temsilcilerinin Transkafkasya, Kura-Aras, Doğu Anadolu ve komşu bölgeler üzerinden yayılım gösterdiği belgelendirilebilmektedir.⁸⁵ Doğu Anadolu'da Erzurum-Kars bölgesinde gözlemlenen bu kültürün, Doğu Anadolu'nun diğer hangi kısımlarında varlık gösterdiği gerçekleştirilen çalışmaların azlığı nedeniyle karanlıkta kalmıştır.⁸⁶ Lakin buna rağmen araştırmacılar Erzincan'ı da bu kültürün gelişim bölgesi içerisinde zikrederler.⁸⁷ Zira Karaz'daki ilk çalışmaları takip eden yıllarda, Erzincan bölgesinde yer alan prehistorik höyüklerde yapılan çalışmalar neticesinde özellikleri bakımından Karaz keramiği ile mukayese edilebilecek yapıda keramik parçalarına ulaşılmıştır.⁸⁸

2.2. TARİHİ DEVİRLERDE KEMAH VE ÇEVRESİ

2.2.1.Hitit Çağında Kemah ve Çevresi

Tarih öncesinde Kemah ve çevresine dair bilgiler çoğunlukla varsayımlara dayanırken tarihi devirler ile birlikte bilgiler varsayımdan öteye geçmekte ve kesin bir hüviyet kazanmaktadır. Bu döneme dair bilgileri bize Hitit ve Asur çivi yazılı metinler sunmaktadır.⁸⁹ M.Ö. III. binin sonlarına doğru tam olarak bilinmeyen bir sebepten ötürü göç hareketi başladı.⁹⁰ Hurri boylarının göç hareketini müteakip, M.Ö. II. binde Doğu

⁸³Koşay, 29; Güven Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", *VIII. Türk Tarih Kongresi I.Cilt:11-15 Ekim 1976-Ankara*, (ss. 81-92), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979, 83-85; Ünsal, "Doğu Anadolu'da (Malatya-Elazığ) Karaz Türü Yerleşmeler", 321; Akın Bingöl, "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1), 2013, 117.

⁸⁴Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular:Eastern Anatolia And Urartians*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, 17; Ünsal, "Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı", 131.

⁸⁵Gülriş Kozbe, "Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı: 18-23 Mayıs 1989- Antalya*, (ss. 533-554), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990, 533; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 2; Yılmaz Kurt, *Kemah Kitabı: Bir Derkenar*, Kemah Hizmet Birliği Yayınları, Ankara, 1997, 19; Bingöl, 119.

⁸⁶Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011, 11, 25.

⁸⁷Kurt, 19.

⁸⁸Mehmet Karosmanoğlu-Halim Korucu, "Erzincan Altın-tepe Kalesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 35, 2015, 37-38.

⁸⁹Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 2.

⁹⁰Erzen, 18; Ekrem Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, Publications of the Republic of Turkey Ministry of Culture, Ankara 2001, 4.

Anadolu’da feodal beyliklerin ortaya çıktığı gözlenir.⁹¹ Bu hareket ile birlikte Hititler ve beraberinde gelen birçok kavim, doğudan Kafkasya üzerinden inerek Orta Anadolu’da ki yerlerini almaya başlayan beyliklerdendir.⁹² Hititler bu göç hareketi ile birlikte M.Ö. 1650 yılında I. Hattuşili önderliğinde Hattuşa⁹³ kentini başkent yaparak, Anadolu’da ilk kez kent krallıklarından oluşan merkezi bir devlet oluşturma sürecini başlattılar.⁹⁴ Sonraki yıllarda ise Anadolu’nun büyük bir kısmına hâkim olmayı başardılar.

Geçmişi bu denli eski tarihlere dayanan Kemah adına da ilk kez bu çağda ortaya çıkan feodal beyliklerden biri olan Hititler döneminde kaleme alınan bir metinde rastlanır. Hitit Kralı I. Şuppiluliuma dönemine ait olan bu metinde Hitit Kralı I. Şuppiluliuma ve Hayaşa Kralı Kranis’in, Kumaha (Kemah) yöresinde savaştıklarından söz edilmektedir.⁹⁵ Bu metnin incelenmesi ile birlikte bilgilerimiz ilmi boyut kazanmaya başlar. Hayaşalar, I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1375-1345) döneminde çeşitli müsademeler sonrası Hititlere tâbi kılındıysa da Şuppiluliuma’nın ölümünün ardından yönetimi devralan oğlu II. Murşili (1345-1315)⁹⁶ döneminde tekrar isyan ettiler. Nihayetinde bu dönem içinde zuhur eden Hitit-Hayaşa savaşı sonrası barışı, silah zoruyla sadakate tercih eden II. Murşili’nin de isteği üzerine yapılan anlaşma ile Hayaşa Krallığı bağımsızlığını elde etti.⁹⁷

2.2.2. Urartu Çağında Kemah ve Çevresi

M.Ö. II. bin yılından itibaren kaynaklarda “Deniz Kavimleri Göçü” ya da “Ege Kavimler Göçü” adı ile yer alan bir hareket başladı. Bu hareketi müteakip, Anadolu’ya gelen yeni kavimler tarafından M.Ö. 1200 senesinde Hattuşa’nın tahrip edilmesi ile

⁹¹Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford 1999, 13-14; Bingöl, 118; Kindıgılı, 25.

⁹²Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, 4.

⁹³Günümüzde Çorum ilinin bir ilçesi olan bu bölge, önceleri Boğazköy olarak adlandırılırken sonradan ismi Boğazkale olarak değiştirilmiştir.

⁹⁴Turgut Yiğit, “Tabal”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40 (3-4), 2000, 177; Hüseyin Gazi Topdemir-Seda Özsoy, *Uygurlık Tarihi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, 78; Fatma Sevinç, “Hititler’in Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 2008, 12.

⁹⁵Koşay, 25; Bryce, 161-163. Ayrıca Tahir Erdoğan Şahin, Hititlerin Kummuhu bölgesindeki esas hâkimiyetleri Şuppiluliuma ile başlasa da daha önceki senelerde de Hititlerin bölgeye çeşitli seferler düzenlediğini kaydetmiştir. Bk. Tahir Erdoğan Şahin, 24.

⁹⁶Topdemir-Özsoy, 80.

⁹⁷John Garstang-Oliver Robert Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, The British Institute, London 1959, 36-38; Theo P. J. Van Den Hout, “Hitit Krallığı ve İmparatorluğu’nun Kısa Tarihi: A Short History of the Hittite Kingdom and Empire” Meltem Doğan Alparslan- Metin Alparslan (Haz.), *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu: Hittites An Anatolian Empire*, (ss.22-45), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, 31, 35.

birlikte Anadolu’da uzun süredir varlığını koruyan Hitit kültürü son buldu.⁹⁸ Bu durum Anadolu’da güç dengelerinin bir anda değişmesine sebebiyet verdi. Değişen bu ortam içerisinde Hititler tarafından Anadolu’nun güney ve doğu bölgelerinde Geç Hitit Beylikleri adı verilen yeni siyasi oluşumlar meydana geldi.⁹⁹ Bu evrede varlık gösteren Kargamış ve Melid kent devletlerinin arasında kalan saha içerisinde Gurgum ve Kummuh/Kummuhu-i adında iki kent devletinin varlığı genel kabul gören hususlardandır.¹⁰⁰ Kummuh Ülkesinin coğrafi sınırı hakkında kesin bir yargı bulunmak mümkün olmamakla birlikte, iki temel görüş mevcuttur. Bunlardan biri; bu ülkenin, bugünkü Adıyaman ilimizi, Nizip’ten Islahiye’nin kuzeyini ve Kahramanmaraş’ın doğusunu içine alan bereketli topraklar üzerinde kurulduğudur.¹⁰¹ Başka bir görüş ise; Kummuh ülkesinin Hayaşa ülkesi ile özdeşleştirilerek günümüzdeki söylevi ile Kemah merkezli bir ülke olduğudur.¹⁰² Bu husus üzerine detaylı bir çalışma gerçekleştiren Zöhre Özer’e göre tarihi kaynaklarda geçen 4 Kummuha (Kumuna) krallığı vardır ve bunlardan Malatya, Elazığ ve Kemah’ı içerisine alan devlet kaynaklarda Kummuh/Kutmuni olarak zikredilmektedir.¹⁰³

M.Ö. XIII. yüzyıl Doğu Anadolu’da güç dengelerinin yeniden değiştiği bir zaman ağıdır. Zira bu yüzyıl içerisinde Doğu Anadolu’da tampon güç konumunda olan Hurri-Mitanni devleti zayıflayarak tarih sahnesinden çekilirken bunu fırsat bilen Assur Devleti

⁹⁸Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, 33; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, İzmir 2007, 142; Seton Lloyd, *Türkiye’nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, (Çev.: Ender Varinlioğlu), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2000, 27; Veli Sevin, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 1; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, 125; Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi-1*, Ege Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayını, İzmir 1982, 72; Tahir Erdoğan Şahin, 29; Atilla Engin, “Gözcük:Sivas’da Yeni Bir Geç Hitit Merkezi ve Kapı Aslanı”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34 (2), 2010, 61; Suzan Akkuş Mutlu, “Kummuh Ülkesi’nin Asur Devleti Açısından Önemi” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2 (7), 2015, 96; Hout, 43.

⁹⁹Yiğit, 177; Akkuş Mutlu, 96.

¹⁰⁰Kındıgılı, 25.

¹⁰¹Akkuş Mutlu, 96. Füzuran Kınal bu bölgeyi Kumukh (Kutmukhi) olarak zikreder. Aynı zamanda klasik çağlarda Commagene bölgesi sınırları içerisinde yer aldığını lakin tam olarak yerinin tespit edilemediğini dile getirir. Bk. Kınal, 242.

¹⁰²Tahir Erdoğan Şahin, 145; Mehmet Işıklı, Kummuhu adının Asur dönemi yazılı belgelerinde “(KUR/URU) Kum/Ku (-um)-muh/mu (-uh)-ha/hi” şeklinde geçerken Urartu metinlerinde “(KUR) Qu-ma-ha” olarak geçtiğini belirtir. Bu bilgiye ilaveten Kummuh ülkesinin lokalizasyonu konusunda farklı savların bulunduğu dile getiren Sayın Işıklı, bu savlardan birinin de Hitit imparatorluk dönemi yazılı kaynaklarında geçen Hayaşa Ülkesi ile özdeşleştirilmesi yönünde olduğunu belirtir. Bu durumda Kummuh/Kummuhu Ülkesi, Kemah bölgesi merkezli bir lokalizasyona sahip olacaktır. Bk. Işıklı, *Yeni Assur Döneminde Assur’un Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasal ve Ekonomik Nedenleri*, 61-62. Nitekim Hâmit Zübeyir Koşay Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi adlı eserinde Kemah bölgesinden “Kumuha” olarak bahsederek bunu teyit etmektedir. Bk. Koşay, 25.

¹⁰³Özer, 53.

sahnedeki yerini alıp, Doğu Anadolu'ya temeli ekonomik nedenlere dayanan akınlar düzenlemeye başladı. Bu yayılıma sessiz kalmayan Hurri kökenli ve akraba olan Urartu kabileleri güç birliği yaparak tarihe “Nairi Konfederasyonu” olarak geçecek olan birliği kurdular.¹⁰⁴ Hitit kaynaklarında “Hayaşa” olarak zikredilen Kemah bölgesi artık bu dönem Nairi Konfederasyonu hâkimiyet alanı içinde zikredilmeye başladı. Böylece M.Ö. XII-XI yüzyıllar ve M.Ö. IX. yüzyılın ortalarına değin bölge “Suhme/Suhmi/Suhni/Suhma” olarak adlandırıldı.¹⁰⁵

M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısında, Doğu Anadolu bir kez daha güç dengelerinin değişimine sahne oldu. Uriatri ve Nairi Konfederasyonu üyeleri sıklaştıran Asur saldırılarına karşı bir tedbir almak zorundaydı. Bu sebeple tüm bu feodal beylikler bir araya gelerek tarihe “Urartu” adı ile geçecek olan yeni bir devlet kurdular.¹⁰⁶ Asur kaynaklarında adlarına “Uruatri” olarak rastladığımız bu yeni devlet, M.Ö. 9. yüzyıl ortalarında Van Gölü'nün doğusunda yer alan Tuşpa'da kurularak Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'ı hâkimiyet altına alıp 200 yılı aşkın bir süre varlığını sürdürdü.¹⁰⁷

Urartuların tarih sahnesine çıktığı bu dönem içerisinde Suhme olarak zikrettiğimiz bölge Asur kralı III. Salmanassar'ın (M.Ö. 848-824) saldırıları ve yağmalarına maruz kaldı.¹⁰⁸ Bir süre Assur yönetimi altında kalan bölge Urartu Kralı II. Argişti (M.Ö. 714-

¹⁰⁴M. Taner Tarhan, “Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lupidri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları*, 8, 1982, 69; M.Taner Tarhan, “Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri”, *IX. Türk Tarih Kongresi I. Cilt: 21-25 Eylül 1981-Ankara*, (ss. 285-301), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, 285; Erzen, 25; Kemalettin Köroğlu, “Urartu:Krallık ve Aşiretler-Urartu:The Kingdom and Tribes”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Haz.), *Urartu:Doğu'da Değişim-Urartu:Transformation in the East*, (ss.12-53), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, 121; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 3; Veli Ünsal, “Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 5, 2008, 10; Bingöl, 127.

¹⁰⁵ Miroğlu, “Erzincan”, 318; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 3; Yurttaş-Özkan-Köşklü-Kındığılı, 224.

¹⁰⁶Tarhan, “Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri”, 285-286; Koşay, 17; Kurt, 20.

¹⁰⁷Tahsin Özgüç, *Altuntepe II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, 1-2; Charles Allen Burney, *From Village To Empire. An Introduction To Near Eastren Archaeology*, Phaidon Press, Oxford 1977, 174-175; Erzen, 27; Mirjo Salvini, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Haz.), *Urartu:Doğu'da Değişim-Transformation in the East*, (ss.74-105), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, 77; Tarhan, 69; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 175; Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev.: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, 7; Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, 274; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Kültürü ve Ayanis Kazıları*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2008, 12-13; Köroğlu, 12; Sevin, 6; Tahir Erdoğan Şahin, 31; Topdemir-Özsoy, 81-82; Bingöl, 128; Pınar Pınarcık, “Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII (2) (Aralık 2012), 459.

¹⁰⁸Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 41; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 3; Kındığılı, 26. Urartular üzerine birçok çalışma kaleme alan Mirjo Salvini, III. Salmanassar dönemine ait

685) döneminde el değiştirdi. Artık Erzincan ve Kemah yöresi Urartu hâkimiyeti altındaydı.¹⁰⁹ Bu dönem içerisinde Kemah, batı sınırında güçlü bir eyalet merkezi konumuna getirildi. Urartuların Kemah ve havalisindeki varlığının en somut delilleri ise Üzümlü ilçesi yakınlarında ki Altıntepe ve Tercan ilçesi sınırlarında ki Şirinkale ve kaya mezarlarıdır.¹¹⁰

Bölgenin tarihi geçmişine dair ilk verilere ise Altıntepe de rastlanmıştır. Erzincan'ın Üzümlü İlçesi sınırları içerisinde, Erzincan Ovası'nın kuzeydoğu bölümünde yer alan Altıntepe'ye 1938 yılında zengin bir prens mezarına tesadüf sonucu ulaşılması ile malum olunmuştur. 1956 senesinde bölgede 3 odadan meydana gelen ikinci bir taş mezarın daha bulunması araştırmacıları bölgede teferruatlı bir çalışma yapmaya itmiştir. Nitekim bölgede Prof. Dr. Tahsin Özgüç tarafından 1959-1968 yılları içerisinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucu gün yüzüne çıkan Altıntepe Urartu Kalesi ile Erzincan ve çevresinin İlk Tunç Çağı yerleşmesi olduğu anlaşılmıştır.¹¹¹ Özgüç'ün ardından 2003 yılından itibaren Prof. Dr. Mehmet Karaosmanoğlu başkanlığındaki ekip tarafından Atatürk Üniversitesi ve Kültür Turizm Bakanlığı adına bölgedeki kazılar devam ettirilmiştir.¹¹²

Altıntepe kazılarının yanı sıra Erzincan'ın muhtelif bölgelerinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları ile birçok yerleşim merkezinin İlk Tunç Çağı'na ait olduğu tespit edilmiştir.

bir metin de; “*Hatti ülkesinin bütün uzantısına sahip oldum. Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına kadar fethettim. Enzi'den Suhni'ye, Suhni'den Milid'e, Daili'den Arzaskun'a, Arzaskun'dan Gilzanu'ya, Gilzanu'dan Hubuskia'ya, Sudan'dan Milid'e*” yazdığını belirtir. Bu da bahsi geçen “Suhme” bölgesinin Urartu hâkimiyetine girdiğinin ispatı niteliğindedir. Bk. Salvini, *Nairi e Ur(u)atri*, 39-40.

¹⁰⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 111; Llyod, 116; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 3, Kındıgılı, 26. Ayrıca Kemalettin Köroğlu ve Seton Llyod, Urartu hâkimiyetindeki toprakların haritasını çizerken Erzincan yöresini de bu sınıra dâhil etmişlerdir. Hâkimiyet sahasına dair daha detaylı bilgi için Bk. Köroğlu, 14-15; Llyod, 106.

¹¹⁰ Burney, 176; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 176; Ünsal, “Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri”, 25; Pınarcık, 466.

¹¹¹ Özgüç, “Altıntepe Kazıları”, 253; Özgüç, *Altıntepe II*, 3; Tahir Erdoğan Şahin, 35; Özgüç, *Altıntepe*, 1; Karosmanoğlu-Korucu, “Erzincan Altıntepe Kalesi”, 37; Mehmet Karaosmanoğlu-Mehmet Ali Yılmaz, “Altıntepe Kalesinden Günümüze Yansımalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (25), 2013, 275-276.

¹¹² Bk. Mehmet Karaosmanoğlu-Halim Korucu-Mehmet Ali Yılmaz, “Altıntepe Urartu Kalesi (2012) Kazı ve Onarım Çalışması”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 34, 2015, 116-132; Karaosmanoğlu-Korucu, “Erzincan Altıntepe Kalesi”, 36-59.

2.2.3. Med-Roma-Pers Çağında Kemah ve Çevresi

Büyük Med¹¹³ tehlikesi Med-İstik ittifakını doğurdu. Bu ittifak karşısında daha fazla direnemeyen Assur İmparatorluğu M.Ö. 605 senesinde tarihe karıştı.¹¹⁴ Mevcut durum kısa süre de Urartu Devleti'ni de etkiledi ve Med-İstik tehlikesi bu devlet üzerinde yoğunlaştı. Bu duruma direnemeyen Urartu Devleti de çok geçmeden yok olma kaderi ile karşı karşıya kalıp M.Ö. 585 senesinde tarihin tozlu sayfaları arasındaki yerini alırken hâkim olduğu topraklar ise Medler'in eline geçti.¹¹⁵

Urartu İmparatorluğu'nun yıkılmasını müteakip Kemah bölgesi sırasıyla Med ve Pers egemenliğine sahne oldu.¹¹⁶ Pers yönetimini devralan Kyros (M.Ö. 559-529)¹¹⁷ Med hâkimiyetine son verdi.¹¹⁸ Böylece Erzincan ve civarı yaklaşık olarak 200 sene Pers hâkimiyetinde kaldı. Pers hükümdarı I.Dareious (M.Ö. 521- M.Ö. 486)¹¹⁹ topraklarını 23 satraplığa ayırarak yönetme yolunu tuttu.¹²⁰ Kemah bölgesi de bu dönem Armina/Arminya XIII. Satraplığı'na dâhil edildi.¹²¹ Llyod bu satraplığa çoğunlukla

¹¹³Günümüzde Tahran'ı içine alan, Hazar Denizi'nin güneyindeki dağlık bölgeye yerleşen ve Babil kaynaklarında Madai, Persçede Mada, Elamcada Mata olarak anılan Med Uygarlığı, ilk kralları Keyaksar ve oğlu Fravartis önderliğinde İran'da dağınık vaziyette yaşayan bir devlettir. M.Ö. 850-550 yılları arasında varlık gösteren ve başkentleri Ekbatana olan Medler hakkında en fazla bilgiyi Herodotos aracılığı ile öğrenebilmekteyiz. Herodotos'a göre; Bousae, Parataceni, Strouchates, Arizanti, Boudi, Magi adlı altı kabileden meydana gelen Medler, M.Ö.550 senesinde Perslerin egemenliği altına girmişlerdir. Medler hakkında detaylı bilgi için Bk. Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya:En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Kitabevi, Bursa 2007, 232-233; Mehmed Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi-I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, 91-99; Topdemir-Özsoy, 88.

¹¹⁴Erzen, 40.

¹¹⁵Arif Müfit Mansel, *Urartu Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1945, 123; Hâmit Sadi Selen, "Strabon'a göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 1948, 238; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 131; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 175. Tahsin Özgüç Asurların yıkılış tarihini M.Ö. 612, Urartuların yıkılış tarihini ise M.Ö. 600 olarak belirtmektedir. Bk. Özgüç, *Altıntepe II*, 3.

¹¹⁶Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan, 37. Ayrıca Afif Erzen, Urartu İmparatorluğunun son bulması ile birlikte Urartu hâkimiyeti altındaki toprakların İskit yönetimine girdiği fakat İskitlerin yerleşimci bir politika gütmeyip Güneye, Suriye ve Mısır'a ilerlemelerinin ardından Doğu Anadolu'nun tamamının Med egemenliği altına girdiğini belirtmektedir. Bk. Erzen, 41-43. Tahir Erdoğan Şahin ise Herodot Tarihi'ne dayanarak Erzincan ve civarının 25-30 yıl İskit hâkimiyetinde kaldığını belirtir. Bk. Tahir Erdoğan Şahin, 59. Herodotos eserinde İskitlerden "Skyth" olarak bahsetmektedir. Bk. Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev.: Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, 61.

¹¹⁷Sevin, 9.

¹¹⁸"...Media'lılar efendiyken köle oldular ve Pers'ler, Med'lerin dünkü köleleri, bugün onun efendisi oldular." Bk. Herodotos, 69-70.

¹¹⁹Günaltay, *İran Tarihi-I*, 91.

¹²⁰Tahir Erdoğan Şahin, 60-61.

¹²¹Miroğlu, "Erzincan", 318; Yurttaş-Özkan-Köşklü-Kındıgılı, 225; Kındıgılı, 26. Tahir Erdoğan Şahin bölgenin bu dönem krala 400 talent vergi ödemekle mükellef tutulduğunu belirtir. Ayrıca M.Ö.361-359 yıllarında II. Aryaborzan'ın bölgenin yönetiminden sorumlu tutulduğunu, Ayaborza'nın Pers İmparatoruna karşı çıkarılan bir isyana dâhil olması üzerine Dara Kodamonos tarafından öldürülüp yerine II. Mihirdat'ın satrap olarak tayin edildiğini kaydeder. Bk. Tahir Erdoğan Şahin; 61-62.

Ermenilerin yerleştirildiğini ve Ermenilerin siyaset sahnesinde ilk kez M.Ö.7. yüzyılda görülmeye başlandığını kaydeder ve satraplığın adını “Armenia” olarak zikreder.¹²² Nitekim Raymond H. Kevorkian ve Paul B. Pabodjian’ın kaleme aldığı “1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler” adlı esere göre:

“Çağdaş dönemdeki Gamakh/Kemah, Antikçağ’da, Yukarı Ermenistan eyaletinin bir parçası olarak antik Taranaği Prenslığı’ne tekabül etmekteydi; prensliğin merkezi ise ünlü pagan tapınaklarını barındıran müstahkem mevki Ani¹²³ idi. Yegeğyats gibi, bu kaza da Hristiyanlık’ın kabulünden sonra Aziz Krikor Lusavoriç’in ailesinin ata mirası yurtluğuna katıldı. Ülkenin savunma düzeninin başlıca kalesi olan, Fırat’ın sol kıyısındaki Ani, Gamakh kentine hâkim kayalık bir tepede kuruluydu. Movses Khorenatsi’nin aktardığına göre, uzun süre, ele geçirilemez diye kabul edilen Ani, gene tarihçinin yazdıklarına göre Pagan Dönemi’nin önemli bir entelektüel ve siyasi merkeziydi; burada bulunan Ermenistan krallarının mezarları ve kraliyet hazineleri müneccim rahipler tarafından korunurdu. Ne var ki Ani, 350’de Pers hükümdarı Şabuh tarafından talan edildi. Arsakid/Arşaguni hanedanına mensup ilk kralların mezarlarını yağmalayan hükümdar, Ermeni tarihçinin dediğine göre; “Ustaca inşa edilmiş, kalın duvarlı dev bir yapı olan” Kral Sanadrug’un mezarına dokunmadı bir tek.”¹²⁴

M.Ö. 334 senesinde bölgedeki Pers hâkimiyeti İskender’in estirdiği rüzgâr ile savruldu.¹²⁵ M.Ö. 322 de ise köklü ve kesin Helen hâkimiyeti başladı. M.Ö. 91 senesine kadar da Kemah bölgesi Yunan, Part, Pontos ve Doğu Anadolu yöneticilerinin arasında el değiştirip durdu.¹²⁶ Karmaşa içerisinde geçen yaklaşık 2 asrı aşkın bir süreden sonra bölgede Roma hâkimiyet evresi başladı.¹²⁷ Kemah artık M.Ö. 753 senesinde Romulus

¹²²Llyod, 119-120.

¹²³Bazı kaynaklarda Kemah bölgesinin bir dönüm Ani olarak zikredildiği yazılı olsada burada bölgenin tamamının değil yalnızca Kemah Kalesi’nin Ani olarak adlandırıldığı görülmektedir. Besim Darkot, Kemah’ın Ani olarak adlandırıldığı dönemi; “Kemah Arsak hanedanına mensup kırılları payitahtlarından biri olan Ani’nin yerini almıştır. Bu kırıllar zamanında, “alınamaz” telâkki edilen kaleyi inşâ ettikleri gibi, mâbedler yapmışlar, hazine ve medfenlerini buraya yerleştirmişlerdi. Bu şehre âit tasfirler, Arpa-Çayı üzerinde ve Kars’ın şarkındaki diğer Ani’ninkilere benzemektedir.” sözleri ile anlatmaktadır.

¹²⁴Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler, İstanbul 2013, 460.

¹²⁵Albert Ten Eyck Olmstead, History of the Persian Empire, University of Chicago Press, London 1948, 513-516.

¹²⁶Sevin, 34; Tahir Erdoğan Şahin, 62-66.

¹²⁷Tahir Erdoğan Şahin bizzat Roma Devleti’nin Erzincan ve çevresinde hüküm sürdüğünü ispatlar nitelikte bina kalıntıları ile birlikte 3 adet Roma parasına ulaştığını kaydeder. Lakin Şahin, paralardan

tarafından kurulan Roma,¹²⁸ Part ve yerli krallıklar arasında tampon bölge konumundaydı.¹²⁹

M.Ö. 63'de Roma İmparatorluğu, hâkimiyeti altındaki bölgeleri 4 ana bölüme ayırdı. Bu taksimat doğrultusunda bölge Doğu Prefeliği içinde Pont Diyosezine dâhil edildi. Bir müddet bu şekilde yönetilen Kemah'ın da içinde bulunduğu Doğu bölgelerinin çoğu, Sezar'ın ölümünü müteakip Part yönetiminde kaldı.¹³⁰ Doğu Anadolu, doğu-batı, kuzey-güney stratejik yolları üzerinde bulunması hasebiyle çok uzun bir süre Roma-Part hâkimiyetine sahne oldu.

2.2.4.Roma-Sâsânî Çağında Kemah ve Çevresi

M.Ö. 247 senesinde I. Arşak ile başlayan Part İmparatorluğun M.S. 224 senesinde yıkılmasını müteakip Kemah bu kez de Roma-Sâsânî mücadelelerine ev sahipliği yaptı.¹³¹ Adını Ardaşir'in babası Sasan (Zazan) dan alan, 4 asır varlık gösteren Sâsânî İmparatorluğu, I. Ardaşir tarafından kuruldu.¹³² Varisi oldukları Pers İmparatorluğu'nun ulaştığı sınırlara ulaşmayı şiar edinen Sâsânî İmparatorluğu Kemah bölgesinin de içinde bulunduğu birçok alan için önce Roma daha sonra da onun uzantısı olarak devam eden Bizans İmparatorluğu'na karşı mücadele verdi. Özellikle Sâsânî Hükümdarı I. Şapur (241-272) döneminde Kemah havalisinde meskûn alanlardaki hazineler ele geçirildiği gibi Zerdüş dininin önünde engel olduğunu düşünülen eserler de imha edildi.¹³³

henüz bir tanesinin tespitinin yapıp Sezar'a ait olduğuna kanaat getirildikten sonra 2 Bizans sikkesi ve haçı ile birlikte faili meçhul bir hırsızlık sonucu kaybettiklerini ve itiyadi bir tesadüf olarak bu nesnelerin çekilen fotoğraflarının da ayrıntıları gösteremeyecek mahiyette olduğunu ilave eder. Bk. Tahir Erdoğan Şahin, 185.

¹²⁸Titus Lıvius, *Roma Tarihi: Şehrin Kuruluşundan İtibaren (AB Urbe Condita)*, (Çev.: Sabahat Şenbark), Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 1997, 7; Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi:I.Cilt Cumhuriyet I.Kısım Menşe'lerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, 37; Sabahat Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları:I.Kısım Cumhuriyet Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 12.

¹²⁹Kındıgılı, 26.

¹³⁰Tahir Erdoğan Şahin, 92.

¹³¹Selen, 245; Miroğlu, "Erzincan", 318.

¹³²Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sâsânî Etkileşimi (IV.-VII.Yüzyıllar)", *Turkish Studies*, 6, (Winter 2011), 707.

¹³³Tahir Erdoğan Şahin, 101-102. Perslerin bölgeye hâkim olduğu mücadele halk tarafından da olumlu karşılanmıştır. Nitekim Roma ordusunun baskı ve zulmünden bıkan Hristiyan halk, Sâsânî ordusunun, kendilerine eziyet eden Roma ordusunu cezalandırmak maksadıyla Tanrı tarafından gönderildiğine inanmaktaydı. Bu durum büyük bir Hristiyan katli gerçekleştiren II. Şapur'a kadar devam etti. Bk. *Siirt Vekâyinamesi ve Doğu Süryani Nasturi Kilisesi Tarihi*, (Der.: Adday Şer), (Çev.: Celâl Kabadayı), İstanbul 2010, 65, 129, 220; Michael H. Dodgeon-Samuel N. C. Lieu-Geoffrey Greatrex, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars:AD 226-363*, Psychology Press, London and New York 1991, 58-61.

İki devlet arasındaki mücadele I. Hürmüz, I. Bahram ve ardılı II. Bahram döneminde devam etti. Nitekim 293 senesinde Sâsânî İmparatorluğu'nun yönetimini devralan Narses'de I. Şapur döneminde doruklara ulaşan Roma-Sâsânî mücadelesini devam ettirdi ve 297 senesinde Sezar Galerius'u yenerek Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirdi.¹³⁴ Ancak 298 senesinde Roma İmparatoru Diokletian'ın Pers ordusunu mağlup etmesi üzerine Erzincan ve Kemah bölgelerinin de içinde bulunduğu Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Roma sınırına dâhil edildi. Aynı zamanda 298-299 senesinde Sâsânî İmparatoru Narses'in isteği üzerine iki devlet arasında Nisibis Antlaşması imzalandı.¹³⁵ Lakin sükût evresi çok uzun sürmedi ve II. Şapur devrinde mücadeleler yeniden başladı. Bu esnada siyasi bir değişikliğin yanı sıra dini bir değişimde söz konusu oldu. Zira III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hristiyanlık Kapadokya sınırlarından girerek Anadolu'nun içlerine doğru sirayet etmekteydi. Kendilerine uygulanan zulümden kaçan Hristiyanlar için Doğu Anadolu eşsiz bir sığınak ve yayılım alanı sunmaktaydı. İlk Ermeni tarihçi Agathangelos'un "Tridat Han Tarihi" adlı eserinde Arsaklı Hükümdarı Tiridat'ın Erzincan (Erez) bölgesinde Anahit ilahesine adak sunarken, zabitlerinden olan ve esasen Hristiyanlığı yaymak ile görevlendirilen Aziz Greguvar'ın bu törene dâhil olmayı reddetmesi Hristiyanlık'ın Erzincan'a kadar yayıldığıнын en iyi göstergesidir.¹³⁶ Bu da bölgede Roma'ya, Sâsânî İmparatorluğu karşısında büyük bir avantaj sağlamakta idi.

Roma İmparatorluğu'nun yakalamış olduğu bu avantaj 337 senesinde İmparator Konstantin'in ölümüne kadar sürdü. Bu taht değişim sürecini fırsat bilen II. Şapur yönetimindeki Sâsânî İmparatorluğu, Anadolu'ya yapmış olduğu seferleri sıklaştırmaya başladı. Bu seferler Sâsânî ordusunun 350 senesinde Singara bölgesinde büyük bir yenilgi almasına değin sürdü. 350-361 yılları her iki devletin karşılıklı akınları ile geçti¹³⁷ Nitekim 370 senesine kadar iki devlet arasında sulh sağlanamadı. Bu tarihte

¹³⁴Michael Whitby, *The Emperor Maurice and His Historian: Theopylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Clarendon Pres, Oxford 1988, 203.

¹³⁵Michael H. Dodgeon-Samuel N. C. Lieu-Geoffrey Greatrex, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars: AD 226-363*, Psychology Press, London 1991, 133.

¹³⁶Tahir Erdoğan Şahin, 103-107.

¹³⁷Whitby, 204.

İmparator Valens'in Sâsânîler üzerine sefere çıkması ve ordusunun galip gelmesi ile iki devlet arasında nihayet yeni bir uzlaşma sağlandı.¹³⁸

370 senesinde zuhur eden mücadele sonrası sulh sağlandı ise de bu çok uzun sürmedi. Roma İmparatoru Thedose ve Sâsânî hükümdarı II. Şapur döneminde yeniden mücadeleler başladı. Nihayetinde 387 senesinde her iki tarafın uzlaşması ile Doğu Anadolu iki devlet arasında taksim edildi. Bu taksimata göre Kemah'ın da içinde bulunduğu bölge Vagarşak (Vazar Bakar) yönetiminde Roma topraklarına dâhil edilirken, merkezi Tovın olan topraklar ise Arşag yönetiminde Sâsanilere bırakıldı.¹³⁹ Ancak bu taksimat çok uzun sürmedi ve Bizans devletinin vücut bulması ile bölgedeki dengeler tamamen değişti.

2.2.5. Bizans-Sâsânî Çağında Kemah ve Çevresi

387 senesinde Roma ve Sâsânî Devleti arasında yapılan taksimat sonrası Roma yönetimine geçen Kemah'ta sulh dönemi 395 senesine kadar devam etti. Bu tarihte Roma İmparatoru I. Teodosius'un Doğu Roma'nın yönetimini oğlu Arcadius (395-408)'a, Batı Roma'nın yönetimini Honorius (395-423)'a bırakması ile Roma, Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrıldı.¹⁴⁰ Doğu Anadolu bölgesi bu tarihten sonra devletlerine Imperium Romanum (Roma İmparatorluğu) ve kendilerine Romaio (Romalı) adını veren, lâkin Rönesans dönemi ile birlikte Batılılar tarafından "Bizans"¹⁴¹ olarak adlandırılan bir imparatorluk¹⁴² ile Sâsânîlerin mücadelesine tanıklık etmeye

¹³⁸Bahadır, 711.

¹³⁹Tahir Erdoğan Şahin, 109-110; Mehmet Tezcan, "V.Yüzyılda Ermeni- Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14 (32), 2007, 186, 191; Ömer Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49, 2013, 340. "Bu iki devlet arasındaki eski mücadeleler neticesinde bu "tampon devlet" IV üncü asrın sonunda, bunlar arasında paylaşıldı. Bu devletin daha küçük olan ve Teodosiopolis'i (bugünkü Erzurum) ihtiva eden garp kısmı Roma İmparatorluğuna düşmüştü; daha büyük olan şark kısmı ise İran Sâsânîlerinin eline geçmişti ve "Persermenistan" ismiyle yâd ediliyordu."Bk. Aleksandr Aleksandroviç Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev.: Arif Müfit Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943, 396.

¹⁴⁰John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, (Çev.: Ali Özdamar), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, 37; Sevin, 24; Michael Grant, *Roma'dan Bizans'a*, (Çev.: Z. Zühre İlkelen), Homer Kitabevi, İstanbul 2000, 3; Radi Dikici, *Bizans İmparatorluğu Tarihi:Şu Bizim Bizans-Byzantium 330-1453*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2013, 91.

¹⁴¹Şerif Baştav, devlete bu ismin verilmesini, devletin merkezi olarak seçilen bölgede milattan önce "Byzantium" adında bir şehrin bulunmasına bağlar. Bk. Şerif Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi:Son Devir (1261-1461) Osmanlı Türk-Bizans İlişkileri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2015, 7.

¹⁴²Baştav, 7; Melek Delilbaşı, "Türk Tarihi'nin Bizans Kaynakları", *Cogito*, 17, (Kış 1999), 340; Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, (Çev.:Esra Ermert), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, 10-11; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, 13; Averil Cameron, *Bizanslılar*, (Çev.: Özkan Akpınar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, XI.

başladı. Kültürden askerliğe hemen her alanda Romalılara denk olan Sâsânîler, Romalılarda hem hayranlık hem endişe uyandırmaktaydı. Romalı olmayan her topluluğu kendinden aşağı gören Roma nazarında, Sâsânî Devleti de bu konumda yer almasına rağmen her alanda teşkilatlanmış yapısı,¹⁴³ sistemli ve güçlü ordusu ile Roma için büyük tehlike arz etmekteydi.

Roma Devleti'nin Doğu kolu 396 senesinde Kemah'ın yönetimini elinde barındıran Vagarşak'ın ölmesini takiben bölgede hâkimiyetini ilan etti. Bizans Devleti özellikle Şebinkarahisar, Sadak, Erzincan, Erzurum, Malatya, Diyarbakır'a kadar uzanan hattın tahkimine özen gösterdi. Bu esnada hakkında çok fazla malumat bulunmaya Vramşabuh (402-425) Kemah dâhil Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmının yönetimi ile sorumlu tutuldu. Bizans ve Sâsânî devleti arasında denge siyaseti gütmeye çalışan Vramşabuh'un, İran Kralı I. Yazdegird (399-421) ile dostluk kurması Bizans'ı müdahaleye mecbur kıldı ve Vramşabuh bir süre Bizans Devleti tarafından gönderilen bir valinin kontrolünde tutuldu.¹⁴⁴ Vramşabuh'un ölümünün ardından Doğu Anadolu, bir sene boyunca Sâsânîler tarafından bölgeye atanan Hosrov tarafından yönetildi. Hosrov'un ölümünün ardından ise bölgenin yönetimini I. Yazdigirt'in oğlu Şapur devraldı. Tarihin bu safhasında Bizans-Sâsânî münasebetleri dostane bir hal almaya başladı. Bizans İmparatoru Arcadius, ölümünün ardından çocuklarının küçük yaşta olmasının devletin yıkılmasına sebebiyet vereceğini bildiği için Sâsânî Hükümdarı I. Yazdigirt ile görüşerek onu vasi kıldı¹⁴⁵ Bu sayede Doğu Anadolu'da oluşan huzur ortamı 421 senesinde I. Yazdigirt'in ölümünün ardından yerine geçen oğlu V. Behram (421-438/439)¹⁴⁶ dönemine kadar sürdü. V. Behram, bu sulhu bozarak Bizans üzerine sefere çıktı. Sâsânî mağlubiyeti ile son bulan mücadelenin ardından 422 senesinde taraflar arasında yüz sene sürmesi kararlaştırılan lakin sadece bir sene geçerliliğini sürdüren bir barış antlaşması imzalandı.¹⁴⁷

Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı bu esnada daha önce bölgenin yönetimi ile sorumlu tutulan fakat dört sene sonra öldürülen Şapur'un ardından yerine geçen ve Vramşabuh'un oğlu olan Ardeşes denetimi altındaydı. 433 senesinde onunda tahttan

¹⁴³Gregory, 87-88.

¹⁴⁴Tahir Erdoğan Şahin, 109-111.

¹⁴⁵Grant, 53.

¹⁴⁶Grant, 53.

¹⁴⁷Bahadır, 712.

indirilmesi doğu da karmaşa yaşanmasına sebebiyet verdi. Bu sırada Sâsânîlerde bir hükümdar değişimi yaşandı ve 438 senesinde Sâsânî Devleti'nin başına II. Yazdegirt (438-457) geçti.¹⁴⁸ II. Yazdegirt döneminde Erzurum'a kadar ilerleyen Sâsânî ordusu, Bizans ordusunu mağlup etti ve Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirdi.¹⁴⁹ Ayrıca Bizans'ın yenilgiye uğratılması Sâsânîlerde Doğu Anadolu'nun tamamına hâkim olma ümidini de doğurdu. Ne varki İran'da zuhur eden içtimai ve iktisadi kriz, bu ümidin kırılmasına yol açtı. Asırlarca iki devlet arasında “nifak meselesi” teşkil eden bölge uzun bir süre daha Bizans ve Sâsânî Devleti arasında tampon bölge olma özelliğini sürdürdü.

527 senesinde Bizans, 531 senesinde Sâsânî Devleti taht değişikliğine sahne oldu. Artık Bizans'ın yeni imparatoru Justinianus (527-565)¹⁵⁰, Sâsânîlerin yeni kralı ise Anuşirvan (Ebedi Ruh) ismiyle bilinen I.Hüsrev (531-578/579)¹⁵¹di.¹⁵² Bu taht değişiklikleri doğuda bir takım yeniliklere zemin hazırladı. Karmaşa ortamını gidermek isteyen Justinianus, 532 senesinde Sâsânî devleti ile tarihte “Ebedi Barış” olarak zikredilecek antlaşmaya imza attı.¹⁵³ Yapılan anlaşma ile sükûnet ortamının sağlanmasını müteakip Justinianus, önceleri iki olan sınır birimini dörde çıkardı:

I.Bölge: Yedi şehri içine almakta idi. Merkezi Sebastiana (Sivas) olup, sınırı Fırat nehrine kadar uzanmakta idi.

II.Bölge: Kuzey Doğu'da (Pontus) beş şehri bulunmakta idi. Bunların ikisi Trapezus (Trabzon), Kerasous (Giresun) idi. Theodosiopolis (Kemah!), Satala, Nikopolis ve Kolonia ise daha önce birinci Armenia'ya dahil edilen bölgelerdi. Lakin Justinianus'un 532 seneli barış antlaşması sonrası yaptığı düzenleme, Kilise'nin takip ettiği teşkilat düzeniyle çelişen noktaları olmadığı için bazı kargaşalara sebep oldu.

¹⁴⁸Tahir Erdoğan Şahin, 109-112.

¹⁴⁹Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, I, 149.

¹⁵⁰Grant, 153.

¹⁵¹Cameron, 36.

¹⁵²Mesudî, *Murûc ez-Zeheb: Altın Bozkırlar*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenga Yayınları, İstanbul 2005, 78; Sebeos, *Patmutiwn Sebeosi Episkoposi Herakin; Sebeos History*, (Trans.:Robert Bedrosian), New York 1985, 6.

¹⁵³Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, I, 152-153; Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 248-641*, (Çev.: Turhan Kaçar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 201; John Julius Norwich, *Bizans:Erken Dönem (MS. 323-802)*, (Çev.: Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013, 162; Gregory, 130.

Mesela bunlardan biri geçmişte Ani-Ankl olarak, bu dönemde ise Theodosiopolis olarak anılan Kemah'dı.

III.Bölge: Merkezi Melitene (Malatya) olup ayrıca altı şehri bulunmakta idi.

IV.Bölge: Fırat'ın doğu kesiminde yer alan çeşitli kasabaları içine almakta idi.¹⁵⁴

Bizans ve Sâsânî Devleti arasında yapılan ve ortaya koyduğu sonuçtan çok daha fazlasını vaat eden antlaşma 539 senesine kadar sürdü.¹⁵⁵ Bu tarihten itibaren iki devlet arasındaki husumet II. Genç Justinianus (565-578), Tiberius (578-582)¹⁵⁶, dönemine değin devam etti. 582 senesinde senato, Genç Justinianus döneminde askeri kabiliyeti ile başarısını ispatlayan Maurikios'u imparator ilan etti. Maurikios (582-602), Sâsânî tahtına destek verdiği II. Hüsrev (590-628)¹⁵⁷'in geçmesini sağladı ve iki devlet arasındaki sulh 602 yılına kadar sürdü.¹⁵⁸ Böylece II. Justin döneminde yeniden baş gösteren ve uzun süre devam eden Sâsânî-Bizans mücadelesi kısa bir süreliğine de olsa son bulmuş oldu.¹⁵⁹ 602 senesinde Maurikios'un mali politikaları ve katı siyaseti kendisine karşı bir isyanın başlamasına sebep oldu. İsyancı grup, Phokas önderliğinde İstanbul'a yürüdü ve İmparator Maurikios tahttan indirilerek Phokas imparator ilan edildi.¹⁶⁰ Phokas (602-610)¹⁶¹ döneminde Sâsânî saldırıları büyük bir artış gösterdi. Zira II. Hüsrev kendisini, imparator olma yolunda en büyük destekçisi olan Maurikios'un intikamcısı ilan etti.¹⁶² 604-609 yılları boyunca devam eden İran saldırıları Bizans'ı

¹⁵⁴Charles Texier, *Küçük Asya:III.Cilt*, (Çev.: Ali Suat), Enformasyon ve Doküman Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2002, 99; René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev.: Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, 239; Tahsin Erdoğan Şahin, 113-114.

¹⁵⁵Mitchell, 479.

¹⁵⁶Auguste Bailly, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul 2006, 73.

¹⁵⁷Cameron, 36.

¹⁵⁸Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, 241-245; Haldon, 48; Norwich, 224; Bailly, 76; Uçar, 50; Bahadır, 716; Dikici, 151; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", 329-330.

¹⁵⁹Theophanes, *The Cronicle of Theophanes Confessor:Byzantine and Near Eastern History A.D. 284-813*, (Trans.: Cyril Mango- Roger Scott), Clarendon Press, Oxford 1997, 373-374; Gregory, 152.

¹⁶⁰Mesudî, *Murûc ez-Zeheb:Altın Bozkırlar*, (Çev.:Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2017, 251; William Sandys Wright Vaux, *Persia: from the Earliest Period to the Arab Conquest*, New York 1876, 184; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 76-77; Haldon, 57; Işın Demirkent, "Bizans", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, VI, 233; Bailly, 78-79; Uçar, 51; Dikici, 152; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", 330; Ömer Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Teheodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies*, 5 (3), (Summer 2010), 1831.

¹⁶¹Gregory, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, 155.

¹⁶²Mesudî, 251; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, 260; Norwich, 227; Uçar, 51; Dikici, 157; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Teheodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", 1831.

büyük bir çıkmaza sürükledi.¹⁶³ Birçok bölge Sâsânî İmparatorluğu'nun eline geçti. Bu saldırılar karşısında bir başarı elde edemeyen Phokas'ın devleti yıkıma sürüklemesinin önüne geçmek isteyen halk, bir kurtarıcı beklerken 610 senesinde Herakleios (610-641)¹⁶⁴ iktidarı ele geçirdi.¹⁶⁵

Yönetimi henüz devralan bu imparatorun tek bir gayesi vardı: Sâsânîleri ebedi bir yenilgiye uğratmak. Nitekim hâkimiyet süreci bu gaye uğruna verilen mücadeleler ile geçti.¹⁶⁶ İmparator hem bu amaca hizmet etmek hem ülkesini içine düştüğü buhrandan çıkarmak hem de doğuyu daha iyi mukavemet edebilmek için 612-619 seneleri arasında “thema (tem)”¹⁶⁷ teşkilat sistemini kurdu.¹⁶⁸ Ardından Hüsrev'in üzerine yürüdü. Bizans'ın ağır saldırılarına daha fazla karşı koyamayan II. Hüsrev, çareyi kaçmakta buldu. 628 yılındaki ölümü ise bu süreçte oldukça yıpranan Bizans İmparatorluğu'nun bir süre rahat nefes almasını sağladı.¹⁶⁹ Aynı zamanda Sâsânîlerin 614 senesinde Kudüs'ü ele geçirirken Arap kaynaklarında “el-Medain” olarak geçen¹⁷⁰ başkentleri

¹⁶³Bailly, 80.

¹⁶⁴Gregory, 157

¹⁶⁵Sebeos, 6; Walter Emil Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press, London 1995, 99; Ostrogorsky, 86; Vasiliev, 250-251; Uçar, 52; Dikici, 160; Bahadır, 717.

¹⁶⁶ Judith Herrin, *Bizans: Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2010, 134-135.

¹⁶⁷İmparatorluğun askeri anlamda yetersizliği Heraklius'u birtakım yeni tedbirler almaya itmiştir. Bunlardan biri de imparatorluğun askeri ve sivil örgütü konumundaki themalardır. Çıkış noktası tam olarak bilinmemekle birlikte, doğu kaynaklı olduğu düşünülen thema uygulaması, feodal yapıya karşı duran, toprağın üretimin sürekli kılan, insan gücünü hem toprağı işlemekte hem de orduda kullanan bir sistemdir. Temel mantığı kendi kendine yetebilme olan bu uygulamada thema askerleri, savaş zamanında asker, barış zamanında ise işçi vasfına sahiplerdi. Başlarında ise “strategos” olarak adlandırılan yarı sivil bir vali bulunmakta idi. Yüzyıllar boyunca askeri ve sivil yetkileri ayrı tutan Roma bu yeni sistem ile her iki yetkiyi de tek elde toplamış oldu. Önceleri taşralar ile sınırlı tutulan uygulama alanı daha sonra genişletildi. Armenikon ve Anatolikon themaları ise muhtemelen kurulan ilk themalardır. Detaylı bilgi için Bk. Demirkent, “Bizans”, 233; Işın Demirkent, “Herakleios”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 211; Ostrogorsky, 89; Vasliev, 264-268; Herrin, 141-142; Gregory, 178-181; Uçar, 53-54; Yücel Öztürk, “Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 31, (Bahar 2012), 157-208; Sezgin Güçlüay, “Bizans İmparatorluğunda Toprak Sistemi İçerisinde Themalar (IV-VII. Yüzyıllar)”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, IX (1), 2011, 63-90; Sezgin Güçlüay, “İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28 (1), 2018, 281-288.

¹⁶⁸Tahir Erdoğan Şahin, 114-115.

¹⁶⁹“Zafere ilişkin resmî açıklama Konstantinopolis'e gönderildi Ayasofya'da toplanmış ahaliye patrik tarafından okundu: “Bütün Hristiyanlar tek olan tanrıya şükretsiner... Tanrı'nın rakibi, küstah Hüsrev devrildi.” Açıklama ordunun Pers topraklarından dönüşünü anlatıyor ve şöyle sona eriyordu: “Lordumuz İsa Mesih'e iyi ve güçlü Tanrı'ya ve Tanrı'nın Annesi Meryem Ana'ya bizim tüm işerimizi kendi iyilikleriyle yönlendireceğine güveniyoruz.” Bk. Herrin, 135.

¹⁷⁰Mitchell, 629.

Ktesifon'a¹⁷¹ götördükleri Kutsal Haç'ı (True Cross-Crux Vera) geri alması, İmparator Herakleios'a halkın gözünde uhrevi bir değer kattı.¹⁷² Öyle ki dönemin ünlü şairlerinden Georgius Pisidi tarafından kendisine epik bir şiir methedildi.¹⁷³ II. Hüsrev'in yerine oğlu Kavad-Şeroe (Şiruye) geçti ise de devlet bu tarihten sonra kan kaybetmeye başladı. Bizans ile yapılan anlaşma gereği Sâsânî Devleti, vaktiyle Bizans'ın karmaşa döneminden faydalanıp ele geçirdiği toprakları iade etti.¹⁷⁴ İki devlet arasındaki bu çekişme 651 senesinde Sâsânî Devleti'nin Araplar tarafından yıkılmasına kadar devam etti. Bu tarihten sonra ise Kemah'ın da içinde bulunduğu Doğu Anadolu, Bizans-Arap mücadelelerine sahne olacaktı.

¹⁷¹800 seneden fazla bir süre önce Part İmparatorluğuna ardından devamı olan Sâsânî İmparatorluğu başkentlik yapan bölgeden Bailly: *"Dicle üzerinden, Bağdat yakınındaki bir Sâsânî şehri"* olarak bahseder. Bk. Bailly, 86.

¹⁷²Mitchell, 620; Gregory, 161; Demirkent, "Herakleios", 211; Norwich, 243-245. 628 senesinde II.Hüsrev'i yenilgiye uğratan Herakleios, Konstantinople döndüğünde Hz.Muhammed'in elçisinin kendisini beklediğini görür. Huzura kabul edilen elçi İmparator'a Hz. Muhammet'in kendisini İslâm'a davet eden mektubunu iletir; *"Bağışlayıcı ve affedici Tanrı adına, onun sadık ulu ve Resulü (elçisi) Muhammed'ten, Romalıların büyük hükümdarı Heraklius'a: Hakikat yolunu izleyene selam olsun! Ekleme isterim ki, seni bir bütün olarak İslâm'a davet ediyorum. İslâm'ı kabul et ki felah bulasın. İslâm'ı kabul et ki, Allah değerini iki kat arttırsın. Ama eğer kaçınırsan, tebanın günahı da senin üzerine yüklenecektir. Ve siz Kitab-ı Mukaddes'in insanları, sizinle bizim aramızda aynı olan söze doğru geliniz; ki biz ancak Allah'a taparız. Ona hiçbir şeyi ortak koşmayınız ve kimse kimseyi, Allah'ın dışında sahip edinemez. Şimdi, eğer kaçınırlarsa, şöyle deyiniz: Şahit olun ki biz Müslümanlardanız, Allah'a teslim olanlarız"*. İyi bir şekilde ağırlanan elçi Heraklius'un cevabı ile geri gönderildi: *"Roma İmparator'u Heraklius'tan, İsa tarafından da kutsal kitapta açıklanmış bulunan Tanrı'nın elçisi Muhammed'e: Elçin tarafından sunulan mektubu aldım ve İncil'de Tanrı'nın elçisi olarak gördüğüme şahadet ederim. Meryem'in oğlu İsa da seni bildirmiştir. Romalılara sordum, sana inanmaktadırlar ama kabul etmeleri mümkün değildir. Eğer itaat etmiş olsalardı onlar için iyi olacaktı. Seninle beraber olmayı ve sana hizmet etmeyi...dilerdim."* Bk.Taberî, III, 227-231; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl:İlk Dönem Ekonomi Yönetimi*, (Çev.: Cemaleddin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 93-94; Demirkent, "Herakleios", 212; Avcı, 44-46; Dikici, 167-168. II. Herakleios'un yanı sıra benzer mektup II. Hüsrev'e de gönderilmişse de Hüsrev mektubu yırtıp atmıştır. Bunun üzerine Hz.Muhammed'in: *"Kim mektubumu saklar, onların krallığı mektubumu sakladıkları sürece devam edecektir."* dediğini belirten Dikici, Bizans'ın 900 sene daha varlığını sürdürmesine karşılık, Pers İmparatorluğunun 24 sene sonra yıkılmasına dikkat çeker. Bk. Dikici 168.

¹⁷³Cameron, 36-37; Bailly, 90.

¹⁷⁴Ostrogosky, 95; Vasiliev, 252-253; Romilly James Heald Jenkins, *Byzantium: the Imperial Centuries AD 610-1071*, University of Toronto Press, Canada 1987, 24; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", 330; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Teheodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", 1833; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, 56. Roma ve Pers orduları arasında sık sık çekişme yaşansa da temelde aralarındaki husumeti hep barışçıl yaklaşımlardı. Bu durumun sebebini Grant net bir şekilde açıklamaktadır; *"Romalıların ve Perslerin olabilecek zorunlu bir savaşa girişmemelerinin nedeni açıktı: Deneyimleriyle biliyorlardı ki birbirlerini yok edemeyeceklerdi ve her iki tarafta hem içte hem dışta kendilerini sürekli tehdit eden bir başka düşmanlarla uğraşmak zorundaydılar. Aslında Bizans, göçebelere karşı kendisine yardım edecek güçlü bir Pers ülkesinin olmasını istiyordu."* Bk. Grant, 54.

2.2.6.Bizans-Arap Çağında Kemah ve Çevresi

Uzun süre Bizans-Sâsânî ve yerli prensliklerin mücadelelerine sahne olan Kemah ve çevresi, bu süreç içinde bazen tâbi yerli krallar tarafından, bazen Sâsânî valisi olan Marzbanlar tarafından yönetilirken çoğu zaman Bizans aracılığıyla bölgeye atanan valilerin yönetimi altında kalmıştır. Lakin 636 senesi itibari ile İslâm ordularının Anadolu'ya girmesi ile birlikte bölgedeki güç dengeleri değişime uğramıştır. Böylece Bizans-Sâsânî mücadelesi son bulmuştur.¹⁷⁵ Uzun yıllar süren Sâsânî-Bizans mücadelesi her iki imparatorluğu da zayıflatarak İslâm orduları için gerekli zemini hazırlamıştır.¹⁷⁶ 651 senesinde Sâsânî Devleti'nin tarihe karışmasını müteakip bölge üzerinde tek söz sahibinin kendisi olacağını düşünen Bizans, çok geçmeden Kemah gibi müstahkem kale ve eşsiz coğrafi konuma sahip birçok bölgeyi bünyesinde barındıran Doğu Anadolu için İslâm orduları ile mücadele etmek zorunda kaldı. 602-628 yılları arasında yoğun bir şekilde yaşanan Bizans-Sâsânî mücadeleleri Bizans'ı oldukça yıpratmıştı. Bu sebeple meydana çıkan bu yeni düşmana karşı savaş hazırlığı yapmak ve karşı koyabilecek seviyeye ulaşmak oldukça zordu.¹⁷⁷

İslâm orduları Hz. Ebubekir döneminde, Hz. Muhammed'in ölümünün ardından Arap Yarımadası'nda yaşanan karışıklıkların düzeltilmesi ile birlikte yeni dinin verdiği yüksek moral ve güç ile çevre bölgelere fütuhata başladı. İslâm ordularını bu fütuhata iten siyasi, ekonomik ve dini birçok amil bulunmakta idi.¹⁷⁸ Aynı zamanda uhrevi bir kıymet taşıyan bu fetihlerin temel güzergâhlarından biri hiç kuşkusuz Bizans yönetimi altında bulunan topraklardı. İslâm ordusuna bu yayılım için istediği fırsatı ise Suriye'de bulunan Müslüman ırktaşları sundu. Bizans baskısından bıkan Suriyeli Müslümanların, Araplardan yardım talep etmesi üzerine iki ordu Temmuz 636 senesinde Damascus ve Gerasa (Jerash) yolu üzerinde bulunan Yermük'te karşı karşıya geldi. 20 Ağustos 636 Pazartesi günü ise Rum, Şam, Mezopotamya ve Doğu Anadolu'dan geniş bir ordu toplayan Bizans İmparatoru Herakleios'un kardeşi Theodoros komutasındaki ordu büyük bir yenilgiye uğradı.¹⁷⁹ Aynı yıl İslâm ordusu Kadisiye'de Sâsânîler ile karşı

¹⁷⁵Vasiliev, 71

¹⁷⁶Gregory, 168; Bahadır, 718.

¹⁷⁷Gregory, 170.

¹⁷⁸Bu hususta detaylı bilgi için Bk. Mehmet Azimli, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Araştırmalar", *İstem*, 3 (6), 2005, 177-193.

¹⁷⁹Robert W. Thomson, *The Armenian History Attributed to Sebos*; Translated, with Notes, by R. W. Thomson Historical commentary by James Howard-Johnston Assistance from Tim Greenwood, Part I.

karşıya geldi. İslam kuvvetlerinin başında Sa'd b. Ebî Vakkâs, Sâsânî ordusunun başında ise Rüstem bulunuyordu. Müsademe İslam ordularının zaferi ile son buldu. Bu zafer Müslümanlara Irak'ın kapılarını aralayıp, İran'ın düşüşünün başlangıcını hazırladığı gibi Doğu Anadolu'nun da kapılarını açtı.¹⁸⁰

636-639 yılları arasında Doğu Anadolu'ya girmeye başlayan İslam orduları ilk olarak İyaz İbn-i Ganem Bitlis'ten Ahlat'a oradan da Erzurum'a kadar ilerledi. Bu kalıcı bir ilerleme değildi. Nitekim çok geçmeden de ordu geri döndü. Bir sonraki akının daha sistemli olmasını isteyen Hz. Ömer Umayr b. Sa'd önderliğinde bir ordu kurdu.¹⁸¹

Hz. Ömer sonrası hilafeti devralan Hz. Osman (644-657)¹⁸² Doğu Anadolu seferleri için Habib b. Mesleme'yi görevlendirdi.¹⁸³ Safvan b. Mattal ve 6-8 bin askerle yola çıkan Habib b. Mesleme Şimşat'ı fethettikten sonra Kemah (Kemh) üzerine yürüdü. Lakin bölgeyi ele geçiremeyerek yönünü Erzurum üzerine çevirdi.¹⁸⁴ Böylece muvaffak olunamasa da İslam orduları ilk kez Habib b. Mesleme önderliğinde Kemah topraklarına girmiş oldu. Bu durum İslam ordularına somut bir fayda sağlamasa bile halkın İslam'a sempati duymasına vesile oldu. Çok geçmeden de 650 senesinde Araplar ve Bizans arasında 3 yıl geçerliliğini sürdürecektir olan bir anlaşma imzalandı.¹⁸⁵ Ancak bu süreç içinde İslam'a duyulan sempati artarak devam etti. Öyle ki vaziyetten rahatsızlık duyup Armenia topraklarını kaybetmekten korkan Bizans İmparatoru II.

Translation and Notes, Liverpool University Press, Liverpool 1999, 137; Mitchell, 627-628; Herrin, 136; Cameron, 37; Gregory, 165; Uçar, 64-65; Avcı, 54; Dikici, 171.

¹⁸⁰Kadı Ebû Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, (Çev.: Ali Özek), Hisar Yayınevi, İstanbul 1973, 64-70; Yakubî, *Tarih al-Yakubî*, Taberî, *Tarih-i Taberî:III.Cilt*, (Çev.: Mehmet Faruk Görtünca), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2015, 428-429; Ebû Hanîfe Ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl: Eskilerin Haberleri*, (Çev.: Zekeriya Akman- Hüseyin Siyabend Aytemür), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, 180-189; Belâzurî, 291-298; M. Streck, "Kadisiye", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, 54-57; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev.: Neşat Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, 44-47; Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 329; Tahir Erdoğan Şahin, 121; Hayrettin Yücesoy, "Kâdisiye Savaşı", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, 24, 136; Mustafa Fayda, *Hulefâ-yi Râşidîn Devri: Dört Halîfe Devri*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2017, 186-187; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Teheodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", 1834.

¹⁸¹Tahir Erdoğan Şahin, 121; M. Streck, "Ermeniye", (Düz.: Mükrimin Halil Yinanç), *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, IV, 317.

¹⁸²Dikici, 175.

¹⁸³Belâzurî, 215; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, 282; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", 1833.

¹⁸⁴Belâzurî, 214; Tahir Erdoğan Şahin, 122; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 4; Fayda, *Hulefâ-yi Râşidîn Devri: Dört Halîfe Devri*, 249; Enver Konukçu, *Cumhuriyetin 75.Yılında Tercan*, Tercan Belediye Başkanlığı Yayınları, Tercan 1998, 38.

¹⁸⁵Thomson, 259-260; Andrew Palmer, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool University Press, Liverpool 1993, 178; Avcı, 59; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", 1836.

Konstant (641-668)¹⁸⁶ anlaşmanın süresinin dolduğu 653 senesinde güçlü bir ordu ile Erzincan üzerine yürümek zorunda kaldı.¹⁸⁷

İmparator II. Konstant, Tercan'a ulaştığı vakit halifeden “*Armenia benim, oraya girme ama girersen sana saldıracağım ve garanti ederim ki oradan kaçamayacaksın.*” ibarelerinin yer aldığı bir mektup aldı. Açıkça tehdit içeren bu mektuba karşılık İmparator, “*Bu toprak benim ve oraya giriyorum bana saldırırsan Tanrı adil bir yargıçtır.*” demek ile yetindi. Ardından saltanatının 12. senesinde olan II. Konstant, birçok toprağı kendisine bağlayıp Konstantinepolis’e döndü.¹⁸⁸ İmparatorun bölgeden ayrılmasını fırsat bilen İslâm ordusu bölge valisi Reştuni Teodors’un yardımı ile kaybedilen tüm yerleri geri aldı. Bu durumu haber alan Bizans ordusu, 655 senesinde geri döndü.¹⁸⁹ Bunun yanı sıra her ihtimale karşı tedbir alma niyetinde olan İmparator II. Konstant, önce Varazdirots’u ardından Sempad’ı bölgeye vali tayin etti. Sempad’ın İslâm orduları ile mücadele etmek yerine vergi vermeyi yeğlemesi imparatorun tepkisine sebep oldu. Daha sonra gelen vali ise Sempad’ın muamelesinin çektiği tepkiyi bildiği ve Arap vergilerini çok ağır bulduğu için Bizans İmparatorluğu’na tâbi oldu ise de kısa süre içinde Araplar tarafından tekrar itaate mecbur kılındı.¹⁹⁰

Hız. Ömer ve Hız. Osman zamanında süregelen seferler, Hız. Ali döneminde kesintiye uğradı. Bu dönem Doğu Anadolu valiliğine Eş’as b. Kays atanmış idi. Kısa süre sonra Hız. Ali ve Muaviye arasında yaşanan hilafet mücadelesi Doğu Anadolu bölgesinin tamamen Bizans hâkimiyetine girmesine sebebiyet verdi. Muaviye’nin 661 senesinde Emevi Devleti’ni kurup ülke içindeki sulhu sağlaması ile Doğu Anadolu’da yeniden Arap akınları başladı. Bu dönem önce Abdullah b. Numan b. Amr, onun ölümünün ardından ise Muaviye’nin kardeşi Abdulaziz b. Hatim b. Numan bölgeye vali tayin edildi.¹⁹¹ Lakin büyük önem arz eden Doğu topraklarından vazgeçmeye niyetli olmayan II. Justinianos (ilk tahta çıkış 685-695, ikinci tahta çıkış 705-711)¹⁹² bölgeye önce General Leontiyos idaresinde bir ordu sevk edip Bizans hâkimiyetini sağladı. 690

¹⁸⁶Haldon, 99.

¹⁸⁷İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı Yayınevi, Ankara 2010, 12; Streck, “Ermeniye”, 318.

¹⁸⁸Sebeos, 66-67; Thomson, 267-269; Subaşı, “Bizans İmparatorlarının Teheodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri”, 1836.

¹⁸⁹Subaşı, “Bizans İmparatorlarının Teheodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri”, 1836-1837.

¹⁹⁰Tahir Erdoğan Şahin, 122.

¹⁹¹Tahir Erdoğan Şahin, 122.

¹⁹²Gregory, 176-177.

senesinde tekrar başlayan Arap akınları karşısında ise bizzat Doğu üzerine sefere çıkmaya karar verdi. Doğu Anadolu'nun tamamını ele geçirdikten sonra, Arsaklı Hanedanı'ndan olan Şırak Beyini vali tayin ederek Konstantinopolis'e döndü.¹⁹³

İslâm orduları Doğu Anadolu'ya sık sık akınlar düzenlese de bölgeyi vergiye bağlamanın ötesine geçemedi. Özellikle Kemah'ın müstahkem kalesi, fethi oldukça zorlaştırmaktaydı. Nitekim önce Safvan b. Muattal ardından 678-679 senesinde Umeyr b. El-Hubâb ve daha sonra Emevi halife I. Velid (705-715) döneminde Hazar fetihleri ile meşhur Mesleme b. Abdülmelik tarafından kuşatıldı ise de kısa süre içinde Bizans tarafından tekrar ele geçirildi.¹⁹⁴

Umeyr b. El-Hubâb'ın fethini kaleme alan İbnü'l Esir'e göre:

*“Bu yıl içinde Müslümanlar Umeyr b. Hubâb es-Sülemi'nin komutanlığında Kemah Kalesi'ne gaza düzenlemişlerdi. Umeyr şehir surlarının üzerine tırmanmış, orada bulunan Rumları tamamen bertaraf edinceye kadar çarpışıp durmuş, nihayet Müslümanlar da surlara tırmanmışlar ve Umeyr de şehri fethetmişti. Umeyr'in bu fetihden dolayı son derece övündüğü ve bu fetih sırasında yaptıklarından dolayı da Müslümanlar tarafından övülmekte olduğu bilinmektedir.”*¹⁹⁵

Doğu Anadolu bölgesindeki Bizans üstünlüğü ise Abdülmelik (685-705) döneminde kırıldı. Onun ardından sırasıyla bu görevi ifa eden Muhammed b. Mervan ve Osman b. Velid b. Ebu Muayd Doğu Anadolu'daki Arap hâkimiyetini artırdı. Aniden parlayan bu Arap hâkimiyetinin temel sebebi ise; 695'ten 717'ye kadar geçen süre içinde Bizans'ın her geçen gün gücünü kaybetmesi ve çözülme sürecine girmesiydi.¹⁹⁶ Nitekim kimi kaynaklarda Bizans'ın karmaşa içinde geçen bu yılları “Anarşi Dönemi” olarak adlandırılmaktadır.¹⁹⁷ Halife Süleyman b. Abdülmelik (715-717) ve Ömer b. Abdülaziz döneminde bölgeye, Adi b. Umayr Hatim b. Numan; II. Yezid (720-724) döneminde, Malik b. Saffar Behrani, Haris b. Amr ve Cerrah b. Abdullah vali tayin

¹⁹³Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, 295-297; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1957, 222; Konyalı, 15; Subaşı, “Bizans İmparatorlarının Teheodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri”, 1837-1838.

¹⁹⁴Belâzurî, 214-215; Vasiliev, 275-276; Imber, 870.

¹⁹⁵İbnü'l Esir, III, 365.

¹⁹⁶Bailly, 108.

¹⁹⁷Vasiliev, 268; Dikici, 184.

edildi.¹⁹⁸ Doğu Anadolu’da Abbasi yönetiminin hâkim olduğu bu dönem Kemah, 723 senesinde Mervan b. Muhammed tarafından tekrar Müslüman topraklarına dâhil edildi.¹⁹⁹ Bu fetih sonrası Doğu Anadolu’ya Hişam (724-743) döneminde, Mesleme b. Abdulmelik, Sad Hareşi ve Mervan b. Muhammed (744-750) döneminde, İshak b. Müslim vali tayin edilerek Abbasi hâkimiyeti daha da güçlü kılındı. Ancak bu süreç içerisinde Bizans kuvvetleri bölgedeki varlıklarını unutturmayıp her fırsatta akınlarını sürdürdü.²⁰⁰

Tarih 750 yılını gösterirken Arap topraklarında hanedan değişikliği yaşanmakta idi. Hz. Muhammed’in amcası Abbas b. Abdülmuttalip’in soyundan gelen Abbasiler, Emevi Hanedanlığına son vererek hâkimiyeti ele geçirdiler.²⁰¹ Ülke içerisinde zuhur eden bu değişim en çok, bu esnada Malatya civarında bulunan Bizans İmparatoru V. Constanstinus (741-775)²⁰²,a fayda sağladı. Bu dönem Arap tehlikesi bir süreliğine de olsa kırıldı.²⁰³ İmparator önderliğindeki ordu Malatya’yı yerle bir ettikten sonra Kemah üzerine yürüdü. Bu esnada bir düzen oluşturan Abbasiler el-Mansur’u Doğu Anadolu valiliği ile görevlendirdi. Ve Mansur Bizans kuşatmasına karşı Kemah’ı tahkim etti.²⁰⁴ Bir süre bu görevi ifa eden Mansur, halife olunca Doğu Anadolu valiliğine Halid b. Yezid b. Üsayd’ı atadı. Üsayd’dan sonra sırayla İbn Ukayl, Bekkâr b. Müslim ve Hasan b. Kahtabe bu görevi icra ettiler.²⁰⁵

İbnü’l Esir, bu olayı Bizanslıların Malatya’yı ele geçirmeleri başlığı altında kaleme almıştır:

“Bu yılda Bizans Kralı Kostantin Malatya ve Kemah’a geldi. Ordugâhını Kemah’a kurdu. Kemahlılar Malatya halkına kendilerine yardım etmeleri için haber

¹⁹⁸Tahir Erdoğan Şahin, 124-125.

¹⁹⁹Belâzurî, 265.

²⁰⁰Tahir Erdoğan Şahin, 124-125. Bizans’ın ani bir şekilde gerilemesinin sebeplerinden biri de hiç kuşkusuz 717 senesinde III. Leon döneminde meydana gelen ve II. Mihael’in annesi Teodora tarafından 11 Mart 843 yılında Ayasofya’da ikonaların meşruluğunun ilan edilmesiyle son bulan, bilimsel tabiri ile “ikonaklazma” Türkçe tabirle “tasvir kırıcılık” akımıdır. Bir asırdan uzun bir süre Bizans topraklarında iç karışıklık yaratan bu hareket İmparatorluğun gücünü kaybetmesine ve düşmanları karşısında mağlubiyetler veya kısa ömürlü geçici galibiyetler almasına sebebiyet verdi. Detaylı bilgi için Bk. Vasiliev, 273-34; Gregory, 182-214; Bailly, 115-148.

²⁰¹Karl Wilhelm Zetterstéen, “Abbasiler”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, I, 18-22; Gregory, 193; Demirkent, “Bizans”, 234; Brockelmann, 87; Avcı, 79.

²⁰²Haldon, 102.

²⁰³Bailly, 116.

²⁰⁴Nahide Bozkurt, “Mansûr”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, XXVIII, 5.

²⁰⁵Tahir Erdoğan Şahin, 126; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 4.

gönderdiler, bunun üzerine Malatya'dan sekiz yüz savaşçı geldi. Rumlar bunlarla savaşa girdiler. Müslümanlar yenildi. Rumlar ardından Malatya'ya gelip burayı kuşattılar..."²⁰⁶

755 senesinde Kemah dâhil Erzincan ve Erzurum arasındaki tüm bölgeler Bizans hâkimiyetine girdi. Bu tarihten itibaren de sık sık iki devlet arasında el değiştirip durdu. Nitekim Kemah coğrafyasında zuhur eden Bizans-Abbasi mücadeleleri açısından kaynak eser niteliği taşıyan ve 766-793 senelerinde İslâm ordularınca Kemah'a yapılan seferlerin yer aldığı Fütûh'ul Büldan'ın müellifi Belâzurî'ye göre;

"H.149 (M.766) yılında el-Mansur, Bağdad'dan hareket edip Hadîsetu'l-Musul'a indi; sonra da önce el-Hasan b. Kahtebe'yi, ondan sonra Muhammed b. el-Eş'as'ı, arkasından da bu ikisinin başına el-Abbâs b. Muhammed'i kumandan tayin edip hep birlikte Kemh üzerine yürümesini emretti. Muhammed b. el-Eş'as Âmid'de öldü; el-Abbâs ve el-Hasan yola devam ettiler ve Malatya'ya vardılar; oradan yiyecek aldıktan sonra Kemh üzerine yürüdüler.

El-Abbâs mancınık kurulmasını emretti. Rumlar ise, kalelerinin üzerine, mancınıkla atılacak taşların zarar vermemesi için, dikenli ardıc ağaçları koydular. Müslümanlara taş atıldılar ve taşlarla iki yüz Müslüman öldürdüler. Bunun üzerine Müslümanlar, kaleyi yıkacak büyük taşlar atan debbâbelerle çok şiddetli bir savaşa başladılar; sonunda kaleyi fethettiler. Bu savaşlarda, el-Abbâs b. Muhammed b. Ali'nin yanında, Mataru'l-Verrâk da bulunuyordu.

Sonradan Rumlar, Kemh'in kapılarını kapattılar. H.177 (M.793) yılında, Abdülmelik b. Salih'in Şimsat Valisi Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahman b. Ebî Amreti'l-Ensari Kemh'e yürüdü; orayı fethetti ve bu yılın Rebiulahir (Temmuz) ayının 14'ünde kaleye girdi.

Burası, Muhammed b. er-Reşîd'in kargaşalığına kadar Müslümanların elindeydi. Bu sırada şehir halkı kaçtı ve Rumlar buraya hâkim oldular.

Bir rivayete göre, 'Ubeydullah b. el-Akta', Rumların elinde esir olan oğlunu kurtarmak için şehri onlara teslim etmiştir.

²⁰⁶İbnü'l Esir, IV, 363.

Sonra Abdullah b. Tâhir, Me'mun'un halifeliği zamanında burayı yeniden fethetti; şehir Müslümanların elindeydi. Sonradan Şimsat ve Kâlikâlâ Hristiyanların bazıları ile Hilât (Ahlât) patriği Bıkrat b. Aşût, Şimsat bölgesindeki çiftliklerini kurtarmak üzere, Kemh'i Rumlara vermek ve onlara yaklaşmak için çalıştılar."²⁰⁷

Arap kaynaklarına göre sık sık karşı karşıya gelen Bizans ve Abbasi Devleti bu esnada iki devlet arasında bir sınır hattı çizdi. Bu kaynaklarına göre Arap-Bizans sınırı;

Arap kaynaklarında sugûr²⁰⁸ adıyla anılan Arap-Bizans sınır kentleri üç bölgeye ayrılır:

1- Suriye ucu (Sugûrû's-Şamiyye): Belli başlı kent ve kaleleri, Tarsus, Adana, Anazarba, Misis ve Antakya'dır.

2- El-Cezire ucu (Sugûru'l-Cezîriyye): Kent ve kaleleri, Malatya, Sümeysat (Samsat), Hısnımansûr (Adıyaman), Âmid, Meyyafarikin, Bîre ve Erzen'dir.

3- Armeniyye ucu (Sugûru'l-Armeniyye): Belli başlı kent ve kaleleri, Kalikala (Erzurum), Bitlis, Malazgirt, Ahlat ve Kemah'tır.²⁰⁹

Abbasî halifesi Mehdî (775-785) zaman zaman sınırları değişen bu sùgurlara başta Türkler olmak üzere İran, Sogd gibi milletlerden askerleri yerleştirerek sınırları korumayı hedefledi. Zira bu askeri bölgeler, eski ticaret ve hac yollarını teşkil etmekteydi. Bölgelerde ticaretin yanı sıra ziraatın da yapılması, burada yer alan şehirlerin zenginleşmesini ve halkın refah seviyesinin yükselmesini sağladı. Aynı zamanda çok sayıda medrese yapılması bu bölgelerin önemini daha da pekiştirdi.²¹⁰ Lakin Araplar hâkim güç konumunda olsalar da kalıcı bir nizam atmosferi oluşturmamışlar.²¹¹ İlerleyen dönemlerde bu sùgurlara yerleştirilen Türklerin sayısı Halife Harun Reşid (786-809)²¹² ve Memun (813-833)²¹³ döneminde artış gösterdi. Özellikle Harun Reşid, hemen her sene Bizans toprakları üzerine sefere çıktı. Bunu yanı

²⁰⁷Belâzurî, 215.

²⁰⁸Bu ıstılah düşmana yakın hudut manasına gelmektedir.

²⁰⁹Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, 37.

²¹⁰Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 29.

²¹¹Tahir Erdoğan Şahin, 127.

²¹²Dikici, 218.

²¹³Brockelmann, 452.

sıra her iki taraf da rakiplerinin düşmanları ile işbirliği kurarak, askeri ve siyasi gücünü arttırmayı hedefledi. Örneğin Abbasiler, dönemin güçlü imparatorlarından Şarlman ile Bizans ise Abbasiler ile sık sık sorun yaşayan Endülüs Emevîleri ile yakınlık kurdu.²¹⁴

Halife Mutasım (833-842) devrinde Doğu Anadolu valiliğine tayin edilen Halid b. Yezid b. Mezid, Ermeni Patrik ve beylerine çeşitli hediyeler sunma politikası sayesinde Hristiyan tebaa tarafından aşağılanmaktan kurtulup kendilerine daha sadıkane bir bağlılık duymalarını sağladı. Memun ve Mutasım döneminde Doğu Anadolu ve tüm İslam âlemini etkisi altına alan Bâbek Ayaklanması²¹⁵ bölge üzerinde kurulan siyasi otoriteyi de sarstı. Bu istikrarın sağlanması ancak 838 senesinde Bâbek'in Afşin ve Boğa adındaki kumandanlar tarafından öldürülmesi ile mümkün oldu.²¹⁶

Halife Memun'un, Bâbek'e yapılan yardımı önlemek amacıyla Bizans ülkelerine sefere çıkmasını ve Bâbek Olayı nedeniyle İslam ülkelerinde yaşanan karışıklığı fırsat bilen Bizans İmparatoru Theofilos (829-842)²¹⁷, 837 senesinde Erzincan-Tercan bölgelerinin de içinde bulunduğu birçok yeri ele geçirdi.²¹⁸ Kısa süre sonra halifeliği devralan Mutasım (833-842), Bâbek Ayaklanması rağmen devam eden hadiseler, Bizans ordularının işgalci hareketleri ve Ermenilerin çıkardığı iç karışıklıklar hasebiyle Doğu Anadolu'da İslam fetihlerine hız verdi. 21 Temmuz 838 senesinde Bizans ve Abbasi güçleri arasında Tokat yakınında Anzen Savaşı meydana geldi. Olumsuz hava koşulları nedeniyle Bizans ordusunda zuhur eden aksilikler sonucu müsademe Abbasi ordusunun zaferi ile sonuçlandı.²¹⁹ Bu dönem el-Hasan Ali el-Bazegisi Doğu Anadolu'ya vali tayin edildi. Mutasım'dan sonra halefi olan Mütevekkil (847-861) de

²¹⁴Avcı, 85-86.

²¹⁵Taberi tarafından Maztar adlı bir dilencinin gayri meşru bir çocuğu olduğu iddia edilen Bâbek'in önderliğinde başlatılan hareket, "Hurrem Hareketi" olarak da bilinmektedir. Bu hareket, daha önceden İran'da ortaya çıkan ve komünizmin ilk filizi kabul edilip maddi-manevi tüm değerlerin ortaklığı fikri üzerine kurulu olan Mazdekizm'in devamı olarak telakki edilmektedir. Detaylı bilgi için Bk. Şemseddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım: Mesâlikü'l Ebsâr*, (Çev.:/ Not.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, 178-181; Osman Turan, "Bâbek", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, II, 170-174.

²¹⁶Tahir Erdoğan Şahin, 128.

²¹⁷Haldon, 126.

²¹⁸Tahir Erdoğan Şahin, 128. Bu dönem Bizans ve Arap ilişkilerinin diğer dönemlere nispeten daha ılımlı geçtiği söylenebilir. Nitekim Arap kültürüne karşı hayranlık duyan Theofilos, mimari hakkında bilgi almak üzere Bağdat'a elçiler göndermiştir. Özellikle 809 senesinde kendisi daha 4 yaşında iken ölen Halife Harun Reşid'e büyük bir hayranlık duyan İmparator Theofilos, onun çoğu uygulamasını örnek almıştır. Örneğin Halife Harun Reşid gibi tebdili kıyafet ile halkın arasına karışıp, onların yönetim hakkındaki düşüncelerini öğrenmeye çalışmıştır. Bk. Georgy, 206; Dikici, 236.

²¹⁹Dikici, 239.

aynı siyaset ile Armenia Valiliği için önce Yusuf b. Muhammed b. Yusuf el-Mervezi'yi, ardından Büyük Türk Kumandanı Boğa el-Kabir'i vazifelendirdi. Doğu'da sükûnet, oldukça başarılı bir siyaset güden Boğa ile sağlanmış oldu.²²⁰

802 senesinde Nikeforos'un tahta çıkması ile birlikte Bizans içinde meydana gelen huzursuzluk ortamı 867 senesine kadar devam etti. Saltanat mücadelelerinin yarattığı karmaşa içerisinde geçen bu 65 yıl ise başta Araplar olmak üzere bütün düşmanlarına büyük bir fırsat sundu.²²¹ Tüm bu olumsuzluklara rağmen Bizans orduları III. Mihail (842-867) ve Kraliçe Teodora zamanında fetihlerine devam ettiyse de ancak I. Basileios (867-886) döneminde somut bir başarı elde etmeye başladı. Basileios döneminde ise Bizans İmparatorluğu yeniden Doğu Anadolu'da hâkim güç konumuna ulaştı. Dengeler ise İmparator VI. Leon (886-912)²²² ve oğlu VII. Constantinos (912-959)²²³ döneminde değişti. Bizans artık yavaş yavaş gücünü toparlamakta idi. II. Nikeforos Fokas (963-969) döneminde ise Araplar üzerinde büyük bir baskı kuruldu ve kaybedilen birçok toprak geri alındı.²²⁴ Bu süreç içerisinde şiddetli Arap-Bizans mücadelesi sonucu Kemah dâhil Doğu Anadolu'da yer alan birçok bölge iki güç arasında el değiştirip durdu.²²⁵ Bölgenin geniş bir çoğunluğunu yönetimi altında tutan Bizans, İslam ordularına karşı mücadele vermenin yanı sıra bölgede vuku bulan iç karışıklıklarla uğraşmak durumunda kaldı. Özellikle 976-979 ve 987-989²²⁶ yıllarında yaşanan ayaklanmalara ve Araplara karşı yerel prensliklerle iş birliği yapma yolunu tuttu.²²⁷

²²⁰Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Teheodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", 1839.

²²¹Bailly, 135-136.

²²²Gregory, 222.

²²³Dikici, 262.

²²⁴Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, (Çev.: Kıvameddin Burslan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 601-604; Gregory, 235-236.

²²⁵Abdurrahman Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, 36. Abdurrahman Şerif Beygu, VI. Leon'un hâkimiyet yıllarını 886-911, oğlu Constantine'nin hâkimiyet yıllarını ise 911-959 olarak vermektedir.

²²⁶Bu isyanlar hakkında daha detaylı bilgi için Bk. Urfalı Mateos, 36; Simbat Sparapet, *Smbat Sparapet's Chronicle*, (Çev.: Robert Bedrosian), New Jersey 2005, 10; Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, 776-777; Edward A. Foord, *The Byzantine Empire: The rearguard of European civilization*, Adam & Charles Black Press, London 1911, 284-287; George Finlay, *History of the Byzantine Empire: From 717 and 1057*, Volume I, William Blackwood and Sons Publishing, Edinburgh and London 1853, 426-438; Işın Demirkent, Mikhail Psellos'un *Khronographia'sı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, 10-21; Gregory, 238-242.

²²⁷Tahir Erdoğan Şahin, 128-130.

Doğu Anadolu’da üç buçuk asırdan fazla bir süre Bizans’a karşı mücadele veren İslam ordusunun bu bölgede bu kadar uzun süre kalmasının temel sebebi hiç kuşkusuz halka zulüm eden feodal idareciler karşısında Arap idarecilerin hoşgörülü ve demokrat bir yaklaşım benimsemeleriydi. Nitekim ordusunun Müslümanlar karşısında sürekli yenilgi almasından rahatsızlık duyup bunun sebebini sorgulayan Herakleios, ihtiyar bir şahıstan; *“Müslümanların orduları gecelerini ibadet ile geçirirken, gündüzlerini savaşla geçirmekte, iyiliği emretmekte, kötülükten engellemekte, parasını vermeksizin hiçbir şeyi yememekte, her yere barışla girip, galip gelince zulmetmemekte, verdiği sözleri yerine getirmektedir. Biz ise sözümüzden döner halka zulmeder, içki içer, haramları işler, fesat çıkarırız”* cevabını almıştır.²²⁸ Lakin buna rağmen Arap idareciler hiçbir zaman bölgeye köklü bir yerleşme ve teşkilat getiremediler. Bu sebepten ötürü de Doğu Anadolu’da birçok bölge Bizans ve Arap yönetimi arasında sık sık el değiştirip durdu. X. asrın ikinci yarısından itibaren de konumu nedeni ile birçok devletin ele geçirmek istediği bu topraklar, Oğuz Türklerinin göç güzergâhı arasında yer aldı. Özellikle bu safhada Araplar, siyasi birliğin sarsılması ve iktisadi sorunların baş göstermesi sonucu giderek güç kaybedip Anadolu’da etkinliğini yitirdiler. Buna karşılık Tuğrul Bey’in 1038 senesinde bağımsızlığını kazanması, ardından 24 Mayıs 1040’da Gaznelilere karşı kazanılan Dandanakan Savaşı ve 18 Eylül 1048 senesinde Bizans ordusunu Hasankale’de mağlup etmesi, İslam âleminde yeniden ümitlerin filizlenmesini sağladı. Bizans’ın asırlardan beri uyguladığı zulüm ve baskı dolu politikasından bıkan halk ise bölgeye yeni gelen bu millettten oldukça memnundu. Ayrıca Selçuklu ordusu, asırlardan beri süre gelen Bizans-İslam mücadelesine de yeni bir boyut kazandırdı. Artık savunma konumunda olan Bizans, saldırı konumunda olan ise İslam ordusuydu. Ve çok geçmeden Doğu Anadolu dâhil birçok bölge Türk yurdu halini alacaktır.

2.2.7.Selçuklu Çağında Kemah ve Çevresi

Yurt edinme gayesiyle önce Maverâünnehir’den Karahanlı topraklarına geçen ardından tekrar Maverâünnehir’e dönem Tuğrul ve Çağrı Beyler, burada da barınamayacaklarını anlayarak yeni bir yurt arayışına girdiler. Bu gaye ile hareket eden Tuğrul Bey, *“ülkenin ulaşılması güç uzak bölgelerine”*²²⁹ giderken, Çağrı Bey ise 1015-

²²⁸Muhammed el-Vâkıdı, *Fütûh’ş-Şâm*, (Çev.: Hasan Gülşen), NR Yayınları, İstanbul 2007, 151; Azimli, 183.

²²⁹Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ fî Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûkve’l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Ter.:/ Not.: Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, 26.

1021²³⁰ yılları arasında Mâveraünnehir'den hareketle Horasan ve Azerbaycan üzerinden geçerek Doğu Anadolu'ya ulaştı. Ermeni ve Gürcülerin Bizans ile büyük çekişme içerisinde olduğu bir manzara ile karşılaşan Çağrı Bey, bu karmaşa ortamından faydalanarak, kısa süre içerisinde müstahkem kaleler dışında Doğu Anadolu'da bazı bölgeleri ele geçirdi.²³¹ Ermeniler ise daha önce hiç görmedikleri, “*Mızrak, ok ve yaydan silâhları çekili olan, beli kemerli, uzun ve örülü saçlı rüzgâr gibi uçan Türk atlıları*”²³² karşısında büyük bir şaşkınlık yaşamakta idi. Bölgenin stratejik önemini tefekkür eden Çağrı Bey, tekrar Mâverâünnehir'e dönüp kardeşi Tuğrul Bey'i keşif seferi hakkında bilgilendirdi:²³³ “*burada iki büyük vali var. Bunlar Harezmşah Harun ve Sebük-Tekin'in torunu ve Mahmud'un oğlu Sultan Mes'ud. Biz yalnız bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Horsan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur.*”²³⁴ Nitekim sonrasında yaşanan gelişmeler Çağrı Bey'in tespitinin haklılığını gösterecektir. Selçuklular tarafından Anadolu'nun fethi üzerine çalışma gerçekleştiren Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu Ermeni kaynakları incelendiğinde Doğu Anadolu'nun neden Selçuklulara yurt olabileceği hususunda üç önemli ipucuna ulaşıldığını kaydeder: Birincisi, bölge önemli bir güç tarafından savunulmamaktadır. İkincisi, halkın belli, önemli bölgelerde yoğunlaştığını gözlemleyen Çağrı Bey ve beraberindeki kuvvetler surlarla çevrili bu müstahkem mevkilerden uzak durarak neredeyse ıssız olan otlağı bol bozkırlara yönelmişlerdir. Üçüncüsü, Doğu Anadolu coğrafi konumu sayesinde Selçuklulara eşsiz bir yerleşim alanı sunmuştur.²³⁵

²³⁰Ermeni müellif Urfalı Mateos bu tarihi 1018-1019 olarak verirken, Simbat Sperabet 1016 olarak kaleme almıştır. Bk. Urfalı Mateos, 48-49; Simbat Sperabet, 18

²³¹Honigmann 175-176. Mîrhând, Çağrı Bey'in Anadolu'ya ulaştığı vakit Türklerden (Terâkime) bir topluluğun ona katıldığını belirtir. Eserin tercümesini yapan Erkan Göksu'da, bu hususa dayanarak Anadolu'ya ilk Türk akının Çağrı Bey döneminde yapılmadığına ve Oğuz Türlerinin zaten bölgede bulunduğu dikkat çeker. Bk. Mîrhând, 28.

²³²Urfalı Mateos, “*Acaip şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı*” şeklinde tasvir eder. Bk. Urfalı Mateos, 48.

²³³Mikrimin Halil Mükrimin Halil Yinanç, “Çağrı Bey”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, III, 724; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, 4-5; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 37; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 8-9.

²³⁴Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihî*, I, 293.

²³⁵İbrahim Tellioğlu, “Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi”,

Doğu Anadolu'yu yönetimi altında tutan Bizans İmparatoru II.Basil (960/976-1025)²³⁶, bu dönem bölgedeki tüm Gürcü ve Ermeni halkı tahakkümü altına almıştı. Lakin kendinden sonra gelen imparatorların istikrarsız politikaları, bu kitleler üzerinde kurulan otoritenin tekrar bozulmasına sebebiyet verdi. Mevcut durumdan en kârlı çıkan ise hiç kuşkusuz 1043 senesinde başkenti Nişabur'dan Rey'e taşıyıp, ardından Anadolu'ya seferler düzenleyen Selçuklu ordusu oldu. Hal bu iken Tuğrul Bey'in emri üzerine Doğu Anadolu seferine çıkan Kutalmış ve İbrahim Yınal, 18 Eylül 1048 tarihinde Pasin Ovasında, Liparit, Aaron ve Katkalon komutasındaki Bizans ordusunu mağlup etti.²³⁷

İbrahim Yınal'ın ilk Anadolu seferinden müspet bir sonuç alması, sürekli batıya doğru genişleme politikası güden Tuğrul Bey'e yeni bir ufku kapılarını araladı. Esasen Tuğrul Bey, Anadolu'yu kurulacak devletin merkezi olarak değil, yayılım sahası olarak görmekteydi.²³⁸ Lakin bu galibiyetin gelecek yeni zaferlerin habercisi olacağını bilen Tuğrul Bey, Anadolu'yu kendilerine açacak kilit noktaları ele geçirmek için vakit kaybetmeden harekete geçti. 1054 senesinde Muradiye ve Erciş'i ele geçirirken, Bayburt'un fethi ile görevlendirdiği birlik burayı ele geçirip Trabzon'a değin ilerledi. Fetih hareketine ara vermeden devam eden Tuğrul Bey, Muradiye ve Erciş'ten sonra Malazgirt Kalesi'ni kuşatma altına aldı. Lakin büyük uğraşlara rağmen kaleyi ele geçiremedi.²³⁹

Malazgirt sonrası Sultan Tuğrul, ordusunu üç kola ayırarak kuşatmalarına devam etti. Askerlerin bir kısmı Kars istikametinde, bir kısmı Çoruh-Kelkit vadisi istikametinde ilerlerken başında Tuğrul Bey'in bulunduğu üçüncü kol ise Erzurum

²³⁶Dikici, 287.

²³⁷İbnü'l-Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, (Haz.: Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, 10; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*, (Seç.: Ter.: Değ.: Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014,11; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 83; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 44-45; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 6-7; Tahir Erdoğan Şahin, 198.

²³⁸Ayönü, 10.

²³⁹Ömerî, 208; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, (Çev.: Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, 57; Honigmann, 179-180; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi-I*, (Çev.: Ali Genceli), Hilâl Yayınları, Ankara 1971, 187-188; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 84; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubâd'a (1071-1220))*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, 21.

istikametinde akınlarını sürdürdü.²⁴⁰ Çok geçmeden ağırlaşan kış şartları akınlara son verilmesine sebep oldu.

Ertesi sene Tuğrul Bey 1056-1057 senesinde Anadolu üzerine yapılacak seferler için Selçuklu ve Türkmen Beylerini görevlendirdi. Dinar adında bir beyin komuta ettiği Selçuklu ordusu, önce Kemah ve Şebinkarahisar'ı ardından Erzincan üzerinden ulaşım sağladıkları Malatya'nın zengin şehirlerini birer birer ele geçirdi.²⁴¹ Ordu son derece başarılı bir şekilde ilerlerken yapılan bir çarpışma esnasında Dinar'ın şehit düşmesi, akınlara son verilmesine sebep oldu.²⁴²

Komutan Dinar'ın ölümü ile yarıda kalan Anadolu'nun fethine, kısa süre sonra yeniden başlandı. Sultan Tuğrul, imparatorluk içerisinde zuhur eden karışıklıklar sebebi ile sefere bizzat iştirak edemediyse de bu kutlu vazife için Selçuklu şehzade, emîr ve Türkmen beylerini görevlendirdi. Bu veçhile Anadolu toprakları Bizans'a karşı mukavemet edilmekteydi. Bu görevi ifa etmek için vazifelendirilen isimlerden biri de Çağrı Bey'in oğlu Yakutî idi.²⁴³ Süratle Anadolu'da akınlara başlayan Yakutî nezaretindeki birlik, önce kalesi hâriç olmak üzere Kars şehrini aldı. Ardından Ani şehri muhasara edildiyse de alınamadı. Hızını kesmeden ilerleyen birlik Pasinler bölgesine girerek birçok beldeyi teker teker ele geçirdi. Bu esnada Yakutî'nin vazifelendirdiği birliğin bir kolu Muş ve Malazgirt yörelerine akınlar düzenlerken, Azerbaycan ve Erran'a sevk edilen diğer bir kol ise Anadolu sınırlarını aşarak önce Erzurum bölgesindeki kasabaları, ardından da Erzincan ve Kemah havalisini ele geçirdi.²⁴⁴

²⁴⁰Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 7.

²⁴¹Mükrimin Halil Yinanç, "Anadolu Tarihi: Anadolu'nun Fethi (1)", Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 710; Imber, 871; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 86.

²⁴²Honigmann, 182; Tahir Erdoğan Şahin, 199; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II.Cilt: Malazgirt'ten Miryakefalon'a (1071-1176)*, Karam Yayıncılık, Çorum 2003, 6.

²⁴³Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 51; Osman Gazi Özgüdenli, "Tuğrul Bey Dönemi", Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, 63.

²⁴⁴Honigmann, 181-182; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri- I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, 47; Mükrimin Halil Yinanç, "Malazgirt (26 Ağustos 1071)", Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 560; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 51; Ali Sevim, *Anadolunun Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, 5; Sevim-Merçil, 48-49; Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt: Zafere Giden Yol*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, 173 Refik Turan, "Türklerin Anadolu'ya Akınları ve Malazgirt Zaferi'nden Önce Anadolu'da Türk Varlığı", Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, 104.

Doğu Anadolu'ya yapılan akınlar Sultan Alparslan döneminde de devam etti. Şubat 1064'de Anadolu'ya sık sık akınlar düzenleyen Tuğtekin, Alparslan'ın huzuruna vararak Anadolu'ya giden yollar hakkında bilgi verdi. Kısa süre sonra Alparslan önderliğinde harekete geçen ordu, iki kola ayrılarak ilerledi. Alparslan yönetimindeki ilk kol, Bizans adına Erran'da ki Lori Ermeni topraklarını yöneten Ermeni Davit Anholin'in oğlu Giork'u itaat altına aldı. Ardından Gürcistan topraklarına girip birçok bölgeyi ele geçirdikten sonra, Akşehir'i fethetti. Fetihlerine süratle devam eden Alparslan'ın bir sonraki hedefi müstahkem kalesi hasebiyle fethi oldukça güç olan Ani oldu. Bu esnada Melikşah ve Vezir Nizamülmülk²⁴⁵'ün yönetiminde olan ikinci kol ise Sürmeli (Surmari, Surb Mari) ve Meryemnişin'i²⁴⁶ ele geçirdi. Bu zafere oldukça sevinen Sultan Alparslan, bu sevinç ile sefere çıkarak, Ermeni kaynaklarında “*Asla zapt olunamaz*” diye zikredilen Ani'yi Selçuklu topraklarına kattı. Ani'nin fethi İslâm âleminde büyük bir sevinç ile karşılandı. Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah, bu başarısından dolayı Alparslan'a, Ebu'l Feth (Fetihlerin babası) unvanını verdi. Ardından Doğu'daki seferlerine ara verip dönmeye karar veren Alparslan, Gümüştekin, Afşin, Ahmetşah adlı kumandanlarını kendinden sonra Anadolu seferini sürdürmek üzere vazifelendirip Horasan'a doğru hareket etti.²⁴⁷ Bizans'ın katı politikalarından bıkan halk ise Selçuklu askerlerini adeta bir kurtarıcı olarak görmekte idi. Sene 1067/68 olduğunda Bizans'ı kesin mağlubiyete uğratmak gayesi ile harekete geçen Alparslan, Karahanlı hakanının ölmesi üzerine seferini yarıda bıraktı. Lakin daha önce vazifelendirdiği Türk komutanları büyük bir başarı ile fetih hareketini sürdürmekte idiler.

²⁴⁵“Hâce-i Buzurg” (büyük vezir) olarak tanınıp Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah'a vezirlik yapan Nizamülmülk hakkında detaylı bilgi için Bk. ; İbnü'l Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi: Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, (Çev.:/Not.:/Açk.: Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, İbnü'l-Adîm, *Bugyat at- Taleb fî Târih Halab*, (Çev.: Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 70-72.

²⁴⁶“Burada rahipler, keşişler oturlardı. Nasaranın Melikleri ve ahalisi teberrük için burasını ziyarete gelirlerdi. Bu şehir çok metin idi. Metaneti tavsif haricindedir. Surları sert taşlarla yapılmış ve bu taşlar çiviler ve demirden levhalarla yekdiğerine kenetlenmişti. Bunun etrafında genişliği gözün alabildiği kadar akan bir su vardı. “ Bk. Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev.: Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, 24-25. M. Fahreddin Kırzioğlu Ani'nin, Meryemnişin'in biraz cenubunda yer aldığını belirtir. Bk. Kırzioğlu, 332.

²⁴⁷İbnü'l-Cevzî, 90; Mikhael Attaleiates, 88-91; Honigmann, 183-187; Mevdûdî, 229-230; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: III.Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 14-19; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Çev.: Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, 141; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, 36-37; Sevim-Merçil, 63-65; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 8-10; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 57-59.

Türk ordusunun ilerlemesinin önüne geçmek isteyen İmparator Romanos Diogenes, 1070 senesinde bu amaç için Manuel Komnenos'u vazifelendirdi ise de başarı sağlanamadı. Bu esnada Fâtımî Devleti içerisinde zuhur eden gelişmeler, Alparslan'ı Mısır üzerine harekete sevk etti. Büyük bir ordu ile Anadolu'dan hareket eden Sultan, bu esnada Bizans'a gözdağı vermek gayesiyle daha önce Tuğrul Bey tarafından kuşatılmasına rağmen ele geçirilemeyen Malazgirt'e yöneldi. Talih bu kez Selçuklu ordusundan yanaydı. Müstahkem kalesi sebebiyle büyük önem taşıyan Malazgirt ele geçirildi. Ardından 10 Mart 1071 de Urfa kuşatıldı. Lakin 50.000 dinarlık fide mukabilinde kuşatma kaldırılarak asıl hedef olan Mısır'a doğru hareket edildi. Türk ordusunun ilerlemesine bir türlü engel olmayan Diogenes 13 Mart 1071 tarihinde, çekirdeğini Bizans'ın oluşturduğu, Bulgar, Slav, Alman, Farnk, Gürcü, Ermeni, Peçenek, Uz ve Kıpçak unsurlardan vücuda getirilen son zamanların en güçlü ordusu ile Konstantinopolis'ten hareket etti. Eskişehir'i geçip Kızılırmak Vadisi'ni takip ederek Sivas'a ulaştı. Burada savaş meclisini toplayarak önemli komutanların fikrini aldı. Ardından Theodosiopolis'e doğru harekete geçti. Burada vasal ülkelerden gelen askerler ile ordusunu daha da güçlendiren Diogenes, Alparslan ile karşılaşmak üzere Malazgirt önlerine geldi. Bizans ordusunun sayıca üstün olduğunu tefekkür eden Alparslan sulh teklifinde bulundu ise de kabul görmemesi üzerine iki ordu 26 Ağustos 1071'de Malazgirt ovasında karşı karşıya geldi. Bizans'ın sayıca üstünlüğüne karşın müsademe Selçuklu ordusunun galibiyeti ile sonuçlandı.²⁴⁸

²⁴⁸Sıbt İbnü'l-Cezvî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân*, (Çev.: Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, 165-170; İbnü'l Adîm, 12-20; Mîrhând, 90-97; Ömerî, 216-217; İbnü'l Esir, X, 71-73; İbnü'l-Cezvî, 97-106; Hüseyinî, 36-37; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi I*, 321-322; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukîyân)*, Erkan Göksu (Ed.), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, 34-35; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâyeretü'l-Ahyâr: Selçukî Devletleri Tarihi*, (Çev.: M. Nuri Gençosman), Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1943, 111-112; İbnü'l-Azîmî, 22-23; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, (Çev.: Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2011, 90-113; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, 319-324; Mikhael Attaleiates, 153-169; Honigmann, 187-188; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, (Çev.: M. Reşat Uzman), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, 182; Mevdûdî, 237-243; Agacanov, *Selçuklular*, 141; Faruk Sümer- Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevrileri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, 27; İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt Meydan Muharebesi", 26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı 888. Yıldönümü Hatırası, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959, 15-29; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, II, 529; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: III.Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, 26-34; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, 52-62; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 38-39; Sevim-Merçil, 76-87; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 68-80; Abdülkerim Özaydın, "Malazgirt Meydan Muharebesi (26 Ağustos 1071)", Erdoğan Merçil (Haz.), *Alp Arslan ve Malazgirt*, (ss. 105-123), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, 108-115; Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları,

“Cuma günü sabah horozu (müezzin), “hayya ‘ale’l-felâh” sedasıyla seslendi. Gezen ve yıldızların mühürleri olan semânın tavlacıları, gökyüzünün mavi renkli satranç tahtası üzerine kırmızı kumaşlar serdiler. Sultân ve ümerâ, farz ve sünnet namazları kılıp dua ve zikirleri okuduktan sonra düşmanla savaşmak üzere hareket ettiler. (Allah’ın) sırt çevirip zelil kıldığı düşman, “Her yana dağılmış pervâneler, kelebekler” ve çekirgeler gibi kum ve karınca adedince gelip çarpışmak üzere Sultan’ın karşısına dikildiler. Vaad edilen vakit gelince leşker-i İslâm hep bir ağızdan tekbir sesleri ile ortaya çıktılar ve te’yîd-i ilâhî sağlam bir kalb ile düşman ordusunun merkezine (kalb) hücum ettiler. Demir bir dağdan daha sağlam olan düşman saflarını “etrafa saçılmış renkli yünler” gibi dağıttılar. Şaşkın ve talihsiz düşmanın başına toprak serptiler; birçok kefare-i fecereyi helak olma yurdu olan cehenneme yolladılar. “Böylece zulmeden topluluğun kökü kurutuldu. Hamd, âlemlerin rabbi Allah’a mahsustur.”²⁴⁹

Önemine binaen Selçuklu tarihinde en çok incelenen konulardan biri olan Malazgirt Savaşı, kısa vadeli sonuçları itibari ile büyük bir önem taşıyor gibi görünse de uzun vadeli sonuçları göz önünde bulundurulduğu vakit, bu zafere yüklenen misyonun haklılığı daha net anlaşılmaktadır. Anadolu’nun kapılarını Türklere açarak, Türk yurdu haline getirilmesini sağlayan bu zafer, etkisini uzun yıllar sürdürmüştür. Bu zaferin yanı sıra M.Ö. 5.yüzyıldan M.S. 7. yüzyıla kadar süren Yunan-Pers, Roma-Pers, Bizans-Sâsânî mücadeleleri, 7. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar süren Arap-Bizans mücadeleleri, 11.yüzyıldan itibaren başlayan Bizans-Türk mücadeleleri ve nihayetinde Bizans’ın mezhep ve iktidar çatışmaları ile bölgede uyguladığı baskı Anadolu’nun fethini kolaylaştıran etmenler arasında yer almaktadır.²⁵⁰ Bu sebepler ile gücünü

İstanbul 1993, VII, 123-126; Vasiliev, 410; Claude Cahen, “İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı” (Çev.: Zeynep Kerman), *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 1972, 77-100; Şerif Baştav, “Malazgirt Meydan Muharebesi ve Romen Diojen”, E. Semih Yalçın- Emine Erdoğan (Haz.), *Makaleler I*, (ss. 333-363), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, 356-361; Streck, “Ermeniye”, 321; Brockelmann, 143; Peter Benjamin Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev.: Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, 233; John Julius Norwich, *Bizans: Yükseliş Dönemi (MS.803-1081)*, (Çev: Selen Hırçın Riegel), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013, 272-278; Konukçu, 42; Tahir Erdoğan Şahin, 201-202; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular: Cilt I Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İsam Yayınları, İstanbul 2015, 149-156; Dikici, 330-331.

²⁴⁹Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *Câmi’ü’t-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, (Haz.: Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010, 82.

²⁵⁰ Mustafa Öztürk, “Anadolu’nun Fethini Kolaylaştıran Tarihi Etmenler”, Metin Hülagü- Abdulkadir Yuvalı- Ali Aktan- Erhan Yoska- Muhittin Kapanşahin (Haz.), *Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası*

yitirmeye Anadolu topraklarının fethi de kolaylaştırmıştır. Sultan Alp Arslan bu husus için Türkmen beylerini vazifelendirdi. Böylelikle Saltuk, Artuk, Mengüçük, Çavuldur, Dânişmend ve Çavlı gibi emirler Anadolu'nun fethi ile vazifelendirildiği gibi Selçuklu ordusunun bu tarihten itibaren gerçekleştirdiği seferler, akın amaçlı değil yerleşme amaçlı düzenlenmeye başlandı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XI-XIV. YÜZYILLAR ARASINDA KEMAH VE ÇEVRESİ

3.1.MENGÜCÜKLER

3.1.1.Beyliğin Kurucusu Mengüçük Gazi ve Dönemi (1074/1080-1118)

Mengüçükler²⁵¹, Erzincan, Kemah²⁵², Kögonya²⁵³ ve Divriği şehirlerinin bulunduğu bölgeyi idare eden ve Doğu Anadolu'daki diğer beylikler arasında hakkında en az bilgiye haiz olduğumuz Anadolu beyliğidir.²⁵⁴

Kaynaklardaki imlâsıyla “mengü” ebedi, sonsuz anlamı taşıırken²⁵⁵, devamında yer alan “cük” eki ise Türkçede sevgi ve küçültme ibarelerini ifade etmek maksadı ile kullanılmaktadır. Mengüçük kelimesini “menküçek” şeklinde yazan Ali Kemali ise

²⁵¹“Mengüçük” kelimesi kaynaklarda, Mengücek, Manguçek, Mengüçlüler, Benî Mengüçek, Mangug, Mengüc, Mengücler, Mengucek, Mencekoğlu, Menküçler, Mengüçoğlu gibi farklı şekillerde telaffuz edilmiş olsa da biz çalışmamızda “Mengüçük” söylemini kabul gördük.

²⁵²Mengüçükler beyliğinin ilk merkezi olarak Kemah'ı seçtiler. Kemah'ın merkez seçilmesinde ki etken ise kuşkusuz sahip olduğu coğrafi konumdan ileri gelmekteydi. Zira Kemah, Malatya-Divriği-Sivas kervan yolu üzerinde bulunmanın yanı sıra Harput, Çemişgezek-Dersim yollarının da kavşak noktasında yer almaktaydı.

²⁵³Bölge Selçuklu döneminde Kögonya olarak adlandırılırken, Osmanlı döneminde Karahisar-ı Şarki (Doğu Karahisar) olarak zikredilmeye başlanmıştır. 11 Ekim 1924'te Mustafa Kemal Atatürk'ün, bölgeyi ziyareti esnasında adının Şebinkarahisar'a dönüştürülmesini teklif etmesi üzerine değişen şekli ile günümüze kadar gelmiştir. 1923 yılında livaların il yapılmasına karar verilmiş, bu karar neticesinde o günlerde liva olan Şebinkarahisar'da il yapılmıştır. Ancak 1933 yılında ilçe durumuna getirilerek Giresun iline bağlanmıştır. Günümüzde de bu konumunu muhafaza etmektedir.

²⁵⁴Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970, 201; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, 1; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları-II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınevi, İstanbul 1999, 731; Faruk Sümer, “Mengüçükler”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1957, VII, 713; Miroğlu, “Erzincan”, 319; Refet Yinanç, “Mengüçüklere Ait Bir Vakfiye Sureti”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (14), 2005, 17; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013, 246; Ali Öngül, “Mengüçekler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002, 6, 452; İlhan Erdem, “Eastern Anatolia Turkish States”, *The Turks*, Yeni Türkiye Publications, Ankara 2002, 2, 490; İlhan Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 4, 104; Ali Öngül, *Anadolu Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017, 27. Mükrimin Halil Yinanç, Erzincan, Kemah, Kögonya ve Sivas sınırına Gümüşhane ve Dersim'in kuzey kısmını, Aleksandroviç Gordlevskiy ise Gümüşhane'yi ilave etmektedir. Bk. Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri- I. Cilt*, 156; Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Küçük Asya'dan Selçuklular*, (Çev.: Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, 231.

²⁵⁵Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1969, 2803-2804; Türk Dil Kurumu, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, 153; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2003, 67; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları-II*, 731; Öngül, “Mengüçükler”, 459; Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 600; Kesik, *1071 Malazgirt: Zafere Giden Yol*, 174; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 246.

beyliğin adının “tanrıçık” yani “küçük tanrı” manasına geldiğini belirtmiştir.²⁵⁶ Abbasiler devrindeki kumandanlardan Afşin’in kayınbiraderi Mengü Çor, Alp Arslan’ın torunu Mengü Bars ve yine Selçuklu dönemindeki emirlerden Mengü Bars, son Hârezmşah Celâleddin Mengüberti, Altın Ordu hükümdarlarından Mengü Timur ve İlhanlılardan Abaka’nın kardeşi Mengü Timur bu adı taşıyan en tanınmış şahsiyetlerdir.²⁵⁷

Mengüçük Beyliği’nin kurucusu ve isim atası olan Mengüçük Gazi hakkında çok fazla bilgiye vakıf olmamakla birlikte, mevcut olan bilgilerin birçoğu da kesinlik taşımamaktadır. Nitekim Mengüçükler hakkında teferruatlı araştırmalar yapan Houstma’da böylesi önemli bir beylik hakkında araştırmacıların çok fazla malumat vermemesini ihmalkârlık olarak nitelendirip, öteki Anadolu Beyliklerine üstün gördüğü bu beyliğin tarihini araştırmayı kendine görev edindiğini belirtir.²⁵⁸ Dönem hakkında ki bilgi yoksunluğunu El-Evâmirü’l-Alâ’iyye fî’l-Umûri’l-Alâ’iyye’de dile getiren müellifimiz İbn Bibi’ye göre;

*“İşe, büyük sultan Alaaddin Keykubad’ın babası Şehid Gıyaseddin Keyhüsrev’in –Allah onları affına kavuştursun- zamanında başladım. Çünkü Sultan Süleyman b. Kutalmış b. İsrail’in yönetimi nasıl ele aldığı konusunda Emir Mengücek, Emir Artuk ve Emir Dânişmend gibi büyük emirler hakkında kesin bilgim yoktu. Onlar hakkında yazılmış olan tarih kitaplarının anlaşılması çok zor olduğu için onlardan faydalanma imkânı da bulamadık. Üstelik eski zamanlardan gelen sözlü rivayetler ise, çelişkili ve tutarsız idi.”*²⁵⁹

Dönem hakkında bilgi barındıran kitabeler ve neşredilen kaynaklar dikkate alındığında beyliğin kurucusu Mengüçük Gazi’nin nesebinin Türklerin asil bir soyundan gelmesi ve dahi Oğuz beylerinden olması muhtemeldir.²⁶⁰ Oğuz beylerinden mühim bir

²⁵⁶Kemali, 68.

²⁵⁷Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, 1; Öngül, “Mengücekler”, 459.

²⁵⁸Martijn Theodoor Houstma, “La Dynastie Des Benu Mengucek”, *Keleti Szemle*, 5, 1904, 277.

²⁵⁹İbn Bibi, *El-Evâmirü’l-Alâ’iyye fî’l-Umûri’l-Alâ’iyye: Selçuknâme*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 38.

²⁶⁰İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 49; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, 2; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, 72; Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 157; Öngül, “Mengücekler”, 452; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi-2: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2014, 288; Erdem, “Doğu

şahsiyet olabilme ihtimali ise Divriği Ulu Cami kitabesinde yer alan “Alp Kutluğ Tuğrul Tekin” ibarelerinden anlaşılmaktadır.²⁶¹ Aynı zamanda Divriği’de yer alan ve Mengüçükler dönemine ait olan Ahmed-Şâh caminde bulunan iki başlı bir doğan kuşu bu savı daha da kuvvetlendirmektedir. Zira mâlum olunduğu üzere doğan kuşu Kayı ve kardeşleri olan Bayat, Kara-Evli ve Alka-Evli boylarının ongunu idi.²⁶² İbrahim Kafesoğlu bu hususa değinirken Mengüçük Gazi için; “*ne hanedan sülalesine mensup ne de köle olmayan Türkmen beyi*” ibaresini kullanmaktadır.²⁶³ Düvel-i İslâmiye’de ise Sultan Alparslan’ın ileri gelen kumandanlarından biri olarak ifade edilmektedir.²⁶⁴

Mengüçüklerin Anadolu’ya yerleşmeden önce hangi topraklarda varlıklarını sürdürdükleri hususu kesinlik kazanmasa da genel kanı, Türkistan’ın Fergana, Çu, Uzgend ve Talas bölgelerinden geldikleri yönündedir. Bu savın dayanak noktası ise Divriği’deki kerpiç evlerin üzerinde yer alan motiflerin ve şehirleşme planının Türkistan’da yer alanlar ile aynı olmasıdır. Türkistan’dan farklı topraklara yayılım gösteren bu topluluğun bir kolunun önce Azerbaycan’a gittiği daha sonra oradan hareketle Anadolu içlerine ilerleyip nihayetinde Kemah²⁶⁵ ve çevresini yurt edindikleri savunulmaktadır.²⁶⁶

Hakkında sahip olunan bilgilerin çoğunun varsayımdan öteye geçemediği Mengüçük Gazi’ye dair en fazla tartışılan husus hiç kuşkusuz Malazgirt Muharebesi’nde Sultan Alp Arslan’ın yanında yer alıp almadığıdır. 26 Ağustos 1071 Cuma günü Malazgirt Ovası’nda cereyan eden meydan savaşı, gerçekten son sözün söylendiği savaş olmuş ve Selçukluların elde ettiği büyük zafer Türklere Anadolu kapılarını açarak dünya tarihinin geleceğine tesir etmiştir. Böylesi değerli bir savaşta Mengüçük Gazi’nin mevcudiyet gösterip göstermediği hususunda araştırmacılar halen

Anadolu Türk Devletleri”, 105; Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Malazgirt’ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, Konya 2014, 89.

²⁶¹Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, 105; Atçeken-Bedirhan, 89; Abdullah Kaya, “Mengücek Beyliğinin Kuruluşu ve Beyliği Bölgedeki Türkleşmedeki Rolü”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 11, (Mart 2008), 150.

²⁶²Sümer, “Mengüçükler”, 713.

²⁶³İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953, 151.

²⁶⁴Stanley Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiye*, (Çev.: Halil Edhem), Milli Matbaaa, İstanbul 1927, 224.

²⁶⁵Abdullah Kaya, Türkler tarafından fethedilmeden evvel Bizans sınırları içerisinde bulunan Kemah ve Divriği’nin Bizans Devleti için çok fazla önem teşkil etmediğini, öyle ki bu dönem içerisinde Bizans uygulamalarına ters düşen şahıslar bahsi geçen uç şehirlere sığındıklarını iddia etmektedir.. Bk. Abdullah Kaya, “Mengücek Beyliğinin Kuruluşu ve Beyliği Bölgedeki Türkleşmedeki Rolü”, 157.

²⁶⁶Abdullah Kaya, “Mengücek Beyliğinin Kuruluşu ve Beyliği Bölgedeki Türkleşmedeki Rolü”, 151.

mutabık olamamışlardır. Ayrıca Malazgirt Savaşı'ndan bahseden çağdaş İslâm kaynaklarının günümüze ulaşmaması bu hususa açıklık getirilmesini daha da güçleştirmektedir.

Câmi'ü't-Tevârih adlı eserini XIV. yüzyılın başlarında kaleme alan Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Mengüçük Gazi'nin savaş meydanında bulunduğunu savunanlar arasında yer alır.²⁶⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullah ile aynı fikri taşıyan tarihçilerin çoğu, görüşlerini onun verdiği bilgi minvalinde şekillendirerek, Malazgirt Muharebesi'ne katılanlar arasında Savtegin, Afşin, Çavlı, Çavuldar, Gevherâyin, Aytegin, Artuk, Tutak, Saltuk, Dânişmend, Mengüçük gibi beylerin adını zikrederler.²⁶⁸

Mengüçük Gazi'nin Malazgirt Muharebesi'nde yer almadığını savunanların başında ise Faruk Sümer ve Osman Turan gelmektedir. Faruk Sümer'e göre bu görüşü savunanlar Reşîdü'd-dîn Fazlullah'ın görüşlerini dikkate alarak bu kanıya varmış olsalar da müverrihin naklettiği bu görüş tamamen sonraki duruma bakılarak oluşan bir kanaattir. Nitekim ona göre adı geçen bu müverrih Mengüçük Gazi'nin tarihi şahsiyeti hakkında doğru bilgi vermemiştir.²⁶⁹ Ayrıca bu husus üzerine bir eser vücuda getiren Sümer, orijinal kaynakların hiçbirinde, savaşa katılmış olan beyler hakkında bir cetvel bulunmamasının yanı sıra "*filan emir bu savaşta bulunmuştur*" şeklinde bir ifadenin de olmadığını altını çizer.²⁷⁰ Lakin tüm bunlara rağmen yine de böyle bir şeyin imkânsız olmadığını belirtmekten de geri durmaz.²⁷¹ Osman Turan'da bu sava karşı çıkarak

²⁶⁷ "O sırada Sultân; Artuk, Saltuk, Mengücek, Dânişmend, Çavlı ve Çavuldur gibi emîrler, on bin süvâri ve beş bin tecrübeli piyâde ile birlikte hazır bulunuyordu." Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, 81.

²⁶⁸ Bu savı destekleyen araştırmacılar için Bk. Mükrimin Halil Yinanç, "Anadolu Tarihi: Anadolu'nun Fethi (2)" Fahmeddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 719; Köymen, 145; Öngül, "Mengücekler", 452; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi-1 Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, ÇamlıcaYayınevi, İstanbul 2014, 58; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 336; Kafesoğlu, "Alparslan", 529; Muharrem Kesik, "Malazgirt Zaferi Sonrasında Anadolu'nun Fethi ve İlk Beyliklerin Kurucuları", Erdoğan Merçil (Haz.), *Alp Arslan ve Malazgirt*, (ss. 153-194), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, 188-189; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi: Malazgirt'ten Miryakefalon'a (1071-1176)*, II, Karam Yayıncılık, Çorum 2003, 28; Abdülkerim Özeydin, "Dânişmend Gazi", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 468; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, 131; Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, 192.

²⁶⁹ Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, 3; Faruk Sümer, "Mengüçüklüler", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, 139.

²⁷⁰ Faruk Sümer, "Malazgirt Savaşı'na Katılan Türk Beyleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, 1974, 197-198.

²⁷¹ Sümer, "Mengüçükler", 713.

sonraki müellifler müspet yanıt verse de bu hususun çağdaş kaynaklarca teyit edilemediğini dile getirir.²⁷²

Araştırmacılar arasında tartışılan bir diğer husus ise Malazgirt sonrasında Sultan Alparslan'ın Saltuk, Artuk, Mengüçük, Çavuldur, Dânişmend ve Çavlı gibi emirlerini Anadolu'ya göndererek fetihlerde bulunmalarını ve fethedecekleri toprakların kendilerine iktâ edileceğini bildirip bildirmediğidir.²⁷³ Bahsi geçen dönem içerisinde memleketin geniş olması durumunda aileden eyaletlere gönderilecek kimse bulunmazsa ümeradan bulunan Türk beyleri gönderilirdi.²⁷⁴ Olaya bu minvalden bakıldığında, bu hususun doğru olması imkân dâhilindedir.²⁷⁵

²⁷²Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 56.

²⁷³İsmi zikredilen beylerin Malazgirt Zaferi sonrası Anadolu'nun fethi ile görevlendirildiğini savunan araştırmacılar için Bk. Gordlevskiy, 41; Mükrimin Halil Yinanç, "Anadolu Tarihi: Anadolu'nun Fethi (2)", 721; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, 710; Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, 27; Öngül, "Mengücekler", 452; Ali Öngül, "Saltuklular", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002, 6, 462; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 274; Miroğlu, *Kemah ve Erzincan Kazası (1530-1566)*, 4; Özaydın, "Dânişmend Gazi", 468; Kesik, *1071 Malazgirt: Zafere Giden Yol*, 162; Kesik, "Malazgirt Zaferi Sonrasında Anadolu'nun Fethi ve İlk Beyliklerin Kurucuları", 189; Uluçay, 192; Kemal Göde, *Eratnalar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, 2. Ayrıca bu hususta daha detaylı bilgi için Bk. Faruk Sümer, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, 1975, 197-207; Süleyman Tülücü, "Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 1986, 291-334. İbrahim Kafesoğlu, Mükrimin Halil Yinanç'ın, Anadolu'nun Saltuk, Dânişmend, Mengüçük gibi Türkmen beyleri arasında taksimen iktâ edildiği savının ciddi tarihi kritikler karşısında yıkıldığı görüşüne sahip olduğunu belirtir. Bk. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 62. Ancak Mükrimin Halil Yinanç, daha sonra kaleme aldığı bir makalesinde bu taksimi onaylar. Bk. Mükrimin Halil Yinanç, "Dünya Tarihinin En Büyük İnsan ve Kumandanlarından Sultan Alp Arslan: Harpleri-Malazgirt Zaferi-Tarihteki Rolü-Ölümü", Fahmeddin Başar-Ilyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 842. Osman Turan ise bu hususta en fazla muallakta kalan araştırmacıdır hiç kuşkusuz. Bir eserinde sultan tarafından görevlendirilen ve Anadolu'nun ilk fatihleri sayılan beyler arasında yalnızca Mengüçük Gazi'yi telaffuz edip Saltuk Gazi ve Dânişmend Gazi'nin varlığını onaylamazken Bk. Osman Turan, "Süleyman-Şah I", Altan Çetin- Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010, 719 başka bir eserinde, muahhar İslam kaynakları, Anadolu'da birer beylik kuran Saltuk, Dânişmend Gazi, Mengüçük Gazi, Artuk'u Anadolu'nun ilk fatihleri arasında zikretseler de bunlar arasında yalnız Artuk'un mevcut bulunduğunu belirtir. Bk. Osman Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 100. Yine Turan, başka bir çalışmasında daha önce Anadolu'nun ilk fatihleri sınıflandırmasına dâhil etmediği Dânişmend Gazi'nin varlığını bu kez onaylayarak, Anadolu'nun yerleşme, vatan kurma evresinde Selçuklu, Dânişmendli, Mengüçüklü ve Artuklu hanedanlarına mensup hükümdar ve şehzadeler arasında taksim edildiğini yazar. Bk. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*, 67.

²⁷⁴Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, 29.

²⁷⁵Reşîdü'd-dîn Fazlullâh ve Urfalı Mateos'un bu hususa dair verdiği malumatlar dikkat çekicidir; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın; "Sultân, ümerânın memalik-i Rûm içlerine ilerlemelerini, fethedip ele geçirebildikleri her mülkûn; kendilerinin, evlâd ve ahfadına (torunlarına) ait olacağını ve ondan başka hiç kimsenin o (ülke) üzerinde dahl ve tasarrufunun olmayacağını buyurdu." beyanının yanı sıra Urfalı Mateos'ta; "Sultan, Horasanlılara hitaben: "Bundan sonra arslan yavruları gibi olunuz, bütün

Mevcut kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda genel kabul Mengüçük Gazi'nin Malazgirt Savaşı'nda yer aldığı yönündedir. Özellikle savaş sonrasında Anadolu'nun fethi ile görevlendirilmesi bu kanaati daha da güçlendirmektedir.

Tartışma hususlarından bir diğeri ise beyliğin kaç senesinde kurulduğudur. Bu husus ve dahi beyliğin yöneticileri hakkında Müneccimbaşı'nın verdiği malumata göre:

“Bunlardan ismi bilinen 5 hükümdar vardır.²⁷⁶Başkentleri Erzincan'dır. Ortaya çıkışlarının başlangıcı takriben 464 (1071-1072)²⁷⁷ ve yıkılışları 625 (1227-1228)²⁷⁸ yılındadır. Hâkimiyet süreleri takriben 161 yıldır²⁷⁹

Müneccimbaşı'nın vermiş olduğu 1071-1072 tarihini kabul gören tarihçi sayısı oldukça azdır. Genel görüş ise takribi 1074 yılından itibaren Sultan Alp Arslan'ın buyruğu üzerine harekete geçen Mengüçük Gazi'nin, Yukarı-Fırad (Karasu) ve Çaltı ırmakları boyunca fetihler yapmaya başladığıdır. Nihayetinde kendisine verilen vazifeyi lâıykı ile yerine getirmesi sonucu Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar şehir ve kalelerine hâkim olarak tarihe kendi adı ile geçen Mengüçüklü Beyliği'ni inşa etmiş

memleketleri kartal yavruları gibi süratle kat'edin, hrıstıyanları gece gündüz durmadan kılıçtan geçirin ve Romalılara karşı asla merhamet duymayın” dedi.” cümlesini kaleme almıştır. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, 84; Urfalı Mateos, 144

²⁷⁶Müneccimbaşı Ahmed, Emir Mengücek Gazi, Melik Alâeddîn Davud, Melik Fahreddin Behramşah, Melik II. Alâeddîn Davud ve Şarkî-Karahisar hâkimi Muzafferüddin Muhammed'den oluşan 5 hükümdar saymaktadır. Bu sıralamada Menegüçük Gazi'nin oğlu İshak'a yer vermemiştir. Bk. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II-Anadolu Selçukluları ve Beylikleri*, (Haz.: Ali Öngül), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2017, 178.

²⁷⁷Müneccimbaşı Ahmed, II, 66; Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I, 201; Öngül, *Selçuklular Tarihi-1:Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, 68; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2:Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 288; Uluçay, 193.

²⁷⁸İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye fi'l-Umûri'l-Alâ'îyye:Selçuknâme*, 17; Hakkı Dursun Yıldız, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, 836; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, II, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1950, 525; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri- II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 75; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 63; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 376; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 52; Osman Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997, 299; Miroğlu, *Kemah ve Erzincan Kazası (1530-1566)*; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 85; Sevim-Merçil, 92; Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, 9; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2:Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 137; Hasan Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yayınları, Ankara 2004, 183; Kesik, *1071 Malazgirt:Zafere Giden Yol*, 131; Uluçay, 194; 6; İlhan Erdem, “I. Alâeddin Keykubad'ın Doğu Politikası ve Moğollar”, Yusuf Küçükdağ-Mustafa Çıpan (Ed.), *I. Alâeddin Keykubad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri: 06-07 Kasım 2008-Konya: Bildiriler*: (ss. 87-89), Konya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Konya 2010, 88.

²⁷⁹Müneccimbaşı Ahmed, 178.

oldu.²⁸⁰ Zira usul kanun gereği herhangi bir komutan nereyi fethederse orası kendisine iktâ edilirdi.²⁸¹ Böylelikle bir buçuk asırdan fazla bir süre varlık gösteren beylik kurulmuş olurken, Kemah'ın da altın çağı başlamış oldu.

Beyliğin kurucusundan bahseden Müneccimbaşına göre:

“Bunlardan ilk hükümdarı Emir Mengüçük Gazi'dir.²⁸² Sultan Alp Arslan 464 (1071-1072) yılında Erzincan, Kemah, Kögonya ve Ermeniye şehirlerinden diğer yerleri ona mülk olarak vermişti. Mengüçük Gazi; cesur, yiğit, akıllı, ihtiyatlı ve savaşlarda isabetli görüşü olan bir emirdi.”²⁸³

Hakkında oldukça az malumata sahip olunan Mengüçük Gazi'nin, 300 süvarisi ile Süleyman Şah'ın Antakya seferinde yanında yer aldığı iddia edilmektedir.²⁸⁴ Bu iddianın dayanak noktalarından biri Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm'in eserinde yer alan; “Süleymanşah'ın askerleri az olduğu için 300 atlısıyla Mencekoğlu gelip ona katıldı, böylece Süleymanşah, daha güçlü bir duruma gelmiş oldu.”²⁸⁵ ibâresidir. Lakin bu görüş iddiadan öteye geçememiştir. Nitekim henüz bunu kanıtlayacak bir kaynağa da ulaşılmış değildir. Aynı zamanda Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî'nin eserinde yer alan; “...Rum İmparatoru Ermiyanos, 120 bin asker ve mükemmel savaş araç gereçleriyle İslâm beldelerine saldırdı. Önce Niksar, Sivas, Tokat, Elbistan ve başka yerlerin meliki olan Danişmend'in üzerine yürüyünce Melik Danişmend, Mardin Meyyafarikin (Silvan), Amid, Harput, Erzincan ve Divriği meliklerine adam göndererek, “Büyük bir düşman Müslümanların üzerine gelmektedir. Eğer hep birlikte yardıma

²⁸⁰Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri- I. Cilt*, 79; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 70; Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, 27; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 157; Sevim-Merçil, 112. Sayıları az olmakla birlikte beyliğin kuruluş tarihini 1080 olarak kabul gören araştırmacılarımız da mevcuttur. Bunlar için Bk. Ali Sevim, “Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları”, E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek (Haz.), *Makaleler-3*, (211-223), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, 223; Sevim-Merçil, 92; Kesik, *1071 Malazgirt:Zafere Giden Yol*, 174; Atçeken-Bedirhan, 88.

²⁸¹Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, 49.

²⁸²Osman Turan, Süleyman Tülücü, İsmet Miroğlu ve Muharrem Kesik, Menegüçük Gazi'den, Mengüçük Ahmed Gazi diye bahsetmektedirler. Lakin yaptığım araştırmalar sonucu bu dört müellifimizin eseri haricindeki hiçbir kaynakta Ahmed ismine rastgelemedim. Bk. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, 71; Tülücü, 318; Miroğlu, *Kemah ve Erzincan Kazası (1530-1566)*, 5; Kesik, *1071 Malazgirt: Zafere Giden Yol*, 175.

²⁸³Müneccimbaşı Ahmed, 178.

²⁸⁴Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 100.

²⁸⁵Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H.4447-521=1055-1127)*, (Çev.: Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 52.

gelmezseniz, bu fitne uzaklaştırılamadığı gibi fazlalaşır. İslâm'a büyük zarar ve ziyan verir, (bu zarar ve ziyan) her tarafa yayılır” dedi”²⁸⁶ ifadelerine dayanan bazı araştırmacılar Dânişmend Gazi ile birlikte Rumlar üzerine sefere çıktığını kaleme almış olsalar da yine bu husus da varsayımdan öteye geçememiştir. Zira Aksarayî’de bu çağrıya menfi ya da müspet bir cevap verilip verilmediğini belirtmemiştir.²⁸⁷

Ömrü hayatını Gürcüler ve Rumlara seferler düzenlemek ile geçiren Mengüçük Gazi’nin 1118 senesinde yine onlar üzerine gerçekleştirdiği bir sefer sırasında şehit düştüğü görüşü hâkimdir.²⁸⁸ Divriği-Şahinşah türbesinde bulunan kitabe üzerindeki metinde Mengüçük Gazi’den “*el-Gazi*” ve “*eş-şehîd*” diye bahsedilmesi de Mengüçük Gazi’nin Anadolu’yu müdafaa ederken şehit düşmüş olabileceğini kanıtlar niteliktedir.²⁸⁹

Kemah Karasu kıyılarında yer alan türbe Mengüçük Gazi’ye atfedilmekte ve dahi günümüze değinde halk arasında Mengüçük Gazi türbesi olarak anılmaktadır. Harap halde ki kümbetlerden birinin güney batı kısmında yer alan Farsça bir kitabe üzerinde Mengüçük Gazi hakkında:

“Âlim, âdil, dünyayı koruyan cihangir, Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyarbekir vilâyetleri ile kalelerini fetheden, kâfirlerin ciğerini yakan, eli kılıç tutan, himayekâr, olan padişahın öncü arslanı, ilâhi nazarla mahfuz olan Mengüçük Gazi. Allah ruhuna ebedî bir istirahat, sükun ve karar versin ve kalbini büyük mağfireti ile nurlara garketsin ve onu cennetinde iskân etsin”²⁹⁰ ibaresi yer alırken güneydoğu kısmında yer alan ve Arapça olan diğer kitabede;

“Melik, âlim, âdil, teyidolunmuş, mânsur, muzaffer, din ve dünyanın yardımcısı, islam ve Müslümanların koruyucusu, Selçukoğulları ve Mengüceklilerin iftihar, Ebu’l-

²⁸⁶Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, 20.

²⁸⁷Aksarayî, Mengüçük beyine yapılan bu çağrının cevabının ne olduğunu belirtmese de Dânişmendname’de 20.000 asker ile yardıma geldiği kaydedilmiş ve savaş hakkında uzun uzun malumatlar verilmiştir. Lakin bu malumatları kanıtlar nitelikte bir veri mevcut değildir. Bk. *Dânişmend-Nâme*, Necati Demir (Haz.), Nispetiye 1999, 109-112.

²⁸⁸Uluçay, 193; Atçeken-Bedirhan, 89.

²⁸⁹Sümer, “Mengüçükler”, 713; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 71; Öngül, “Mengücekler”, 452; Kesik, *1071 Malazgirt:Zafere Giden Yol*, 176; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 246; Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, 105.

²⁹⁰Hüseyin Yurttaş-Hafis Nevzat Yanık-Haldun Özkan-Zerrin Köşklü-Süleyman Çiğdem-Muhammed Lütfü Kındığılı, “Kemah Kitabeleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 43, (Bahar 2017), 410.

Feth Selçukşah bin Behramşah bin Davud bin İshak. O Mengüceklilerin kardeşi idi. Allah ona rahmet ve mağfiret eylesin ve onu cennet bahçesinde iskân etsin.”²⁹¹

Kitabelerin incelenmesinin ardından, türbenin Mengüçük Gazi’ye ait olduğu kanaatine ulaşılmıştır.²⁹² EvliyâÇelebi’de türbeyi Melik Gazi Türbesi olarak zikreder ve buranın kutsallık addeden bir ziyaret yeri olduğunu belirtir.²⁹³ Türbenin yanındaki köyün Mübarek adını taşıması da bu kutsiyetle ilgili görünmektedir.²⁹⁴ Aynı zamanda Mengüçük Gazi’nin türbesinin Kemah’ta bulunması beyliğin ilk merkezinin de burası olduğunun delili niteliğindedir.²⁹⁵ Türbede Mengücek Gazi’nin yanı sıra torunu Behramşah’ın oğlu Selçukşah’ın adı da yer almaktadır. Mengüçük Gazi’nin hüküm sürdüğü yılların Türklerin Anadolu’da tutunma safhasına denk geldiği göz önünde bulundurulursa o dönemde böyle bir eserin inşa edilmesinin pek mümkün olmadığı düşünülebilmektedir. Bu da bizi türbenin Selçukşah döneminde yapılmış olabileceği sonucuna ulaştırmaktadır.²⁹⁶

3.1.2.İshak Bey Dönemi (1118-1142)

Mengüçük Gazi’nin ölümünün ardından yerine oğlu²⁹⁷ İshak geçti.²⁹⁸ İshak Bey dönemindeki en büyük husumet Artuklu Belek Gazi ile yaşandı. I.Kılıç Arslan’ın 1107

²⁹¹Yurttaş-Yanık-Özkan-Köşklü-Çiğdem-Kındığılı, “Kemah Kitabeleri”, 410.

²⁹²Sümer, “Mengüçüklüler”, 139; Öngül, “Mengücekler”, 452.

²⁹³Evliyâ Çelebi, 75.

²⁹⁴Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 74.

²⁹⁵Tahir Erdoğan Şahin, Hristiyan nüfusun Erzincan’a nispeten daha az olmasının, Mengüçük Beyliği’nin merkez olarak Kemah’ı seçmesinde etkili olan amiller arasında yer aldığını dile getirir. Bk. Tahir Erdoğan Şahin, 247.

²⁹⁶Kesik, *1071 Malazgirt: Zafere Giden Yol*, 176-177.

²⁹⁷Mükrimin Halil Yinanç’ın notları arasında bulunup yeğeni ve aynı zamanda manevi oğlu olan Refet Mükrimin Halil Yinanç tarafından bilime kazandırılan ve üzerinde yer alan “Sultanu’l-âlem al Adil al Mansur al Muzaffer Nasiri’ d dünya ve’ d din, Zahir al islam ve’ l müslimin mefharü âl-i Selçuk ve Mengücek ebu’l feth Selçuk Şah b. Behram Şah b. Dâvud b. İshak ve huve kâne ahi Mengücek” ibaresinden Fahreddin Behramşah’ın oğlu Selçukşah’a ait olduğunu anladığımız bir vakfiye suretine göre; İshak, Mengüçük Gazi’nin kardeşidir. Bk. Refet Mükrimin Halil Yinanç, 18. Houstma ise Mengüçük Gazi ile İshak’ın aynı kişi olduğunu dile getirmiştir. Bk. Houstma, 282. Oysaki İshak’ın Mengüçük Gazi’nin oğlu olduğu hususu Divriği Sitte Melek Türbesi’nde yer alan kitabenin çevrilmesi ile salahiyet kazanmıştır.

²⁹⁸Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri: I. Cilt*, 242; Necdet Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, 37; Sümer, “Mengüçüklüler”, 139; Sümer, “Mengüçüklüler”, 714; Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 157; Clifford Edmund Bosworth, *Doğustan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*, (Çev.: Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015, 294; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 74; Öngül, “Mengücekler”, 452; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 289; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 246; Erdem, “Eastern Anatolia Turkish States”, 490; Uluçay, 193; Abdullah Kaya, “Mengüceklilerin Danişmendliler ile Münasebetleri”, Ali Açık-

senesinde ölümü üzerine, Malatya’da sultan ilan edilen oğlu Tuğrul Arslan’nın yaşının küçük olması hasebiyle onun adına idareyi devralan annesi Ayşe Hatun, önce ümeradan İl-Arslan²⁹⁹ ile daha sonra 1113 senesinde bütün Türk emirlerine faik bulduğu Artuklu Belek Gazi ile evlendi.³⁰⁰ Bu sayede hâkimiyet sahasını genişleten Belek Gazi 1115 senesinde Mengüçükler yönetimindeki Dersim ve Palu’yu kuşattı.³⁰¹

1118 senesinde yönetimi devralan ve Dânişmendli Melik Gazi’nin kızı ile evlenerek siyasi bir destek elde eden İshak Bey, Artuklu Belek Gazi’nin Palu ve yörelerini ele geçirmesine istinaden, aynı sene Artuklu yönetimindeki Malatya yöresini yağmaladı.³⁰² Faruk Sümer, bu yağma üzerine Ayşe Hatun’un derhal Urfa Kontu Joscelin’den yardım istediğini belirtirken, Ayşe Hatun’un eşi Belek Gazi dururken Joscelin’den yardım istemesinin nazar-ı dikkatini celp ettiğini ifade eder³⁰³ Ancak bu esnada Belek’in Haçlılar üzerine sefere çıkmış olduğu göz önüne alınırsa bu karmaşa giderilmiş olacaktır.

Haçlılar ile mücadeleden dönen Belek Gazi, yokluğunun fırsat bilinmesine hiddetlenerek Kemah üzerine yürüdü.³⁰⁴ Belek ile tek başına mücadeleye girişmesinin kendisine bir zafer getirmeyeceğini tefekkür eden İshak Bey, derhal Trabzon Rum Hükümdarı Konstantin Gabras’tan yardım talep etti.³⁰⁵ Lakin kendisine siyasi destek sağlayan tek taraf İshak Bey değildi. Belek Gazi’de İshak Bey’in kayınpederi olan Dânişmendli Gazi ile işbirliği yapmıştı. Nihayetinde taraflar arasında 1120 senesinde

Murat Serdar (Haz.), *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Danişmendliler Sempozyumu: 12-13 Kasım 2015-Tokat*, (ss. 57-64), Tokat Valiliği Özel İdaresi Yayınları, Tokat 2016, 61.

²⁹⁹Bahsi geçen zat, Selçuklu beylerinden Emir İl-Arslan’dır. I. Kılıç Arslan’ın vefatından sonra Türkiye Selçuklu kuvvetlerini mağlup ederek Musul’a hâkim olmayı başaran Büyük Selçuklu Emîri Çavlı’ya karşı mukavemet edemeyeceğini anlayan Emir Bozmuş, sultanın hanımı Ayşe Hatun ve küçük oğlu Tuğrul Arslan’ı yanına alarak Malatya’ya geldi ve hükümdarlık iddiasında onların en büyük destekçisi oldu. Lakin bir süre sonra sebebi bilinmeyen bir anlaşmazlık çıkınca Ayşe Hatun, ona karşı Malatya’da bulunan Emir İl-Arslan ile bir ittifak kurdu ve daha sonra da ikili arasındaki bu ittifak evliliğe dönüştü. Bk. “Tülay Metin, “Sultanlığı Meşruiyet Kazanmış Bir Selçuklu Şehzadesi:Tuğrul Arslan” *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 6, 2017, 41-42.

³⁰⁰Mükrimin Halil Yinanç “Belek, Nûr Al-Davla (?-1124)”, Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 169; Coşkun Alptekin, “Belek”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V, 402.

³⁰¹Atçeken-Bedirhan, 90.

³⁰²Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 57; Öngül, “Mengücekler”, 453.

³⁰³Sümer, “Mengüçüklüler”, 139.

³⁰⁴Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 75.

³⁰⁵Ebü’l-Ferec, *Ebü’l-Ferec Tarihi*, II, 356; Mükrimin Halil Yinanç “Belek, Nûr Al-Davla (?-1124)”, 170; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, 4; Miroğlu, *Kemah ve Erzincan Kazası (1530-1566)*, 5; Sümer, “Mengüçükler”, 714; Öngül, “Mengücekler”, 453; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 246; Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, 105.

Erzincan yakınında yer alan Seryan Kalesi civarında³⁰⁶ yer alan Şiran³⁰⁷ mevkiinde vâki olan müsademe, Dânişmendli Gazi ve Belek cephesinin galibiyeti ile sonuçlandı.³⁰⁸ İbnü'l-Esîr bu müsademenin Endekân şehrine bağlı Sermân Kalesi önünde yapıldığını kaydetmiştir.³⁰⁹ Müellifin Endekân olarak bahsettiği mevki, Erzincan olsa gerek.

Savaşı kaybeden ve esir düşen Gabras 30.000 dinar altın karşılığında serbest bırakıldı.³¹⁰ Esir düşen İshak ise Dânişmendli Gazi'nin damadı olması münasebeti ile serbest kaldı. Ancak bu durum galip gelen taraflar arasında çıkacak husumetin kıvılcımı oldu. Zira Belek kendisinden habersiz serbest bırakılan İshak'ın öldürülmesi taraftarı idi.³¹¹ Neticede Dânişmendli Gazi ile Belek arasındaki ittifak bozuldu. Aynı zamanda Belek ve Dânişmendli Gazi'nin birlikte Trabzon dükâlığı üzerine yapmayı planladığı saldırıda gerçekleşmedi.³¹²

İshak Bey kayınpederi Melik Gazi aracılığı ile tutsaklıktan kurtulsa da ölümüne kadar ona tâbi olmak zorunda kaldı. Nitekim bu dönem Melik Gazi, Anadolu'da hâkim güç konumunda idi.³¹³ Bu mağlubiyet sonrası Mengüçükler oldukça durağan bir dönem yaşadı ve nihayetinde Mengüçüklü tahtında 25 yıl hüküm süren İshak 1142 senesinde öldü.³¹⁴ İshak'ın ölümünün ardından Mengüçüklüler, Dânişmendli Melik Muhammed'in

³⁰⁶İbnü'l-Azimî, 43;

³⁰⁷Mükrimin Halil Yinanç Arap kaynaklarından yola çıkarak müsademenin zuhur ettiği mevkii Tercan veya Bayburt ile Gümüşhane arasında yer alan “*Sadak*” olarak belirtmektedir. Bk. Mükrimin Halil Yinanç “Belek, Nûr Al-Davla (?-1124)”, 170.

³⁰⁸Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, II, 356; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 75; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 189; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 121; Abdülkerim Özaydın, “Dânişmendliler”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 470; Sevim-Merçil, 540; Öngül, “Mengücekler”, 453; Merçil; *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 246; Abdullah Kaya, “Mengücekliilerin Danişmendliler ile Münasebetleri”, 61.

³⁰⁹İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih*, (Çev.: Ahmet Ağırakça-Beşir Eryarsoy-Zülfikar Tüccar-Abdülkerim Özaydın-Yunus Apaydın-Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, IX, 18.

³¹⁰Süryani Mihael, *The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*, (Çev.: Robert Bedrosian), New Jersey 2013, 182; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi* II, 356; Sümer, “Mengüçükler”, 714; Houstma, 278; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 106; Alptekin, 402; Öngül, “Mengücekler”, 453; Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, 106; Abdullah Kaya, “Mengücekliilerin Danişmendliler ile Münasebetleri”, 61.

³¹¹Öngül, *Selçuklular Tarihi-2: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 290.

³¹²Öngül, “Mengücekler”, 453.

³¹³Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 157-158.

³¹⁴Miroğlu, “Erzincan”, 319; Sümer, “Mengüçüklüler”, 139; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 290; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 246; İlhan Şahin, 219; Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, 106; Uluçay, 193; Abdullah Kaya, “Mengücekliilerin Danişmendliler ile Münasebetleri”, 62.

Kemah'ı ilhakı ile sarsıldı. Lakin bu işgal uzun sürmedi ve aynı sene Melik Muhammed'in ölümü, Mengüçöklere Kemah'ı geri alma fırsatı sundu.³¹⁵

İshak'ın ölümünü takiben beyliğin birliği bozulma temayülü göstermeye başladı. Nihayetinde çok geçmeden de Mengüçöklü Beyliği oğulları arasında taksim edildi. Eski Türklerden beri süre gelen devlet hanedan üyelerinin müşterek malıdır anlayışı beyliklerde dâhil birçok devlete sirayet etmişti.³¹⁶ Bozulmanın tâbi bir sonucu olarak da Mengüçök Beyliği Kemah ve Divriği olmak üzere iki kola ayrıldı.³¹⁷ İshak'ın oğullarından I.Davud, Kemah'ın Süleyman ise Divriği kolunun yönetimini üstlendi.³¹⁸

3.1.3.I.Alâeddîn Davud Bey ve Dönemi (1142-1165)

İshak'ın 1142 senesindeki ölümünü takiben gerçekleştirilen taksim üzerine beyliğin Kemah-Erzincan kolunun başına oğlu Alâeddîn Davud geçti.³¹⁹ Hiç şüphesiz beyliğin hakkında en az bilgiye sahip olunan hükümdarı Davud Bey'dir. Zira beylik onun döneminde Dânişmendlilerin gölgesinde kaldı. Yağıbasan'ın Artuklu Fahrettin Kara Arslan'a ait Harput ve yöresini işgal ettikten sonra ele geçirdiği esirleri Kemah'a götürmesi³²⁰ ve o esnada Kemah'a yakın bir mevkide olan Çemişgezek'i ele geçirmesine Mengüçöklere sessiz kalması bu durumun en iyi kanıtıdır.³²¹ Hâkimiyet evresi bu ortam içerisinde geçen I. Alâeddîn Bey'e dair en çok tartışılan husus ölümüdür. Bir yandan karısı tarafından öldürülmesinin ardından Divriği kolundaki kardeşinin kendisiyle evlenmek şartı ile yönetimi devralamak üzere çağrıldığı savunulurken³²² diğer yandan Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan'ın taraftarı olması sebebiyle 1163 senesinde Dânişmendli Yağıbasan tarafından öldürüldüğü

³¹⁵Öngül, *Selçuklular Tarihi-2:Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 290.

³¹⁶Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 76.

³¹⁷Sümer, "Mengüçöklükler", 714; Miroğlu, "Erzincan", 319; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 158; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 246; Erdem, "Eastern Anatolia Turkish States", 490; Abdullah Kaya, "Mengüçöklüklerin Danişmendliler ile Münasebetleri", 62.

³¹⁸Uluçay, 193. Ayrıca kaynakların bazılarında beyliğin iki değil üç kola ayrıldığı savunulmaktadır. Bu taksime göre: Melik Mahmud; Kemah'ın, Davud; Erzincan'ın, Süleyman Şah ise Divriği'nin yönetimini devraldı. Ancak Melik Mahmud'un ölümünün ardından Kemah kolu Erzincan'a bağlandı. Bk. Öngül, "Mengüçöklükler", 453; Miroğlu, *Kemah ve Erzincan Kazası (1530-1566)*, 5.

³¹⁹Öngül, "Mengüçöklükler", 453; Abdullah Kaya, "Mengüçöklüklerin Danişmendliler ile Münasebetleri", 62.

³²⁰Süryani Mihael, 198.

³²¹Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 89; Abdulhaluk Çay, *II. Kılıç Arslan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, 41; Abdullah Kaya, "Mengüçöklüklerin Danişmendliler ile Münasebetleri", 62.

³²²Süryani Mihael eserinde karısı yerine kızı ibaresini kullanmış olsa da bunun bir hata olduğu aşikârdır. Bk. Süryani Mihael, 389.

savunulur.³²³ Lakin her iki hususta büyük bir muammadır ve Fahreddin Behramşah'ın yönetimi devraldığı 1165 senesine kadar geçen süre Mengüçüklerin “karanlık çağı” olarak adlandırılabilir.

3.1.4.Fahreddin Behramşah ve Dönemi (1165-1225)

Alaaeddin Davudşah'ın ölümü üzerine yerine oğlu Fahreddin Behramşah geçti. Behramşah'ın beyliğin başına kaç senesinde geçtiği Niğdeli Kadı Ahmed'in eski bir takvimde bulup 1332-1333 yılında vücuda getirdiği eserinde yer vermesi sayesinde anlaşılmıştır.³²⁴ Mengüçük Beyliği'nin iki kola ayrılması, zayıflamasına ve diğer devletler karşısında güçsüz duruma düşmesine sebebiyet verdi. II. Kılıç Arslan bu dönem Dânişmendlilere son verdiği gibi Mengüçüklü Beyliği'ni de yönetimi altına aldı. Lakin bu durum gücünü yitiren Mengüçükler için büyük bir fırsat ortamı yarattı ve beylik adeta küllerinden yeniden doğdu. Bu refah ortamının sayesinde de Mengüçük Beyliği en parlak dönemini 1165 senesinde yönetimi devralan Behramşah ile yaşadı.³²⁵

İbn Bibi'ye göre:

“Sultan'ın³²⁶ damadı ve Mengücek Gazi'nin soyundan olan Fahreddin Behramşah, nefsinin olgunluğu, tabiatının iyiliği, huyunun güzelliği, hizmetinin yüceliği, aklının yetkinliği, adaletinin enginliği, şefkatinin fazlalığı, konuşmasının açıklığı, ahlakının güzelliği ve merhametinin fazlalığı ile tanınmış olup, dünyanın seçkinlerinden, insanların önde gelenlerinden, padişahların ünlülerinden ve yöneticilerin en iyilerindendir. Cömertliğinin ve bağışının güneşi, alt ve üst tabakadan insanların, zayıfların, güçlülerin, yenilerin ve eskilerin, yabancı ve yerli herkesin üzerinde parlamaktaydı. Nimetlerinin ve ihsanlarının bulutu bütün kabilelerin üzerine rahmet yağdırmaktaydı. Padişahlığı sırasında onun hazinesinden ve mutfağından düğün evine yiyecek ve eşya gitmeden, kendisi düğün evine teşrif etmeden veya damada

³²³Süryani Mihael'in 1163 senesinde meydana geldiğini belirttiği bu olay çoğu araştırmacı tarafından kabul görmemiştir. Bk. Süryani Mihael, 198.

³²⁴“*Culûs-ı Melik Fahreddin Behramşah be-Erzincan sene-i sittine ve hamsemie.*” Bk. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 6.

³²⁵Miroğlu, *Kemah ve Erzincan Kazası (1530-1566)*, 5.

³²⁶İbn Bibi'nin burada sultan olarak bahsettiği Türkiye Selçuklu Hükümdarı II. Kılıç Arslan'dır.

*saltanat deposundan (camehâne-i saltanat) elbise, geline hareminden gelinlik gelmeden hiçbir düğün ve tören yapılmazdı...*³²⁷

Müneccimbaşı Ahmed'e göre;

*“Melik Aleâddin Davud’dan sonra oğlu Melik Fahreddin Behramşah b. Davud geçti. Behramşah, Anadolu (Selçuklu) Sultanı İzzettin Kılıç Arslan b. Mesud’un kızı ile evlenerek ondan kendisine destek sağladı. Fahreddin Behramşah akıllı, cömert, tebaasına ve askerine iyi davranan bir hükümdardı. İlmi ve ilim sahiplerini severdi. Sadakası ve ihsanı çoktu.”*³²⁸

Yazıcızâde Ali'ye göre:

*“Ve Melik Fahre'd-dîn Behrâm-Şâh—rahimehu'llâh- ki sultanın güyegisi ve Melik Mengücek Gâzî neslinden idi ve hüsn-i sîret ve 'luyv-i himmet ve vüfûr-i mevhîbet ve 'atiyyet ve dîn ve diyânet birle ârâste idi ve Erzincân pâdişâhlığı ki ana mukarrer idi.”*³²⁹

Fahreddin Behramşah'ın II. Kılıç Arslan'ın damadı olması iki hükümdar arasındaki metbûiyet ve tâbiyet münasebetlerini daha sadıkane kıldı.³³⁰ Akrabalık ilişkileri ile siyasi bağları kuvvetlendirme stratejisi tarih boyunca büyük ve yahut küçük her devlet tarafından benimsenmiştir. Behramşah'ta bu geleneksel stratejiyi uygulayan hükümdarlardan biriydi. Bu gaye doğrultusunda da kızlarından Selçuk Hatun'u, Selçuklu hükümdarı I. Keykâvus'la, Turan Melek'i, Divriği meliki Ahmed-şâh'la, Melike Hatun'u da Erzurum hükümdarı Cihân-şâh'la evlendirdi.³³¹

³²⁷İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 101.

³²⁸Müneccimbaşı Ahmed, 179.

³²⁹Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi)*, Abdullah Bakır (Haz.), Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2017, 168.

³³⁰İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 101; Münecimbaşı Ahmed, 179; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri: I. Cilt*, 299, 353; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri: II. Cilt*, 65; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 77; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 7; Sümer, “Mengüçöklüler”, 139; Refet Yinanç, 18; Öngül, “Mengüçöklüler”, 453; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 291; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 247; Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, 105; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, 74.

³³¹Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 8-9; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 80.

Metbû tanıdığı Selçuklu sultanlarına karşı her daim bağlılığını koruyan Behramşah, düzenledikleri seferlerde onların yanında yer aldığı gibi, devlet içerisinde zuhur eden siyasi huzursuzlukları da çözmeyi şiar edindi. Nitekim Sultan II. Kılıç Arslan ve oğlu Sivas-Aksaray Meliki Kudbeddin Melikşah arasında yaşanan çatışmayı durdurmada hayati bir rol üstlendi.

Son günlerini sükûnet içerisinde geçirmeyi arzu eden II. Kılıç Arslan, 1188 senesinde hâkimiyeti altındaki toprakları on bir oğlu arasında bölüştürerek kendisinden sonra doğabilecek bir husumetin önüne geçmek istedi.³³² Lakin aldığı bu tedbir sultana dilediği huzur ortamını sağlamadı ve çok geçmeden oğulları arasına huzursuzluk yaşanmaya başladı. Sultanın oğulları arasında hiç şüphesiz en kudretli ve ihtiraslısı, Sivas ve Aksaray meliki Kutbettin Melikşah idi. Bunun farkında olan Vezir İhtiyâreddin Hasan, sultanı oğlunu dizginlemesi için tahrik etti.³³³ Nihayetinde taraflar arasındaki ihtilaf 1188 yılında bir savaşın zuhur etmesine neden oldu. Ne var ki Melikşah'ın askerlerinin sultana kılıç çekmeyi reddetmesi olası bir kan dökmenin önüne geçti.³³⁴

Baba oğul arasındaki husumetten son derece rahatsızlık duyan sultanın damadı Behramşah, huzursuzluk ortamının filizlenme sebebinin Vezir İhtiyâreddin Hasan olduğuna kanaat getirince, sultan ile görüşmeye karar verdi. Yaptığı görüşme neticesinde Kılıç Arslan'ı vezir Hasan'ı azlettirmeye ikna etti.³³⁵ Böylelikle Kılıç Arslan ve oğlu arasında arabuluculuk yapan Behramşah³³⁶ sayesinde sükûnet sağlanmış oldu.³³⁷ Bu durum Behramşah'ın Selçuklu ülkesi içerisinde meydana gelen huzursuzluk ortamından faydalanıp şahsi çıkarlarını gözetmek yerine, tâbii bulunmaktan

³³²Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 242; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 82; Abdülkerim Özaydın, "Kılıçarslan II", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXV, 401; Mehmet Ali Çakmak-Rıfat Dağlı, "II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti", Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, 337.

³³³Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri: I. Cilt*, s. 374; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 107.

³³⁴Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 8; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 250; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 107; Özaydın, "Kılıçarslan II", 402.

³³⁵Osman Turan, "Süleyman-Şah II", Altan Çetin- Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010, s. 754; Osman Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 184; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 108; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 107.

³³⁶Süryani Mihael eserinde kendisinden "Vahram-shah lord of Erzncan=Erzincan'ın efendisi Behramşah" olarak bahsetmektedir. Bk. Süryani Mihael, 220.

³³⁷Süryani Mihael, 220; Sümer, "Mengücükler", 714.

memnuniyet duyduğu devletin dirliğini gözetmesinin ve her koşulda sadakatini sürdürmesinin en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir.³³⁸

Fahreddin Behramşah, damadı olduğu II. Kılıç Arslan'a sadakatini sürdürdüğü³³⁹ gibi onun 1192 senesinde ölümünün ardından sırasıyla devletin başına geçen Gıyâseddin Keyhüsrev³⁴⁰ ve Rükneddin Süleyman Şah'a da aynı sadakatle bağlılığını sürdürmüştür.³⁴¹ Bunu Süleyman Şah'ın 1202³⁴² (598) senesinde gerçekleştirdiği Gürcistan Seferi'nde Salurlar³⁴³ ve Bayındırlar³⁴⁴ ile birlikte sultanın yanında yer almasından³⁴⁵ rahatlıkla anlayabiliyoruz.

³³⁸Behramşah sükûnet ortamını sağlayan şahıs olsa da bazı eserlerde bunun tam aksi bir görüş savunulmakta ve Kutbettin Melikşah ile işbirliği içerisinde olduğu iddia edilmektedir. Nitekim bu görüşü savunanlardan biri de Mükrimin Halil Yinanç'tır. Yinanç'a göre; Sultan II. İzzeddin Kılıç Arslan'ın Sivas ve Aksaray meliki olan oğlu Kutbettin Melikşah kardeşlerinin isyan teşviki ile babasına karşı gerçekleştireceği mücadelenin hazırlıklarına başladı. Bu mücadelede tek başına muvaffak olamayacağını tefekkür ettiği içinde, siyasi destek sağlamaya çalıştı. Bu gaye ile de öncelikle Fahreddin Behramşah'la görüşerek onu destek olmaya ikna etti. Oğullarının ve Behramşah'ın bir ittifak kurduğunu gören Kılıç Arslan, bu durumda bir yenilginin kaçınılmaz olduğunu anlayarak Behramşah ile görüşüp oğlu ile arasındaki husumeti çözmesinde yardımcı olmasını talep etti. Bu talebinin kabulü için Behramşah öncelikle Vezir İhtiyâreddin Hasan'ın azlini şart koştu. Şartın sultan tarafından kabulü üzerine de baba oğul arasındaki husumeti çözdü. Bk. Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri: I. Cilt*, 335-336; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 78; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 247. Bu savın yanı sıra Claude Cahen, Behramşah'ın arabuluculuk yaptığından hiç söz etmezken, Kılıç Arslan ile arası açılan İhtiyâreddin Hasan'ın Erzincan topraklarındaki malikânesine gitmek istediğini lakin buna karşı olan Behramşah'ın kışkırttığı Türkmenler tarafından yolda öldürüldüğünü kaydeder. Bk. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 123.

³³⁹Gordlevskiy, 41; Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, 130; Selim Kaya, 11; Mehmet Ersan-Mustafa Alican, *Sorularla Selçuklular Tarihi: Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı Türkiye Selçukluları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, 99.

³⁴⁰Osman Turan, "Keyhüsrev I", Altan Çetin-Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010, 473; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 100.

³⁴¹Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, 174, 194; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 275; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 117; Selim Kaya, 74.

³⁴²Bu tarihi ilk doğru veren Müneccimbaşı Ahmed'dir. Bk. Müneccimbaşı Ahmed, 12.

³⁴³Kâşgarlı Mahmud'un eseri *Divanü Lügat-it-Türk*'de "Salgur" şeklinde yer alan boy, Oğuzların Üç-Ok koluna mensuptur. Yazıcızâde eserinde "Salur, ya'nî "sâl, ur!" kandaki irişesin kılıç ve çomakun revân olsun" şeklinde yer alır. Bk. Yazıcızâde Ali, 21; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, (Çev.: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, 154; Faruk Sümer, "Salur", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 57.

³⁴⁴*Divanü Lügat-it-Türk*'de yer alan 22 Oğuz boyu içerisinde 3. sırada gösterilen Bayındırlar, Oğuzlar'ın Üç-Ok kolunun Gök-Han soyuna mensuptur. "Bay" zengin, gani, mütevekkil anlamına gelirken, "Bayındır" ise zenginleşmiş yer anlamını taşımaktadır. Bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk (Dizin)*, (Çev.: Besim Atalar), Birleştirilmiş Baskı, IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, 57; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Paşa Yavuzarslan (Haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, 112; Faruk Sümer, "Bayındır", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V, 245.

³⁴⁵İbn Bibi, *Selçuknâme*, (Çev.: Mükrimin Halil Yinanç), Refet Yinanç-Ömer Özkan (Haz.), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, 30-31; Râvendi, *Râhat-üs Sudûr ve Âyet-üs Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti): I. Cilt*, (Çev.: Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957, 207; Yazıcızâde Ali, 168; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 1; Sümer, "Mengüçöklüler", 140; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 277; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 119; Öngül, "Mengüçöklüler", 453; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 247; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 107.

Harput seferinden dönen Süleyman Şah, Sivas'ta Gürcistan Seferi için hazırlıklara başladı.³⁴⁶ Yoğunlaşan Gürcü istilalarına karşı kudretli bir devletin başında bulunan Süleymanşah gibi cesur ve faal bir hükümdarın bu duruma sessiz kalması beklenemezdi. Süleyman Şah başta kardeşleri olmak üzeri kendisine tâbi olan ve dostane ilişkiler kuran hükümdarlara haber salarak askeri yardım talep etti. Mengüçük Meliki Behrâmşah, Anadolu Selçuklu hükümdarı Rükneddîn Süleyman Şah'ın emrine uyarak her taraftan asker çağırıp sonra da Selçuklu ordusuna katıldı.³⁴⁷

*“Fahreddin Behramşah da parlak zekâsına uyarak her taraftan asker çağırdı. Onları araç gereçlerle donatarak hazır hale getirdi. Daha sonra Erzincan'a gelen Sultan'a hiçbir dilin anlatmaya kâfi gelemeyeceği ziyafetler düzenleyip övünülecek hizmetlerde bulunduktan sonra kutlu saltanat kafilesine (mevkib-i hümayun) katılarak Erzurum'un yolunu tuttu.”*³⁴⁸

Pasinler ve Sarıkamış istikametini kullanarak ilerleyen Sultan Süleyman Şah önderliğindeki ordu, 1202³⁴⁹ senesinde Micingerd kalesi civarında yer alan Bolorçî³⁵⁰ Ovası'na ordugâh kurdu.³⁵¹ Ordugâhta istirahat eden askerler, Gürcistan Kraliçesi Tamara'nın ordusunun baskınına uğradı. Ani saldırı sonucu askerler sağa sola kaçışmaya başladı. *“Tesadüf sancak götüren kimsenin atının durduğu yer yarılmış, çukur olmuştu. Ansızın atının ayağı o çukurun içine düştü. Askerler sancağın yıkıldığını görünce her birisi şaştı, hezimete uğrayıp firar ettiler”*³⁵² Hâl bu iken Selçuklu ordusu için yenilgi kaçınılmaz oldu. Gürcü kuvvetleri ordugâhı işgal etti ve sayısız kıymetli eşya onların eline geçti.³⁵³ İçlerinde Mengüçük hükümdarı Behramşah'ın³⁵⁴ da

Fahreddin Behramşah'ın Gürcistan Seferi'ne Salurlar ve Bayındırlar ile katılmasından yola çıkan araştırmacıların bir kısmı Mengüçüklerin bu iki boydan birinden geldiği görüşünü savunmaktadırlar.

³⁴⁶Öngül, *Selçuklular Tarihi-2: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 90.

³⁴⁷Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, 127, 207; Selim Kaya, 77, 83, 180.

³⁴⁸İbn Bibi, *El-Evâmirü 'l-Alâ 'iyye fi 'l-Umûri 'l-Alâ 'iyye: Selçuknâme*, 103.

³⁴⁹Mükrimin Halil Yinanç, Gürcistan Seferinin 1203 senesinde yapıldığını savunur. Bk. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri: I. Cilt*, 375.

³⁵⁰Brosset'in eserinde bu isim “Bolosite” olarak geçmektedir. Bunun yanı sıra eserde Türk ordusundan da “İranlılar” olarak bahsedilmektedir. Bk. Brosset, 408.

³⁵¹Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 282; Turan, “Süleyman-Şah II”, 771; Güray Kırpık-Hasan Akyol, “II. Rükneddîn Süleymanşah”, Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, 344.

³⁵²Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, Erdoğan Merçil (Haz.), Bilge Yayıncılık, İstanbul 2011, 303.

³⁵³Brosset, 410.

³⁵⁴Simbat Sparapet'in eserinde Behramşah'tan, “Vahram-Shah lord of Eznka=Erzincan'ın efendisi Vahram-Şah” olarak bahsedilmektedir. Bk. Simbat Sparapet, 72.

bulunduğu birçok Türk beyi esir edildi.³⁵⁵ Süleyman Şah ise Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı.³⁵⁶ Râvendi'ye göre; Behramşah, Süleyman Şah'a çok bağlı olduğu için savaşta büyük fedakârlıklar gösterdi ve durumu öğrenmek için düşman saflarına sokulduğu bir sırada esir edildi.³⁵⁷

Behramşah'ın dışında diğer tüm beyler ordusu ile birlikte Gürcistan kalelerine sevk edilirken Kraliçe Thamara ile olan eski dostane münasebeti sebebi ile Behramşah³⁵⁸ Tiflis'te alıkoyuldu.³⁵⁹ Fidyesi ödendikten sonra ise serbest bırakıldı.³⁶⁰ Süleyman Şah ve askerleri uğrunda çok fazla fedakârlık gösteren Behramşah bu savaşta "Gazi" unvanı aldı.³⁶¹ Savaşta esir düşen Behramşah için Gürcü kaynaklarında yer alan "*bir at nalı mukabilinde satıldı*"³⁶² ibaresinden fidye karşılığı serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır. Zira Behramşah 1225 senesine kadar Mengüçüklü tahtında oturmaya devam etti.³⁶³

Sene 1211'i gösterdiğinde Selçuklu tahtında değişiklik meydana geldi ve yeni hükümdar İzzeddîn Keykâvus döneminde Mengüçükler ile daha sıcak temaslar kuruldu. Filhakika sultanın evlenmesi bahis mevzuu olunca onun için en münasip nâmzedin Mengüçük hükümdarı Behramşah'ın kızı Selçuk Hâtûn olduğuna kanaat getirildi.³⁶⁴ Selçuklu soyundan olması hasebiyle kendisine bu isim verilen Selçuk Hatun³⁶⁵ II.Kılıç

³⁵⁵Simbat Sparapet, 72; Turan, "Süleyman-Şah II", 771; Sümer, "Mengüçüklüler", 140; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 119; Öngül, "Mengücekler", 453; Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002, 6, 513.

³⁵⁶Kırpık-Akyol, 344.

³⁵⁷"*Damad Emîr İsfehşâlâr-ı kebîr, âlim, âdaletli, Tanrı yardımı görmüş, muzaffer, ikbal sahibi, dinin yardımcısı ve emirlerin hükümdarı, Gazi Fahreddin Behram-şâh'ın canını feda edecek kadar hükümdara taraftar olduğu, onun iyiliğın istediğı ve eşsizliğı Abhaz'larla yapılan muharebe yerinde meydana çıktı: çünkü orada canını feda edip kulların kurtulması için çalıştı...*" Bk. Râvendi, 208.

³⁵⁸Brosset'in eserinde kendisinden Ezinga (Erzincan) sahibi olarak bahsedilmektedir. Bk. Brosset, 410.

³⁵⁹Brosset, 410.

³⁶⁰Öngül, *Selçuklular Tarihi-2:Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 93.

³⁶¹Râvendi, 208; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 282; Turan, "Süleyman-Şah II", 771; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 107.

³⁶²Brosset, 410.

³⁶³Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, 199.

³⁶⁴Ibn Bibi, *Selçuknâme*, 59; Gordlevskiy, 41; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, 62, Hasan Fehmi Turgal, *Anadolu Selçukluları*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1935, 36-37; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri: II. Cilt*, 65; Sümer, "Mengüçüklüler", 140; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları-II*, 736; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 152; Öngül, "Mengücekler", 454; Sevim-Merçil, 565; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 247; Cevdet Yakupoğlu, "Sultan I. İzzeddin Keykâvus", Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafik Yayınları, Ankara 2016, 379, 381, 384.

³⁶⁵Öngül, *Selçuklular Tarihi-2:Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 117.

Arslan'ın torunu, İzzeddîn Keykâvus'un da hala-zâdesi idi. Devlet ileri gelenleri ile de bu hususta istişare edildikten sonra kıymetli hediyeler ile birlikte Behramşah'a bir elçi gönderildi. Gelen teklifi memnuniyetle karşılayan Behramşah hazırlıklar için üç ay mühlet istedi ve ardından hazırlıklara başladı. Hazırlıklar tamamlanınca da meşhur âlim Kadı Şerafeddin'i nikâh akdi için Sivas'a sultanın huzuruna gönderdi. 1216-1218³⁶⁶ senesinde 50.000 muaccel ve 50.000 müeccel³⁶⁷ olmak üzere 100.000 kızıl altın dinâr mihir mukabilinde Kadı Sadreddin Levâhiri, İzzeddîn Keykâvus ve Selçuk Hatun'un nikâhını kıydı.³⁶⁸ Erzincan'da başlayan düğün takribi 10 gün sürdü. Sultan Keykâvus burada bulunan emirlerine ve düğün alayı mensuplarına 300 hilat ve 30.000 dirhem ihsan etti.³⁶⁹ Behramşah ise düğün için Erzincan'a gelenlere dağıtılmak üzere 300 hil'at ve 300.000 dirhem para ile çeşitli hediyeler verdi.³⁷⁰ Nikâh şenlikleri, göçebe devrin bir müessesesi olarak, han-i yağma hüviyeti kazandı ve şenliklere katılan halk buldukları tüm kıymetli eşyaları yağmaladı.³⁷¹ Bu da düğünün muazzamlığının en iyi göstergesidir. Düğün hasebiyle öyle büyük ihsanlarda bulunuldu ki Kadı Şerafeddin'in oğlu Tâceddin gibi dünya zenginliklerine meyli olan beyler Fahreddin Behramşah'dan ayrılıp Selçuklu Devletinin hizmetine girdiler.³⁷²

1165-1225 yılları arasında 60 yıl Mengüçük Beyliği'ni yöneten Behramşah, 1225 senesinde öldü.³⁷³ Ölümünün ardından beyliğin başına Davudşah geçerken, Muzaffereddin Muhammed Kögonya'nın yönetimi ile sorumlu tutuldu. Selçukşah ise 35 sene Kemah'ın yönetiminden sorumlu olduktan sonra babası hayatta iken ölmüş idi.

³⁶⁶Uluçay, 193.

³⁶⁷İslâm hukukunda mehir, nikâh kıyılırken erkek tarafının kadına verilmesi gereken nikâh bedelidir. Mehrin en önemli özelliği, kadına verilmesi ve tasavvurunun ona ait olmasıdır. Mehri müsemmanın nasın örfünde iki kolundan birini teşkil eden mehri muaccel; acele verilmesi gereken mehir anlamına gelir ve kişinin zevcesine nikâh yapılır yapılmaz halvetten önce vermesi cari olmuştur. Bu bir bilezik, bir küpe vs. olabilir ve taraflar bunun miktarını evvelden belirleme hakkına sahiptirler. Mehri müeccel ise sonradan verilmesi elzem olan mehirdir. Kişinin bunu zevcesinin istediği vakit vermesi caridir. Eğer istemedi ise, ikisinden biri ölünce, verilmesi vaciptir. Hanım ölünce kocası, hanımının vârislerine verir. Kocası ölünce ise mirasından hanımına verilir. Bk. Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları: Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, 198.

³⁶⁸Osman Turan, "Keykâvus I", Altan Çetin- Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010, 522; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 159-160.

³⁶⁹Turan, "Keykâvus I", 522.

³⁷⁰Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 79.

³⁷¹Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, 224.

³⁷²Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (121-1220)*, 89; Yakupoğlu, 385.

³⁷³Darkot, "Erzincan", 339; Osman Turan, "Keykubâd I", Altan Çetin-Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010, 542; Sümer, "Mengüçüklüler", 140; Miroğlu, *Kemah ve Erzincan Kazası (1530-1566)*, 5; Sevim-Merçil, 571; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 247; Merçil, "Türkiye Selçukluları", 517; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 107; Uluçay, 193.

Erzincan civarındaki Aşağı Urla köyü yakınında yer alan harabe şeklindeki türbe kuvvetle muhtemel Behramşah’a aittir.³⁷⁴ Zira civar halkı arasında da türbe “Melik Fahreddin Türbesi” olarak bilinmektedir.³⁷⁵

Behramşah, müddet-i hayatına 5 Selçuklu hükümdarı hâkimiyeti sığdırdı ve hepsine de sadık bir şekilde bağlılığını sürdürdü. Bunlar; II. Kılıç Arslan, I. Gıyâseddin Keyhüsrev, II. Rükneddîn Süleyman Şah, I. İzzeddin Keykâvus ve Alâeddîn Keykubâd’dır.³⁷⁶ Adalet ve hüsn-i ahlakiyle ahaliyi memnun eyleyen Behramşah, ilmi öğretilere kıymet verdiği gibi ilim efradını da koruyup kollamayı kendine şiar edindi. Bu sebeple de onlar tarafından çok sevilirdi. Öyle ki söz üstadı Hacı İmam Nizâmî-yi Gencevî, Hamsesi’nin ilk cüzünü teşkil eden Mahzen’ül-Esrar’ı³⁷⁷ ona ithaf etti.³⁷⁸ Adının ebedileştirilmesinden hoşnut olan Behramşah kendisine beş bin altın, donanımlı 5 at ve elbise ihsan etti.³⁷⁹ Nizâmî eserinde kendisinden “*Altı bucağın, yedi feleğin, dokuz dairenin (yedi felek ile arş ve kürsi) merkez noktası Behramşah, öyle bir şahtır ki savaş gününde onun kahramanlığından Nehram Gur’un kudreti karınca gibi kalır. Yüksek gücüyle şahların başbuğu, geniş bilgisiyle cihanın ünlüsüdür. Cihan mülkünü halka bağışlar, hem “Ermeni” hem “Rum” şahıdır. Saltanat tahtının şerefi, hilafet postunun ulusudur. Rum diyarının fatihi “Ahbaz” ın galibidir.*” diye bahseder.³⁸⁰ Bu da Fahreddin Behramşah’ın Gürcülere karşı cihâd ettiğinin delilidir.³⁸¹

Behramşah gibi ilme kıymet veren devlet adamlarının ilim efradı kimseleri desteklemesi hiç şüphesiz sanat hayatının gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

³⁷⁴Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 79-80.

³⁷⁵Öngül, *Selçuklular Tarihi-2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 293.

³⁷⁶Öngül, “Mengücekler”, 454.

³⁷⁷Nizâmî İlyâs b. Yusuf’un kaleme aldığı eser, hamsesinin ilk beş cüzünü teşkil eder ve müellifin ilk mesnevisidir. Eser giriş kısmında münacat, naat ve Fahreddin Behramşah’ın methinden sonra yirmi makaleye ayrılır. Bu yirmi makalenin her birinde hâdisatın inkılâbı, adi, insaf, halka riâyet, insanların hali, yaratılışın güzelliği, insanın mertebesi gibi çeşitli hususlarda nasihatler içerirken her nasihat sonunda birer hikâye barındırır. Detaylı bilgi için Bk. Ahmet Ateş, “Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu’da Farsça Eserler, *Türkiyat Mecmuası*, VII (VII), 1945, 102.

³⁷⁸İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 102; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 31; Gordlevskiy, 261; Ateş, 102; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri-II. Cilt*, 65; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, 9; Sümer, “Mengüçlüklüler”, 140; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, 374; Refet Mükrimin Halil Yinanç, 18; Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, 107; Osman Gazi Özgüdenli, “Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat”, Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, 640.

³⁷⁹İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 72; Râvendî, 208; Münecimbaşı Ahmed, II, 179; Gordlevskiy, 261; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 78; Öngül, “Mengücekler”, 454; Selim Kaya, 74.

³⁸⁰Nizâmî, *Mahzen-i Esrar*, (Çev.: M. Nuri Gençosman), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, 34.

³⁸¹Öngül, “Mengücekler”, 453.

Lakin bunu yaparken ki tek gayeleri ilmin gelişmesine fayda sağlamak değil bu yolla kendi adını da ölümsüz kılmaktı. Aynı zamanda kendileri hakkında duymak istedikleri kahramanlık, adalet, cömertlik gibi vasıflar ile övülüp kendilerine halkın nezdinde nam sağlamış oluyorlardı.³⁸²

İlim ehline verdiği kıymet ile bilinen Behramşah döneminde Mevlana'nın babası Sultanü'l-ulemâ Bahâeddin Veled, Erzincan'dan geçerken Behramşah ve hanımı İstemiye Hatun'un misafiri oldu ve kendisi için inşa edilen medrese de 4 yıl ders verdi.³⁸³ Yine bu dönem içerisinde Behramşah'ın ilme olan aşkını bilen İshak b. Muhammed b. Omer b. Muhammed-i Şîrvân, Bel'amî'nin vücuda getirdiği "Tercume-yi Târih-i Taberî" adlı eserini 1190-1191 senesinde Behramşah'ın kütüphanesine hediye olarak sundu.³⁸⁴

Behramşah döneminde yapılan en büyük değişikliklerden biri de hiç kuşkusuz beyliğin merkezinin Kemah'tan Erzincan'a taşınması idi.³⁸⁵ Ancak buna rağmen beyliğin ilk merkezi olan Kemah hiçbir zaman ihmal edilmedi. Öyle ki onun döneminde Kemah, ticaret ve kültür merkezi haline geldi.³⁸⁶ Yine ilk Mengüçüklü parası bu dönem içerisinde (1167) basıldı.³⁸⁷ Kimi kaynaklarda basılan bu paraların bir yüzünde kendi diğer yüzünde metbûu olan II. Kılıç Arslan'ın adının yazılı olduğu belirtilse de³⁸⁸ Adil Özme bu husus üzerine yaptığı çalışmalarda bu savın doğru olmadığını kanıtlamıştır. 1167-1183 tarihi arasında basılan sikkelerde kendi adı ile birlikte babası Davud ve dedesi İshak'ın adına yer verilirken, bu tarihten sonra basılan sikkelerde yalnızca kendi adına ve babasının adına yer verilmiştir.³⁸⁹ Ayrıca 1183 yılına kadar olan sikkelerde "nasır emirü'l mü'minin" (müminlerin emirinin koruyucusu, yardımcısı), "Fahrüd-Din"

³⁸²Ahmet Yaşar Ocak, "Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat: 1071-1453", Kate Fleet (Ed.), *Türkiye Tarihi 1071-1453: Bizans'tan Türkiye'ye*, (2006), (Çev.: Ali Özdamar), Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, 479.

³⁸³Ahmed Eflâki, *Menâkıbü'l Ârifîn (Âriflerin Menkıbeleri)*, (Çev.: Tahsin Yazıcı), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, 79-80.

³⁸⁴Özgüdenli, "Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat", 639.

³⁸⁵Sakaoğlu, 87; Miroğlu, "Erzincan", 319; Uluçay, 193.

³⁸⁶Miroğlu, "Erzincan", 319

³⁸⁷Sevim, 158; Uluçay, 193

³⁸⁸Osman Turan bu paraların bir yüzünde Behramşah'ın bir yüzünde metbû tanıdığı II. Kılıç Arslan'ın adının yazılı olduğunu belirtse de Bk. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 79. Adil Özme yapılan çalışmalar sonucunda Behramşah tarafından bastırılan hiçbir sikke üzerinde II. Kılıç Arslan'ın adına yer verilmediğini açık bir şekilde göstermiştir. Bk. Adil Özme, "Mengücekli Beyliği Sikkeleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, XII (I), (Nisan 2004), 95-105.

³⁸⁹Özme, 99.

(Dinin övücü), ibareleri yer alırken daha sonraki sikkelerde “el-abdüz’zaif el muhtaç ila rahmetullah te’ala” (Allah’ın rahmetine muhtaç âciz ve zavallı kul) ibaresine rastlanır. Ayrıca 1183 yılındaki sikkede “Fahrüd-Dünya ve’d-Din” (dünyanın ve dinin övücü) sıfatına yer verilmiştir.³⁹⁰ Bunun yanı sıra bu yıl basılan sikke üzerinde yer alan “Melikü’l Ümera Şah Gazi” unvanı oldukça şaşırtıcıdır. Zira eserlerin çoğunda Behramşah’ın II. Süleyman Şah ile birlikte katıldığı Gürcistan Seferi sonrası “gazi” unvanını aldığı yazılıyken bu sikke aslında o tarihten çok daha önce bu unvanı kullandığını kanıtlar niteliktedir.³⁹¹

3.1.5.II. Alâeddîn Davudşah ve Dönemi (1125-1228)

Türkiye Selçuklularına tâbii olarak altmış yıl (1165-1225) Mengüçük Beyliği’nin idari görevini layıkı ile ifa eden Behramşah’ın ölümü üzerine yerine oğlu Alâeddîn Davudşah geçti.³⁹² Behramşah’ın oğullarından Muzaffereddin Muhammed Kögonya’nın yönetimi ile sorumlu iken, Selçukşah ise 35 sene Kemah’ın yönetiminden sorumlu olup babası hayatta iken öldü.

Davudşah’ın şahsiyeti hakkında bilgi veren müelliflerimizden İbn Bibi’ye göre;

“Melik Alaaddin Davudşah, her türlü faziletlerle donanıp süslenmişti, ilimler ve fenler öğrenmişti. Bilhassa nücum³⁹³ ilminde ve onun dallarında mükemmel bir bilgiye sahipti. Tıp, mantık, tabîî, ilahî ve riyâzî hikmetin dallarında söz sahibiydi.”³⁹⁴

Müneccimbaşı Ahmed’e göre:

“Fahreddin Behramşah’ın ölümü üzerine yerine oğlu Melik Aleâddin Davud b. Behramşah geçti. Aleâddin Davud âlim, fazıl bir kimse olup yıldızlar (nücum) ve ahkâmı, tıp, mantık, felsefenin kısımları gibi çeşitli ilimlerde maharet sahibiydi.”³⁹⁵

³⁹⁰Özme, 99-100; Mustafa Kemal Şahin, “Aydın Müzesi’nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XV (1), 2006, 126.

³⁹¹Özme, 100.

³⁹²Houstma, 279; Sümer, “Mengüçüklüler”, 140; Miroğlu, “Erzincan”, 319; Öngül, “Mengücekler”, 454; Merçil, “Türkiye Selçukluları”, 517; Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, 107; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 41.

³⁹³İlm-i Ahkâm-ı Nücum olarak bilinen Nücum ilmi, yıldızların ahvalinden, hareketlerinden mana çıkarmağa çalışmak ve araştırmak ilmidir.

³⁹⁴İbn Bibi, *El-Evâmirü’l-Alâ’iyye fî’l-Umûri’l-Alâ’iyye: Selçuknâme*, 362.

³⁹⁵Müneccimbaşı Ahmed, 180.

Devrin en önemli âlimlerinden ders alan Davudşah, buna nazaran idare-i devlet hususunda pek yetkin değildi.³⁹⁶ Halka zulmü reva gördüğü gibi yıllardan beri dostane münasebetler kurulan Selçuklu Devleti'ne karşı sadakatini de muhafaza eylemedi. Vaziyetin bu hâlde olması Sultan Keykubad ile arasındaki metbû-tâbi münasebetinin de bozulmasına sebebiyet verdi. Bu halden rahatsızlık duyan Erzincan beyliğinin ileri gelen emirlerinin itirazı Alâeddîn Davudşah'ı daha da hiddetlendirdi ve bu emirlerden bir kısmını idam ettirilirken bir kısmını da hapsedildi. Başlarına gelecek hali önceden idrak eden emirlerin bir kısmı ise kaçarak Sultan Alâeddîn Keykubad (1120-1237)³⁹⁷'a iltica etti.³⁹⁸

Davudşah'ın beyliğin ileri gelen emirlerine reva gördüğü bu zulme hiddetlenen Alâeddîn Keykubad, Davudşah'a hapsedtiği emirleri serbest bırakması emrini iletmek üzere bir elçi gönderdi; *“Doğrusu biz senin Rabbinin elçileriyiz, İsrailoğullarını bizimle beraber gönder, onlara azap etme; Rabbinden sana bir mucize getirdik. Selam, doğru yoldan gidene olsun.”*³⁹⁹ Melik haberi ileten elçilere karşı çıkıp, emirlerin kendine saygısızlık ettiği için cezalandırıldığını söylediye de direnmenin kendine fayda sağlamayacağını tefekkür ederek serbest bırakıp elçi ile birlikte sultanın huzuruna gönderdi. Sultan Alâeddîn Keykubad'ın emri üzerine Davudşah'ın serbest bıraktığı beyler Kayseri'ye varıp sultanın huzuruna çıktılar. Alâeddîn Keykubad'ın buyruğu ile bu beylere Pervâne⁴⁰⁰ Kemalüddin Kâmyar tarafından çeşitli iktâlar verildi.⁴⁰¹

Davudşah'ın buyruk üzerine emirleri serbest bırakması, beylik içerisindeki diğer emirlerin de kendisine karşı itaatsiz tavırlar takınmasına sebep oldu. Ayrıca sultanın emirlere ihsanlarda bulunmasını kendisine karşı girişilecek bir mücadelenin habercisi

³⁹⁶Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri- II. Cilt*, 75.

³⁹⁷İbnü'l Adîm, 4.

³⁹⁸İbn Bibi, *Selçuknâme*, 108; Yazıcızâde Ali, 401, 402; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 10-11; Öngül, “Mengücekler”, 454; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 247; Uyumaz, 41.

³⁹⁹İbn Bibi, *El-Evâmirü 'l-Alâ'iyye fi 'l-Umûri 'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 353.

⁴⁰⁰Bu ıstılah, bazı Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde büyük divanda bulunan arazi defterlerinde has ve iktâ, yani dirlik olan timara ait tevcihi yapan ve buna dair menşur ve beratları hazırlayan mühim bir dairenin reisine verilen isimdir. Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, 94-95; Muharrem Kesik, “Pervâne”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, 244.

⁴⁰¹Yazıcızâde Ali, 403; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, 95; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 375; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 11; Sümer, “Mengücekler”, 715.

olduğunu düşünüp korku ve endişeye kapılan Davudşah, bu hâlet-i ruhiye içerisinde Alâeddîn Keykubad'ın huzuruna vardı. Maksat, sultanın gönlünü hoş eylemek ve sadakatinden şüphe duymasının önüne geçmekti. Sultan tarafından gayet hoş bir şekilde karşılanan Davudşah kendisine tahsis edilen yere yerleştikten sonra, şerefine üç gün çeşitli yemeklerle donatılmış sofralar hazırlandı. Dördüncü gün Necmeddin Tusî, sultanın fermanıyla on bin altın, murassa kemer, mücevherlerle işlenmiş külâh, altın işlemeli şahane bir cübbe ile has ahırdan bir arap atını Davudşah'a getirdi. Bu ihsanların yanı sıra iki bin yük buğday, iki yüz yük şarap, hayvanlar için beş bin yük arpa ve yirmi bin akça tahsis edildiğini bildiren bir beratı da beraberinde getirdi.⁴⁰² Alâeddîn Davudşah ertesi gün kendine ihsanlarda bulunan sultanın huzuruna vararak adet olduğu üzere el öptü. On birinci gün Emir Necmeddîn, sultan tarafından gönderilen hazineyi getirirken, sultanın emri üzerine Sadeddîn Köpek tarafından kaleme alınan bir ahidnâme de Davudşah'a ulaştırıldı.⁴⁰³

Karşılıklı memnuniyet içerisinde geçen görüşmenin ardından Davudşah, sultanın müsaadesi ile Erzincan'a döndü. Lakin bu dönüş beyliğin yıkılma evresine doğru atılan ilk adım oldu. Nitekim Davudşah, sultanın tüm ihsanlarına ve aralarındaki ahidnâmeye rağmen, Selçuklu hizmetine girmiş emirlerin sultanı kandırıp elinden hâkim olduğu toprakları almasından korktuğu için sadakatini muhafaza etmedi ve ahidnâmenin hilâfında bazı çarelere başvurdu.⁴⁰⁴

*“Melik Davud ülkesine varınca, kötü yakınları onu Melik el-Eşref'e, Celâleddin Harezmşah'a ve Erzurum Meliki Rükneddîn Cihanşah b. Mugîseddin Tuğrulşah b. Kılıç Arslan'a müracaat etmesi için tahrik ettiler. Melik Davud bu hükümdarlardan sultana karşı yardım istedi.”*⁴⁰⁵

⁴⁰²Uyumaz, 41-42.

⁴⁰³Ahidnâmede; “Mâdâmki Dâvûd-şâh bin Behrâm-şâh cân u dil birle bizüm ‘ahdümüzi saklaya ve düşmen ve bed-endişelerümüzle dostlık kılmaya. Ve her yeri ki mükâtebât, ki muhbir-i mükâşehât ola, göndermeye. Ve ashâb-ı agrâz ve müzevvirler akvâline mağrur olmaya. Ve içini taşını bizüm havâdârlığımız şî’âr u disârı birle ârâste tuta. Pes bizden yârî ve yâverî ve destigâh ve âyîn-i kâmurânî ve câh müşâhede kıla. Bizüm memleketümüzün ser-leşkeri ve sipâhdarlarının itmâ’ı anun memalil ve ricâlınden munkati’ola. Ve eger bu iklime gelenün hilâfınca, andan mütevakka’dur, ‘amel kılursa kendü cezâ ve sezâsın, şöyle ki gerekdür, bulısardur.” yazmakta idi. Bk. Yazıcızâde Ali, 407-408.

⁴⁰⁴Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, 11; Sümer, “Mengücekler”, 715; Öngül, “Mengücekler”, 455; Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, 108.

⁴⁰⁵Müneccimbaşı Ahmed, II, 66.

“O mektuba şunları yazdı: Eğer Sultan’ı benim bu ülkeden uzaklaştırılmam konusunda ikna ederlerse, sıra sana gelir ve amcanın oğlu da olsa kesin olarak sana acıyıp merhamet etmez. Ben artık gizliden gizliye bütün servetimi ve hazinelerimi asker toplamak için harcayacağım. Bu kışın bütün gayretimi ve çabamı o konuya vereceğim. Eğer sen de yöneticiliğini ve ülkeni elinde tutmak istiyorsan, bu konuda benimle işbirliği yapmalısın ve hemen harekete geçmelisin... Ona ulaştırdığı mesajın özeti şuydu:

Şiir:

Nar içi gibi nimetlerle dolu bir ülkem var. Her yeri tarla, bahçe, bağ ve ırmak.

Zirvesi karşısında göğün alçak kaldığı Kemah gibi bir kalem var.

Yükseklikte başını Keyvan’a değdiren, demirden bir dağ ülkemin üzerinde kemer gibi durmakta.

Etrafi cennet gibi süslenmiş. Cennetin bekçisi oranın güzelliğinden dolayı cennettekilerden özür dilemiş.

Her taraf ünlü kişilerle dolu. 10 bine yakın yüksek binası var.

Akarsuyu ve hamamı var. Kalenin bütün burçları her türlü ihtiyaç maddesiyle dolu.

Orada özel bir bölge vardır ki, sipahiler orda bulunmaktan mutlu olurlar.

Savaşçı süvarilerin sayısı binden fazladır. O bölgede dinlenip oradan görevleri başına giderler.

Padişahların ihtiyacı olacak şekilde yapılmış daha başka birkaç pâre kale var.

Her türlü alet edavat, mühimmat ve yiyeceklerle dolu olan o başı yüksek kaleyi.

Eğer bu kuluna yardım etmeyi kabul edersen, buyuracağın birine teslim ederim.”⁴⁰⁶

⁴⁰⁶İbn Bibi, *El-Evâmirü 'l-Alâ 'iyye fi 'l-Umûri 'l-Alâ 'iyye: Selçuknâme*, 360-361.

Davudşah içeriği aynı olan mektuptan birini de Celâleddin Hârezmşah'a gönderdi.⁴⁰⁷ Aynı zamanda Davudşah'ın Alamut hâkimi Alâeddîn Nev Müslüman'a mektup yazıp, sultanı öldürmesine karşılık, Kemah kalesinin içindeki erzaklar ile birlikte ona terkedileceğini vaat ettiği iddia edilse de bu hususu destekler nitelikte bir kaynağa rastlanılmış değildir.⁴⁰⁸ Bu esnada Akdeniz kıyılarında bulunan Sultan Alâeddîn Keykubad, Davudşah'ın bu ihanet girişimini haber alınca yanındaki adamlarına dönüp; "*Altınla yola gelmediğine, düşüncesinden zerre kadar sapmadığına göre. Ona kan yağdıran buluta benzeyen kılıcı göstereyim.*"⁴⁰⁹ dedikten sonra derhal Kayseri'ye dönüp Erzincan üzerine sefere çıkmak gayesiyle ordusunu hazırladı.⁴¹⁰

Keykubad'ın bu sefere karar vermesindeki tek etken Davudşah'ın verdiği söze liyakat göstermemesi değildi. Bu durum sebeplerden yalnızca birini teşkil etmekteydi. Diğer sebeplere gelince; Sultan Alâeddîn Keykubad, Fırat Vadisi'nde yer alan bazı beldeleri istila ettikten ve Eyyubiler ile aralarındaki husumete son verdikten sonra doğu siyaseti üzerine eğildi. Batı sınırını güvence altına alan Alâeddîn Keykubad'ın doğuya yönelmesinin a'zam-ı esbabı hiç şüphesiz, Hârezmşah Celâleddin Mengüberti'nin Doğu Anadolu sınırlarına gelmesi ve istila faaliyetlerinde bulunan Moğol kuvvetlerini de beraberinde getirmesiydi.⁴¹¹

Selçuklular, daha devletin temellerini attıkları ilk andan itibaren Şarkî Anadolu ve civar İslâm ülkelerinde hâkimiyetlerini yayarken üç mühim âmilin tesiri ile hareket etmekteydiler. Bunlardan ilki; yaşanan saltanat mücadeleleri ve rekabet hasebiyle fırsat buldukça şarka doğru ilerlemek, ikincisi; İslâm medeniyetinin yüksek olduğu ve kendi ülkelerinden daha ileri medeniyet seviyesine ulaşmış topraklara sahip olmak, üçüncüsü ise; Türkiye'de milli birliğin tamamlanması ve jeopolitik hudutlara erişilmesi düşünce ve iradesi.⁴¹² Lakin şimdi doğudaki gelişmeler Selçukluların kuruluşundan beri benimsedikleri bu siyasi hedefleri tehlikeye sokmaktaydı. Moğol tehlikesinin

⁴⁰⁷Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 135; Öngül, "Mengücekler", 455; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 248.

⁴⁰⁸İbn Bibi, *Selçuknâme*, 111; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 135; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 11; Sümer, "Mengüçüklüler", 140.

⁴⁰⁹İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye fi'l-Umûri'l-Alâ'îyye: Selçuknâme*, 361.

⁴¹⁰Ali Sevim ve Erdoğan Merçil tarafından kaleme alınan eserde Alâeddîn Keykubad'ın bu sefere bizzat katılmayıp ordusunu gönderdiği belirtilmiştir. Bk. Sevim-Merçil, 571.

⁴¹¹Öngül, *Selçuklular Tarihi-2: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 136; Erdem, "I. Alâeddîn Keykubad'ın Doğu Politikası ve Moğollar", 88.

⁴¹²Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 374.

doğuracağı sorunların farkında olan Alâeddîn Keykubad derhal ıslah-ı hâl gayesi ile yola çıktı.⁴¹³ Keykubad bunun için başlıca iki yol izledi; birincisi güçlü gördüğü devletler ile dostane ilişkiler kurmak, ikincisi devletin sınırlarını tehlikeye sokacak küçük devletleri ya doğrudan ilhak etmek ya da kendisine tâbi kılmak.⁴¹⁴ Bu gaye ile yola çıkan Keykubad kuzey, güney ve batı sınırlarını emniyet altına aldıktan sonra esas ehemmiyet teşkil eden doğuya yöneldi.

Doğunun esas tehlikeyi oluşturmasının azâm-ı esbabına gelince; Moğol kasırgası önünde savrulan Celâleddin Hârezmşah'ın (1220-1231), Garbî İran ve Azerbaycan'da yeni bir hâkimiyet sahası oluşturması idi. Bu durum hem doğrudan hem dolaylı olarak Selçuklu için tehlike arz etmekteydi. Doğrudan yaratacağı tehlike; Anadolu sınırları içerisinde yer alması sonucu Selçuklulara tâbi küçük devletlerin Hârezmşahlara yaklaşarak Selçuklu Devleti'ne karşı bir ittifak oluşturma ihtimali idi. Zira yaklaşan Moğol tehlikesi sebebi ile küçük veyahut büyük her devlet şahsi menfaati doğrultusunda hareket etmekteydi. Dolaylı olarak yaratacağı tehlikeye gelince; Moğol kasırgası önünde savrulan bir devletin Anadolu'ya gelmesi Selçuklu yönetimi altındaki topraklarında bu kasırğa ile savrulmasına sebep olabilirdi.⁴¹⁵

Hârezmşah ve Moğol tehlikesinin gelme istikameti üzerinde bulunan Davudşah yönetimindeki Mengüçük ve Cihanşah yönetimindeki Erzurum Beyliği'nin bu tehlikeye karşı koyacak güce haiz olmaması Keykubad'ı bölgelere doğrudan müdahaleye mecbur etmekte idi.⁴¹⁶ Zaten bu beyliklerin yöneticileri, her iki güce karşı koyamayacağını farkında olduğu için Selçuklu tâbiiliğinden ayrılma temayülü göstermekteydiler. Ayrıca Davudşah Kayseri'den döner dönmez Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubad'a karşı komşu hükümdarlara bir koalisyon çağrısında bulunmuştu bile. Davudşah'ın bu çağrısına müspet yanıt veren tek taraf Melik Eşref cephesi oldu. Melik, Hâcib Ali'yi yardım için Erzincan'a gönderdi.⁴¹⁷ Umduğu yardımı bulamadığı gibi sultanın ordusunun yaklaşmakta olduğu haberini alan Davudşah, içine düştüğü bu çıkmazdan kurtulmak maksadı ile devlet ileri gelenleri ile çare arayışı içine girdi. Nihayetinde

⁴¹³Karaköse, 183.

⁴¹⁴Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 15.

⁴¹⁵Kaymaz, 16.

⁴¹⁶Osman Turan, "Keykubâd I", Altan Çetin- Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010, 542.

⁴¹⁷Yazıcızâde Ali, 412.

melikin Selahaddin, Şerefeddin ve İzzeddin-i Buzurug adındaki adamları oğullarını sultana rehin gönderip affına sığınmayı tavsiye etti iseler de bu plan kendisine müspet bir sonuç sağlamadı.⁴¹⁸ Zira sultan adamları sayesinde bu planı önceden haber almıştı.

Arap kaynaklarına göre Keykubad'ın asıl hedefi Tuğrulşah'ın ölümü ile yerine geçen Cihanşah'ın hâkim olduğu Erzurum idi. Kalelerin işgal edilip yolların tutulduğunu gören Davudşah'ın teslim olacağına dair sultana haber salması üzerine Keykubad, Erzurum'a yapacağı sefere iltihak etmesini istedi. Sultanın emrine uyarak gelen Davudşah derhal yakalanıp hâkimi olduğu Erzincan yöresi 10 Kasım 1228 senesinde fethedildi.⁴¹⁹

Alâeddin Keykubad Erzincan'ı kolay ilhak etse de, Davudşah tarafından müstahkem bir kale haline getirilen Kemah Kalesi'ni ele geçirmek kolay olmadı. Aynı zamanda kalenin sarp bir konumda bulunması fethi daha da zorlaştırıyordu. Bu durumu tefekkür eden Keykubad'ın, kalenin kendisine teslim edilmediği takdirde öldürüleceğini söylemesi üzerine korkuya kapılan Davudşah, derhal teslim emrini verdi. Böylelikle Kemah Kalesi de Selçuklu yönetimi altına girdi.⁴²⁰

İlim ve edebiyat ile meşgul bir insan olmasına rağmen, siyâsi mukadderatını göremeyen Davudşah eğer Kayseri de yapılan ahidnâmeyle riayet etse idi, Keykubad'ın beyliğini yıkması mevzu bahis olmazdı.⁴²¹ Alâeddin Davudşah'ın tüm yaptıklarına rağmen sultan onu cezalandırmadı. Geçmişte aralarındaki dostane ilişkileri ve akrabalıkları göz önünde bulundurarak Akşehir ile Âb-ı Germ (İlgın)'i ona iktâ etti.⁴²²

⁴¹⁸İbn Bibi, *Selçuknâme*, 112; Sümer, "Mengüçöklöler", 140; Öngöl, 137.

⁴¹⁹İbnü'l-Esîr, X, 331; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, 6; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 12; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri- II. Cilt*, 75; Sümer, "Mengüçöklöler", *DİA*, 140; Sümer, "Mengüçöklöler", 715; Faruk Sümer, "Keykubad I", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXV, 358; Darkot, "Erzincan", 339; Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, 236; Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 299; Kemali, 57; Refet Yinanç, 17; Öngöl, *Anadolu Selçukluları*, 179; Öngöl, "Mengüçöklöler", 455; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 132, 248; Merçil, "Türkiye Selçukluları", 517; Refik Turan, "Sultan Alaeddin Keykubad Dönemi ve Ehemmiyeti", Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, 389; İlhan Şahin, 219; Yurttaş-Özkan-Köşklü-Kındıgılı, 225. Houstma Mengüçöklö Beyliği'ne 18 Ekim 1228 tarihinde son verildiğini bildirir. Bk. Houstma, 279-280.

⁴²⁰İbnü'l-Esîr, X, 331.

⁴²¹Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, 236; Turan, "Keykubad I", 542.

⁴²²Sümer, "Mengüçöklöler", 716; Öngöl, *Anadolu Selçukluları*, 180; Öngöl, "Mengüçöklöler", 455; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 248; Merçil, "Türkiye Selçukluları", 517; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 108.

Ancak ömrünün geri kalanını burada geçiren Davudşah memnuniyetsizliğini dile getirmekten çekinmemiştir.⁴²³

İlmi öğretilere kıymet veren Davudşah, ilim ehli kimseleri de koruyup kollardı. Onları sarayında ağırlar, himayesi altına alır ve çeşitli ihsanlarda bulunurdu. Himayesi altında olan âlimlerden biri de devrin meşhur tıp âlimi Muvaffakudin Abdullâtif idi. Mengüçük hükümdarı Davudşah'ın daveti üzerine Halep'ten gelen Abdullâtif, yüksek mevkili bir göreve getirildi ve kendisine büyük bir maaş tahsis edildi. Bu ihsanlara karşılık olarak da kaleme aldığı eserleri ona ithaf etti.⁴²⁴

Alâeddîn Keykubad, Kemah ve havalisinin yönetimini henüz 5-6 yaşlarında olduğu tahmin edilen Gıyâseddîn Keyhüsrev'e bırakıp kalelerde lüzum eden tedbirleri aldırdıktan sonra, Atabey Mübârizeddîn Ertokuş⁴²⁵'u büyük bir ordu ile Davudşah'ın kardeşi Melik Muzaffereddîn'in hâkimi olduğu Kögonya'nın fethi ile görevlendirdi.⁴²⁶

⁴²³Farsça:

Şâhâ dil-i düşmenân zi- tû bâ-derdest
Rûhsâre-i düşmen ez nehîbed zerdest
İnsâf ki bâ-vücûd-i sad gussa merâ
Der-mülk-i tû âb-ı germ ü nân serdest.

Türkçe:

Ey Padişah! Düşmanların gönlü senden dertlidir.
Yanakları da korkudan sararmıştır.
İnsaf et ki yüz sıkıntı ile senin memleketinde
Bana su sıcak (âb-ı germ), fakat ekmek soğuktur.

Bk. Münecimbaşı Ahmed, II, 180; Yazıcızâde Ali, 414; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 81; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 137; Öngül, "Mengücekler", 455; Sevim-Merçil, 571.

⁴²⁴Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 80; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 10; Sümer, "Mengüçüklüler", 140; Öngül, "Mengücekler", 454.

⁴²⁵Mübârizeddîn Ertokuş hakkında detaylı bilgi için Bk. Aydın Taneri, "Ertokuş", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 312-313; Nermin Şaman Doğan, "Selçuklu Döneminde Siyasi ve Bani Kimliği ile Mübarizeddin Ertokuş", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 27(1), (Haziran 2010), 231-251.

⁴²⁶İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye fi'l-Umûri'l-Alâ'îyye: Selçuknâme*, 17; İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, (Çev.: M. Nuri Gençosman), Usluk Basımevi, Ankara 1941, 140; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 113; Ahmet Eflâkî, *Menâkıbü'l Ârifîn: (Âriflerin Menkıbeleri)*, II, (Çev.: Tahsin Yazıcı), Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 2001, 34; Yazıcızâde Ali, 415; Houstma, 279-280; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 135-136; Sümer, "Mengüçüklüler", 716; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 12; Osman Turan, "Keyhusrev II", Altan Çetin- Bilal Koç (Ed.), Prof. Dr. Osman Turan Makaleleri, Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010, 481; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, 63; Öngül, "Mengücekler", 455; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 181; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2 (Anadolu Selçukluları ve Beylikler)*, 137; Ali Sevim, "Keyhusrev II", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, XXV, 349;; Sevim-Merçil, 571; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 248; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 108; Mehmet Ali Çakmak, "II. Gıyaseddin Keyhüsrev Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti", Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, 395; Uyumaz, 44.

Esasen Alâeddîn Keykubad Mengüçöklere son verdikten sonra Cihanşah üzerine yürümeyi planlamaktaydı ancak Cihanşah'ın kendi müttefiki olan el-Melikü'l-Eşref'i metbu tanınması üzerine, yönünü Davudşah'ın kardeşi Kögonya hâkimi Muzafferüddin Muhammed üzerine çevirdi.⁴²⁷ Kalenin sahibi Muzafferüddin yeterli erzak ve su bulunmasına istinaden teslim olmayıp direndiyse de halk içerisinde zuhur edecek bölünmeden korkarak Ertokuş ile anlaşma yolunu tuttu.⁴²⁸

Ertokuş ile yapılan anlaşmaya göre; Muzafferüddin kaleyi Ertokuş'a teslim edecek bunun karşılığında ise memleketin bir tarafından kendisine tımar bağlanacak ve göndereceği elçi Sultan Alâeddîn Keykubad'ın huzuruna vararak kendisi için iltimas talep edecekti.⁴²⁹ Muzafferüddin'in talepleri sultan tarafından müspet karşılandı ve kendisine Ramman, Nahr Kali, Afşin kasabaları mülkiyet olarak, Kırşehir ise tımar olarak iktâ edildi ve her türlü vergiden muaf tutuldu.⁴³⁰ Böylelikle Divriği kolu hariç Mengüçöklükler 1228 senesinde Anadolu Selçuklu Devletine bağlanmış oldu.

Kırşehir'in iktâ edildiği Muzafferüddin ve ailesinin uzun müddet Kırşehir'de yaşadığı bırakmış olduğu eserlerden rahatlıkla anlaşılmaktadır. İlme ve ilim sahiplerine verdiği değer ile bilinen Muzafferüddin Muhammed Kırşehir'de bir medrese yaptırdı.⁴³¹ Selçuklu'nun hizmetine giren Muzafferüddin, onların yanında büyük itibar gördü. II. Gıyâseddîn Keyhüsrev kızına talip olduğu zaman “*O bizim soyumuza damat olmaya layık değildir*” diyerek reddetti ise de vâki ısrarlara dayanamayarak buna rıza gösterdi.⁴³² Bu husus da bu beyin ahlakının en güzel göstergesidir.

3.2. SELÇUKLU HÂKİMİYETİNDE 15 YIL

Malazgirt galibiyetinin ardından Mengüçök Gazi'ye beyliğinin tohumunu ekmek ve civar beldelelere kök salmak için gerekli atmosferi eşsiz coğrafyası sayesinde sunan Kemah, yaklaşık 1 buçuk asır boyunca bu beyliğe ev sahipliği yaptı. Lakin Behramşah gibi Selçuklu sultanlarına bağlılığını sadakatle sürdüren, tebaasını adalet ve merhamet

⁴²⁷Müneccimbaşı Ahmed, 181; Öngül, “Mengüçöklükler”, 455; Kaymaz, 17.

⁴²⁸İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 365; Yazıcızâde Ali, 417.

⁴²⁹Uyumaz, 44.

⁴³⁰İbn Bibi, *Selçuknâme*, 114; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 12; Sümer, “Mengüçöklükler”, *İA*, 716; Öngül, “Mengüçöklükler”, 455; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 248; Merçil, “Türkiye Selçukluları”, 517.

⁴³¹Houstma, 280; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 137.

⁴³²İbn Bibi, *Selçuknâme*, 115; Eflâkî, II, 34; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 13; Sümer, “Mengüçöklükler”, 716; Sakaoğlu, 135.

ile yöneten yetenekli bir devlet adamının ardından yönetimi devralan Davudşah ile beylik inkıraz devresine geçiş yaptı. Etrafında toplanan siyasi tecrübeden yoksun zatların sözlerine itibar ederek devlet işlerinden uzak kalıp, zevküsefaya dalan Davudşah, kendisini ikaz eden kıymetli devlet adamlarına ve halka zulmü reva görmekteydi. Beyliğin içerisine girdiği bu çıkmazı gören Alâeddîn Keykubad, sadakatine güvenmediği Davudşah'ın varlığının Selçuklu toprak bütünlüğü için tehlike arz ettiği kanaatindeydi. Bu sebeple 1228 senesinde Mengüçük Beyliği'nin Erzincan-Kemah ve Şebinkarahisar koluna son vererek bu bölgeleri Selçuklu topraklarına kattı. Böylelikle Kemah'ın doğrudan Selçuklu yönetimi altında geçecek olan 15 yıllık serüveni başlamış oldu.⁴³³

Sultan Alâeddîn Keykubad, Mengüçük Beyliği'ne son verip kalelerde lüzum eden tedbirleri aldırdıktan sonra Kemah ve civar beldelerin yönetimini Atabey Mübârizeddîn Er-Tokuş'un gözetiminde oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev'e bırakarak yönünü Sivas'a çevirdi.⁴³⁴

“Yöneticilik için gerekli olan şeyler sağlanıp, hazırlıklar tamamlanınca uğurlu bir günde açık bir talihle mutlu bir şekilde sayısız asker (cunud) ve sayısız orduyla (cuyuş) o tarafa yöneldiler. Göz alıcı aletler, görkemli bir heyet ve dağ gibi bir orduyla oraya vardıkları zaman Melik mutlu bir şekilde makamına oturdu. Padişahların, büyüklerin davrandığı gibi davranarak adalet ve insaf örtüsünü yaydı. Zulüm, haksızlık ve itaatsizlik defterini dürdü. Herkesi iltifatlarıyla memnun etti. Adaleti ve herkesi memnun eden siyasetiyle kısa zamanda uzaktakinin, yakındakinin, okurun, okumazın, büyüğün, küçüğün, köylünün, şehirlinin damağını tatlandırdı.”⁴³⁵

İbn Bibi'nin yazdıklarından anlaşılacağı üzere melikliği boyunca Erzincan-Kemah halkı Gıyâseddîn Keyhüsrev'in yönetiminden oldukça memnundu. Hiç kuşkusuz bunda yanında Atabey Mübârizeddîn Ertokuş gibi tecrübeli bir devlet adamının bulunmasının da büyük payı vardı. Bu memnuniyet sayesinde Gıyâseddîn Keyhüsrev babası Alâeddîn Keykubad'ın ölümünün ardından tahta çıktığı Haziran/Temmuz 1237⁴³⁶ senesine kadar

⁴³³Alâeddîn Keykubad adına bu dönem Erzincan'da basılan sikkelerin mevcudiyeti, Erzincan ve havalisindeki Selçuklu hâkimiyetinin ispatı niteliğindedir. Halit Erkiletlioğlu, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1996, 119-120.

⁴³⁴İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, 141.

⁴³⁵İbn Bibi, *El-Evâmirü 'l-Alâ'îyye fî 'l-Umûri 'l-Alâ'îyye: Selçuknâme*, 367.

⁴³⁶İbnü'l Adîm, 4.

da bu görevi ifa etti.⁴³⁷ Kemah, böylece hem idari değişiklik yaşadı hem de yeni bir döneme geçiş yaptı. Bu tarihten sonra önce Erzincan yakınında meydana gelecek olan Yassı Çemen ve Köseadağ gibi iki büyük savaşa tanık oldu ardından da bu savaşların oluşturduğu yıkımları gideremedi Moğol istilası ile karşı karşıya kaldı.

Sultan Alâeddîn Keykubad, Moğol ve Hârezmşah tehlikesi karşısında Doğu Anadolu'daki sınırlarını korumak gayesiyle sadakatinden şüphe duyduğu küçük beylikleri ortadan kaldırıp hâkimiyet sahalarını doğrudan Selçuklu topraklarına dâhil ederken, Moğol rüzgârı önünde savrularak yeni bir yurt arayışı içerisine giren Celâleddin Hârezmşah ise bu sert rüzgâra karşı durmaya çalışarak büyük bir ün kazanmaya başladı.⁴³⁸ Kısa süre içerisinde İran, Gürcistan, Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun kuzey doğu kesimlerinde yayılım gösteren Hârezmşah, bu topraklarda bâki olabilmek için Anadolu'nun hâkim gücü olan Selçuk Devleti ile dostane münasebetler kurması gerektiğinin bilincinde idi. Zira aksi bir tutum, kendisine yeni bir düşman kazandıracağı gibi kısa zaman içerisinde sonunu da hazırlayabilirdi. Bu bilinçle 1225 senesinde Kadı Mucireddîn Ömer b. Sa'd Hârezmî ile Sultan Alaaddin'e bağlılığını bildiren bir mektup gönderdi.⁴³⁹ 1228 yılında yaşanan olayların ardından hem Mengüçük Beyi Davudşah'ın yardım talebine menfi cevap verdiğini hem de sultanın bu girişimini desteklediğini ve dahi sultanı görmek için Erzincan'a geldiğini ancak sultanın o esnada oradan ayrıldığını bildiren yeni bir mektup daha gönderdi.⁴⁴⁰ Fakat bu dostane yaklaşım çok uzun sürmeyecek ve gün geçtikçe gücüne güç katan Celâleddin Hârezmşah, kısa süre sonra Selçuklu ordusunun karşısında yer alacaktı.

Hârezmşah Celâleddin bir yandan Selçuklu sultanın gönlünü hoş eylemeye çalışırken diğer yandan Anadolu'da ilerlemesini sürdürdü. 1230 senesinde Melik Eşref'in⁴⁴¹ idaresi altında bulunan ve Selçuklu tarihinde *Kubbetü'l-İslâm* unvanıyla

⁴³⁷Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 206.

⁴³⁸Hârezmşah- Moğol münasebetleri hakkında detaylı bilgi için Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, 229-285.

⁴³⁹İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye:Selçuknâme*, 371-373; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 384-385; Aydın Taneri, *Harezmsahlr*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, 42-47; Osman Çetin, "Sultan I. Alâaddin Keykubâd ve Selçuklu-Moğol Münasebetleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (4), 1992, 111; Uyumaz, 48.

⁴⁴⁰Taneri, *Harezmsahlr*, 75-78; Uyumaz, 50.

⁴⁴¹Eyyübîler'in el-Cezîre ve Dımaşk kolunda 1200-1237 tarihleri arasında hüküm süren Melik Eşref hakkında detaylı bilgi için Bk. Önder Kaya, "el-Melikü'l-Eşref; Mûsâ", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, 64-66.

bilinen Ahlat'ı⁴⁴² ele geçirdi.⁴⁴³ Celâleddin'in bu hareketi kısa zaman sonra aradaki dostluk köprüsünü yıkarak iki Türk devletini karşı karşıya getirdi. Esasen savaş yerine ortak bir menfaatle birleşme taraftarı olan Sultan Alâeddîn Keykubad, öncelikle Şemseddin Altunaba⁴⁴⁴'yı ardından da Erzincan Kadısı Kemaleddin Kamyar'ı Ahlat'tan çekilmesini ve Erzurum Meliki Cihanşah ile dostane münasebetler kurmamasını nasihat etmek üzere çeşitli hediyeler ile Celâleddin'in huzuruna gönderdi.⁴⁴⁵ Zira Keykubad, yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında savaşmak yerine güç birliği oluşturup bu tehlikeye karşı birlikte mücadele vermenin her iki devletinde bekası için en yararlı davranış olacağı kanaatindeydi. Lakin güç ve kudret ile gelen kibir rüzgârına kapılan Celâleddin Hârezmşah, elçilik heyetini aşağılayarak geri gönderdi.⁴⁴⁶ Celâleddin'in bu hareketi üzerine her iki tarafta savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayarak kendilerine destek arayışı içerisine girdi.

Celâleddin, Cihanşah ile ittifak oluştururken Keykubad ise Eyyûbî Devleti ile görüşme sağladı. Bu gaye doğrultusunda Keykubad, Melik Eşref ve Melik Kâmil arasında beş kez elçi gidiş gelişi oldu.⁴⁴⁷ Bunun yanı sıra sultan 10.000⁴⁴⁸ kişilik bir

⁴⁴²Ebü'l-Ferec tarafından Halat şeklinde zikrolunsa da bununla Ahlat'ı kastettiğine şüphe yoktur. Bk. Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi II*, 527.

⁴⁴³Nesevî, *Celâlü'ttin Harezmsah*, (Çev.: Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934, 115; İbnü'l Esir, XII, 487-488; Halil Edhem, *Kayseri Şehri*, Kemal Göde (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, 80; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, 296; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 137; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 55-56; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII.-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar*, (Çev.: İlyas Kemaloğlu), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, 63; Taneri, *Harezmsahlar*, 79-80; Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 250; Çetin, 112; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, 88; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, 28; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 133; Önder Kaya, 65.

⁴⁴⁴Özellikle Alâeddîn Keykubad döneminde nam kazanan Şemseddin Altunaba hakkında detaylı bilgi için Bk. Osman Turan, "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", *Belleten*, XI (42), (Nisan 1947), 197-251.

⁴⁴⁵İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, 148-150; Taneri, *Harezmsahlar*, 80; Çetin, 112; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 186; Uyumaz, 51-52.

⁴⁴⁶"Ahlat şehri iyice sıkıştı. Yiğit askerlerimizin orada kazanacağı başarı bizi ferahlatacaktır. Böylece bu kadar zaman çektiğimiz zahmet boşuna gitmeyecek. Eğer Sultan'ın bu konudaki şefaatinin reddedilmesi, onun aklının köşesine ayrılık tozu kondurursa, bundan sonra dileyeceğimiz özürler onu ortadan kaldırıp yok eder. Onun şerefli hatırını almak için elimizden ne geliyorsa onu yaparız. Siz şimdi selamette geri dönün ve ona samimi dileklerinizi bildirin. Sizden sonra da elçilerimiz varacak ahidnâme'leri ve mektuplarınızın cevaplarını getirecekler." İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 381.

⁴⁴⁷İbn Bibi, Melik Eşref'in mücadeleye dâhil olmaya pek istekli olmadığını lakin elçi olarak giden Kemaleddin Kamyar'ın "Eğer bu yardım çağrısına uymazsanız, yarın Allah korusun, bir tehlike meydana gelir. Sultan'ın haremının namahrem ellere düştüğünü görürseniz, o zaman pişmanlık duymanız ve hamiyet duygularınızın kabarması bir işe yaramaz" demesi üzerine razı geldiğini bildirir. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 382-383.

kuvveti olağan üstü bir durumda hazır bulunması üzere Erzincan'a sevk etti.⁴⁴⁹ Melik Eşref ile uzlaşma sağlanınca da Selçuklu cephesi Kayseri'den hareketle Erzincan'a ulaştı.⁴⁵⁰ Taraflar 6 Ağustos 1230 senesinde hemen her kaynakta aynı konumun verildiği Erzincan-Akşehir'inde⁴⁵¹ yer alan Yassı Çimen⁴⁵² mevkiinde karşılaştılar. Karşılaşmanın ilk günü Selçuklu cephesi yenilgi alsa da son gün felek Selçuklu ordusundan yana olmaya başladı⁴⁵³ ve 10 Ağustos 1230 Cumartesi⁴⁵⁴ Hârezmşah ve Cihanşah cephesi büyük bir bozguna uğradı.⁴⁵⁵

⁴⁴⁸Osman Turan bu sayıyı 12.000 olarak vermektedir Bk. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 390.

⁴⁴⁹İbn Bibi, *Selçuknâme*, 121; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 527; Uyumaz, 56.

⁴⁵⁰Alâeddin Keykubad'ın ordusu 20.000 kişiden oluşurken müttefiki Melikşah'ın beraberinde getirdiği 7000 kişi ve daha önceden Anadolu'ya sevk edilen 10.000 kişilik kuvvet ile Selçuklu cephesi 37.000'e ulaştı. İbn Bibi Hârezm cephesinin 100.000 kişiden oluştuğu malumatını verirken Ebû'l-Ferec ise 40.000 olduğunu dile getirir. Her iki rakamında doğrulu kesin olmamakla birlikte Hârezm ordusunun Selçuklu ordusundan sayıca üstün olduğu kanaatine varılabilir. Bk. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye:Selçuknâme*, 389; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 528; Uyumaz, 56-57.

⁴⁵¹Halil Edhem bölgenin konumu; "*Şarki-Karahisar'ın güneybatısında Keremli Çay'ın birçok kolları geçiyor. Bunlardan biri güneyden kuzeye doğru akıp, Karaca adlı köy yakınında karışır ki, bu Akşehir Suyu'dur. "Enderes" veya "Suşehri"nin doğusunda bulunan yöreye "Akşehir-Ova" veya "Akşehir-Âbâd" adıyla bir de köy vardır.*" şeklinde bildirir Bk. Edhem, 80.

⁴⁵²Müsademenin bu mevki de meydana geldiği hususunda kaynakların mutabık olduğu ve Eflâkî'nin Erzincan'ın yukarısında bulunur dediği Yassı Çemen mevkiine bugün haritalarda rastlamak mümkün değildir. Lakin kaynak eserlerde Akşehir Ovası civarında bulunduğu dair malumat verilmesi Yassı Çemen'in konumunun saptanmasına yardımcı olmaktadır. Bu doğrultuda Suşehri'nin güneydoğusunda yer alan Akşehir'e yakın bir konumda bulunan Gedük Köyü hudutlarında olduğu anlaşılmaktadır. Osman Turan, tarihi kaynaklarda Gedük ismi ile anılan bu mevkiinin bugün Sivas-Erzincan arasında yer alan Hodug Köyü olduğunu ve Yassı Çemen'in de burada yer aldığını belirtir. Ali Kemali ise Yassı Çemen'in konumu için "*Bu dağ Erzincan'ın kuzeybatısında yaklaşık 30 kilometre mesafededir.*" ibaresini kullanmaktadır. Bk. Eflâkî, 78; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 392; Kemali, 60.

⁴⁵³Bunun yanı sıra Selçuklu ordusunun mağlup olup çekildiği ve durumun Celâleddin Hârezmşah'a bildirildiği lakin Celâleddin'in müdahale için sabahı beklediği rivayet edilir. Öyle bile olsa Selçuklu ordusunun sabaha kadar toparlanması güçlü bir ihtimaldir. Bk. Tahir Erdoğan Şahin, 234.

⁴⁵⁴Karşılaşmanın meydana geldiği tarih konusunda çeşitli mülahazalar vardı. Eflâkî bu tarihi 620 (1223), Ömerî 27 Ramazan 626 (1228-1229), İbnü'l-Esîr ve Müneccimbaşı Ahmed 28 Ramazan 627 (10 Ağustos 1230) Cumartesi olarak verirken Ebû'l-Ferec ise "*bu hâdiseler Yunanlıların 1541 (M.1230) yılının Ağustos ayında vuku buldu.*" demektedir. Bk. Eflâkî, 78; Ömerî, 359; İbnü'l Esîr, XII, 453-455; Müneccimbaşı Ahmed, II, 67; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 528. Ayrıca İbn Bibi müsademenin tarihini 28 Ramazan 627 olarak vermesine rağmen eserin Türkçe tercümesinde bu tarih 13 Ağustos 1230 olarak çevrilmiştir Bk. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye:Selçuknâme*, 397.

⁴⁵⁵İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye:Selçuknâme*, 389-400; İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, 157-159; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 124-129; Nesevî, 131-132; İbnü'l Esîr, XII, 489-490; Mîrhând, 271; Aksarayî, *Müseyyeretü'l-Ahyâr*, 129-130; Kazvinî, 118; Eflâkî, 78, 97-98; Yazıcızâde Ali, 443-465; Müneccimbaşı Ahmed, II, 67; Edward Dulairuer, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar (Müverrih Kiragos'dan Müstahreç)", (Çev.: Hrant D. Andreasyan), *Türkiyat Mecmuası*, II, 1928, 148; Turgal, 49; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 6; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, 255-256; Edhem, 81; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 391-392; Taneri, *Harezmşahlar*, 82-83; Taneri, "Celâleddin Hârezmşah", 250; Çetin, 112; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 187-188; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 134; Uyumaz, 61.

Savaş sonrası Cihanşah esir edilirken, Hârezmşah Celâleddin kaçmayı başardı.⁴⁵⁶ Yassı Çemen Savaşı'nı Alâeddîn Keykubad'ın kazanması ile doğunun güvenliği bir süreliğine sağlanmış olsa da Türk'ün Türk'ü kırdığı bu savaş fayda sağlamaktan çok tarihimize yara açtı. Zira Hârezmşah Celâleddin'in yenilgiye uğraması Selçukluların artık doğrudan Moğollar ile komşu olmasına sebep oldu.

Zaferin ardından Alaaddin Keykubad, oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'i yeniden Erzincan-Kemah'ın yönetimi ile sorumlu tutarken Erzincan'ın güvenliğini sağlaması için ise Hârezm beylerinden Kayır-Han⁴⁵⁷'ı görevlendirerek şehirden ayrıldı.⁴⁵⁸ Keykubad Kayır Han'ın yanı sıra Anadolu'da birçok makama Hârezm beylerini getirdi. Bundaki temel gayesi olası bir Moğol saldırısında Moğollar ile uzun süre muhatap olan bu beylerin tecrübelerinden yararlanmak idi.

Moğollar ile sulh içinde olmak isteyen Keykubad, 1232 senesinde Ögeday'a hediyeler gönderip dostluğunu sundu.⁴⁵⁹ 1236 senesinde ise Ögeday'dan gelen tâbiyet teklifini kabul etti.⁴⁶⁰ Böylelikle bu tarihten itibaren Kemah ve Erzincan da dâhil Selçuklu yönetimi altında bulunan Doğu Anadolu'daki tüm topraklar Moğol gözetimi altında tutulmaya başlandı. Keykubad'ın askeri kuvvet bakımından kendisinden çok daha fazla olan Hârezm ordusuna karşı aldığı galibiyete rağmen, henüz Anadolu'da

⁴⁵⁶Celâleddin Hârezmşah Meyyâfârkin (Silvan) Dağları'nda bir süre saklandıktan sonra 1231 senesinde, kendisine sığınan bir Kürt aşiret reisi tarafından öldürülmüştür. İddiaya göre bu kişi Celâleddin'in Ahlat'ı işgal ederken öldürdüğü bir zatın kardeşidir. Nitekim birçok kaynakta da bu minvalde bilgiler verilmektedirler. Bk. Nesevî, 157-158; Ömerî, 362-363; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 529; Edhem, 81-82; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 393; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 189.

⁴⁵⁷İslam kaynaklarında "Kır-Han" şeklinde zikrolunan beyin ismi Ebû'l-Ferec tarafından "Gayır-Kayır Han" şeklinde düzeltilmiştir. Bk. Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 8.

⁴⁵⁸İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye fi'l-Umûri'l-Alâ'îyye: Selçuknâme*, 423; Müneccimbaşı Ahmed, II, 69; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 399; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 93; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 193; Uyumaz, 64.

⁴⁵⁹Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 18; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 397; Çetin, 113; Uyumaz, 88-89.

⁴⁶⁰Sultan Alâeddîn'e Elçi Emir Şemseddin Ömer-i Kazvinî aracılığıyla gönderilen yarlığda (ferman) şöyle denmekteydi: "Adil padişah Sultan Alâeddin Keykubad bilsin ki iyi yönetimin ve halka iyi davranmanın, geleni gideni hoşnut etmen konusundaki iyi şöhretini bize bildirdiler. Ben o habere çok sevindim. Onun için sana süyürganmış'ı buyurdum. Senin her zaman ülkende huzur ve rahat içinde olmanı istedim. Yüce Tanrı bizi büyük kılmış ve aziz yapmıştır. Yeryüzünü bizim soyumuza vermiştir. Sen iyi yolda ilerliyorsun. Onun için durumumuzu sana bildirmek ve seni bize bağlanmaya ve itaate çağırarak vacip oldu. Bizim halimizi bildirdiğimiz kimseler bize bağlanmazlar, asilik yolunu tutarlarsa, ordumuz onların ülkesine girerek köklerini kazır. Kadınlarını çocuklarını esir alır. Mallarını mülklerini yağmalayıp harap eder. O zaman bize söyleyeceği bir şey olmaz. Bu yazı Biçin (Maymun) yılında 633/1236 yazılmıştır." Bk. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye fi'l-Umûri'l-Alâ'îyye: Selçuknâme*, 439.

toprak elde edemeyen Moğol tâbiyetini kabul etmesi olası bir saldırıya karşı aldığı tedbir olarak yorumlanabilir.

Moğol tâbiyetini kabul ettikten bir süre sonra oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'i Şemseddin Altunaba'nın atabegliğinde tekrardan Erzincan melikliğine, Erzincan Beyi Kayır-Han'ı Sivas Valiliği'ne tayin ederken küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı da veliahdı olarak atayıp vefat etti. Ancak bu sözlü vasiyeti yerine getirilmeyerek tahtı Gıyâseddin Keyhüsrev (1237-1246)⁴⁶¹ ele geçirdi.⁴⁶²

Alâeddin Keykubad gibi olası tehlikelere karşı ne tür siyaset izleyeceğini çok iyi bilen, güçlü, istikrarlı, zeki bir sultanın ani ölümü, doğudaki dengeleri alt üst etti. Özellikle Yassı Çemen Savaşı'nda kendinden sayıca çok üstün olan bir orduyu yenilgiye uğratması Moğolların Anadolu'ya gerçekleştireceği olası saldırıların önüne geçmekteydi. Ancak Gıyâseddin Keyhüsrev'in aynı otoriteyi kuramaması, Moğollara eşsiz bir fırsat sundu. Gıyâseddin Keyhüsrev'in yönetimi ele alması ile birlikte yalnızca Kemah'da değil Selçuklu yönetimi altında bulunan bütün topraklarda otorite boşluğu yaşanmaya başladı. Devlet adamları Selçuklunun bekası ve bütünlüğü yerine şahsi çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başlarken Baba İshak⁴⁶³ gibi fırsatçı karakterler ise isyan çıkararak devletin bütünlüğünü bozdu. Selçuklu Devleti'nin kendi içinde çıkan bir isyanı bastırmakta dahi güçlük çekmesi, düşmanlar nezdindeki kudretini sarstığı gibi

⁴⁶¹Kaynaklarda II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in tahta çıkış tarihi üzerinde mutabık olunurken, ölüm tarihine dair çeşitli mülahazalar mevcuttur. Selçuklu tarihi açısından oldukça önemli bir müellif olan İbn Bibi, bu hususta bir malumat vermezken Cûzcânî 643 senesi Muharrem ayının başı (Mayıs 1246), Kazvîni, 644 (1246/1247), Ebû'l-Ferec 1246 yılı başlarını verirken, Anonim Selçuknâme'de Receb ayı ortası 643 (6 Aralık 1245) yılı verilmektedir. Bk. Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler, Hârezmşâhlar*, (Çev.:/ Not.: Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, 101; Kazvîni, 119; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 545; Anonim *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (Neş.:/ Trc.: Feridun Nafiz Uzluk), Örnek Matbaası, Ankara 1952. 33.

⁴⁶²İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye:Selçuknâme*, 443; İbn Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*,188-190; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 151-153; İbnü'l Adîm, 4; Müneccimbaşı Ahmed, II, 72-74; Abû'l Farac, II, 537; Edhem, 182; Turgal, 54-55; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 409; Kemali, 59-60; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 202,206; Uyumaz, 92.

⁴⁶³Sumeysat (Sımsat) a yakın bir Kefersûd nâhiyesinde yarı Türk şamanı ve yarı Müslüman şeyhi olarak meydana çıkan bu zat Müslümanlık ve Hristiyanlık karışımı bir doktrin vücuda getirerek din kisvesi altında içtimâî, siyasi ve dini bir takım girişimlerde bulunmuştur. Moğol zulmünden kaçan Türkmenleri de etrafında toplayarak kısa zaman içerisinde büyük bir kitle elde eden Baba İshak Selçuklu Devletini oldukça yıpratmıştır. Detaylı bilgi için Bk. İbn Bibi, *Selçuknâme*, 167-170; İbn Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, 206-210; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 539-540; Mehmed Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 48-49; Turgal, 59-60; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 143-144; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 440-446; Ahmet Yaşar Ocak, *XIII.Yüzyılda Anadolu'da Bab Resul (Babaîler) İsyanı ve Anadolu'nun İslamlaşması Tarihindeki Yeri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1980, 83-89; Ahmet Yaşar Ocak, "Baba İshak", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, IV, 368-369.

Anadolu'yu işgal için bekleyen Moğollara harekete geçmeleri için bekledikleri kıvılcımı ateşledi.⁴⁶⁴ Selçuklu Devleti içerisinde yaşanan otorite boşluğunu fırsat bilen Moğollar, Komutan Baycu Noyan⁴⁶⁵ önderliğindeki 30.000 kişilik kuvvet ile 1242⁴⁶⁶ senesinde Erzurum'u ele geçirdi.⁴⁶⁷ Ardından bastıran kış şartları nedeniyle Azerbaycan Muğan şehrindeki karargâhına dönen Baycu, 1243 senesinde iklim şartlarının yeniden elverişli olması ile birlikte Erzincan'a doğru hareket etti. Durumu haber alan Selçuklu Devleti 80.000 kişilik kuvvet ile "Erzincan civarındaki" diye anılan Köseadağ⁴⁶⁸ mevkiine vardı. Selçuklu komutanları zaferin kendilerinden yana olacağına öyle emindiler ki Dânişmendli beylerden Pervane'nin kardeşi Muzaffereddin Mahmud'un oğlu "Eğer, estağfurullah Tanrı onlarla olsa bile, başka emirlere ihtiyaç duymadan tek başıma Moğol ordusuna saldırırım"⁴⁶⁹ deme gafletine bile kapılmıştı. Lakin kader Moğol ordusundan yana idi. 11 Muharrem 641 (1 Temmuz 1243) Perşembe⁴⁷⁰ günü başlayan mücadele Moğol kuvvetlerinin Selçuklu öncü birliğini kılıçtan geçirmesi üzerine son buldu.⁴⁷¹ Yenilgi karşısında suskunluğunu koruyan sultan gece Tokat üzerinden

⁴⁶⁴İbn Bibi, *Selçuknâme*, 160-161, 167-170; Müneccimbaşı Ahmed, II, 74-76, 78-79; Edhem, 98; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 427-433, 440-446; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 212-215, 218-222; Ömer Tokuş, "Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu'da Moğol Noyanlarının İsyanları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 117 (230), 2017, 180.

⁴⁶⁵Ebü'l-Ferec'in Başü (Baju) Navin olarak zikrettiği bu zat Bertold Spuler tarafından "Moğolların Kafkasya Valisi", Fahrettin Kırzioğlu tarafından "İran Umûmî-Valisi Baçu-Kurçı" olduğu dile getirilmiştir. Bk. Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi II*, 562; Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, (Çev.: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 46; Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, 440.

⁴⁶⁶Aknerli Grigor bu hadise için 1239, Müverrih Vardan ve Geceli Kiragos ise 1243 senesini vermektedir. Bk. Aknerli Grigor, *Okçu Milletlerin Tarihi*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, 33; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Post Yayınevi, İstanbul 2017, 100; Dulaurier, 179.

⁴⁶⁷Yazıcızâde Ali, 546-547; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 10; Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 32; Spuler, 53; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1971, 9; Faruk Sümer, "Köseadağ Savaşı", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXVI, 272; Turgal, 60; Roux, 301; Kırzioğlu, 440; Galstyan, 41,64; Eğilmez, 141; Göde, 5, Oktay, 58-59.

⁴⁶⁸Sivas'ın yaklaşık 80 km. doğusunda yer alan Zara-Suşehri arasında bulunan Köseadağ, bugün hala bu isim ile anılmaktadır. Selçuklu ordusunun savaş esnasında bu dağın kuzey eteğinde Kelkit çayına yakın bir düzlükte dağa yaslanarak ordugâh kurduğu anlaşılmaktadır. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 453; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 229.

⁴⁶⁹Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 34-45.

⁴⁷⁰Müneccimbaşı Ahmed, II, 80.

⁴⁷¹Moğol ordusunun bu savaşta galip gelmesinin ana sebebi eski bir savaş taktiği olan ric'at usulünü kullanmış olmalarıdır: "Moğollar ric'at eylediler. Anadolu askerleri Moğolların firar ettiğini zannederek sultana düşman münhezim oldu diye haber gönderdiler beşârât-ı zafer vuruldu bu esnada Baycu geriye döndü ve askerlerine şiddetli ok atmalarını emr ve askerini hücumu tâhris eyledi. Gelen oklardan Anadolu askerlerinin birçoğu şehit oldu ve leşkerin kuvve-i mukavemesi münkesir oldu." İbn Bibi, *Selçuknâme*, 177.

Konya'ya kaçtı.⁴⁷² Sayıca Moğol ordusundan çok daha fazla olan bir ordunun hiç savaşımadan gece yarısı kaçması Türk tarihi açısından kuşkusuz utanç verici bir durumdu. Öyle ki Moğollar dahi bir süre Selçuklu ordusu tarafından terkedilen karargâha girmeyip bunun bir tuzak olduğunu düşünmüşlerdi. Tuzak olmadığına kanaat getirmeleri üzerine de Selçuklu askerlerinin kaçarken geride bıraktıkları tüm malları ele geçirdiler.⁴⁷³

3.3. ANADOLU'DA MOĞOL YAYILIMI VE KEMAH İLE ÇEVRESİNDE MOĞOL HÂKİMİYETİ

Mağlubiye sonras Vezir Mühezzibüddin Ali, Amasya Kâdısı Fahreddin ile istişare yaptıktan sonra Moğol zulmünün önüne geçmek için sultan dâhil kimseye danışmadan kıymetli hediyeler ile birlikte önce Baycu Noyan ile görüştü, ardından da onunla birlikte Mugan'a vararak Cormagon Noyan'ın⁴⁷⁴ huzuruna çıktı. Burada yapılan görüşme neticesinde yıllık vergi ödemek koşulu ile Selçuklu toprak kaybının önüne geçildi. Sultan Gıyâseddin, Mühezzibüddin Ali ve Cormagon Noyan arasında yapılan bu anlaşmayı pekiştirmek gayesi ile Şemseddin Isfahanî başkanlığında bir heyeti çeşitli hediyeler ile Moğol ülkesine gönderdi. 1244-1245⁴⁷⁵ senesinde Batu Han⁴⁷⁶ ile

⁴⁷²İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 493-500; İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, 214-219; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 173-178; İbnü'l Adîm, 94; Mîrhând, 272; Kazvînî, 119; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 35; Aksarayî, *Müsâyeretü'l-Ahyâr*, 130,140; Eflâkî, II, 35; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 541-542; Ömerî, 372; Yazıcızâde Ali, 549-558; Müneccimbaşî Ahmed, II, 80-81; Aknerli Grigor, 34-35; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 10; Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 32; Edhem, 102-104; Turgal, 61; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, 298; Roux, 301; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 144-145; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 449-456, 469-470; Sümer, "Kösedağ Savaşı", 272-273; Sümer, Faruk, "Keyhüsrev II", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1977, VI, 624-627; Galstyan, 64; Charles Melville, "Moğol Yönetimi Altında Anadolu", Kate Fleet (Ed.), (Çev.: Ali Özdamar), *Türkiye Tarihi: 1071-1453 Bizans'tan Türkiye'ye*, (79-138), Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, 81; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 224-231; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 109-110; Oktay, 59-60; Tokuş, 181-182.

⁴⁷³"Moğollar bunların kaçtığı günün akşamına kadar yerlerinden kımıldamadılar, Türlü türlü insanlardan mürekkep sayısız bir ordunun yenilecek kadar savaş etmeksizin böyle kaçmalarından Moğollar şüpheye düştüler. Bunların pusu kurmuş olduklarını zannediyorlardı. Bunların kaçmış olduklarını anlayan Moğollar, Rum diyarındaki bütün şehirlere yürümeye başladılar. İlk önce Sivas'a indiler. Ahaliye aman vererek canlarına bedel ellerindeki mallarını aldılar. Ve şehri elde ederek suru yıktılar ve buldukları savaş aletlerini yaktdılar." Ebû'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 20.

⁴⁷⁴"Çingizliler'in İran Umûmî Valisi"; Göde, 4.

⁴⁷⁵Müneccimbaşî Ahmed muhtemelen, Kösedağ Savaşı'nın meydana geldiği 1243 ve Sultan Gıyâseddin'in ölüm tarihi olan 1246'yı göz önünde bulundurarak bu tarihi vermiştir. Bk. Müneccimbaşî Ahmed, II, 82.

⁴⁷⁶Batu Han, Altınorda Devleti'nin kurucusu ve 1224-1256 yılları arasındaki hükümdarıdır. Detaylı bilgi için Bk. Wilhelm Barthold, "Batu", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, II, 351-353.

yapılan görüşme sonucunda Anadolu Selçuklu Devleti adeta Moğollara bağımlı hale geldi.⁴⁷⁷

Selçuklu Devleti 1243 senesinde büyük bir mağlubiyete uğradıysa da yapılan anlaşma sayesinde herhangi bir sınır kaybı yaşamadı ve Doğu Anadolu, Selçuklu Devleti yönetimi altında belli bir düzeyde gelişimini sürdürmeye devam etti. Bu süreçte Erzincan, savaş esnasında meydana gelen yıkımları telafi etmeye çalışırken Kemah, daha uç noktada kalması sayesinde herhangi bir tahribata uğramadı.⁴⁷⁸

Moğolların Anadolu topraklarındaki yayılımını üç ana evreye ayırmak mümkündür; ilk evre “Tâbiilik Evresi” dir ve Köseadağ Savaşı’ndan İlhanlı hâkimiyetine kadar geçen 1243-1256 yıllarını kapsar; ikinci evre “İşgal Evresi” dir ve İlhanlılar’ın Anadolu’ya gelişlerinden Anadolu üzerinde kesin hâkimiyet kurdukları 1256-1277 yıllarını kapsar; üçüncü evre ise “Gölge Sultanlık Evresi/Son Evre” dir ve İlhanlıların Anadolu üzerinde kesim hâkimiyet kuruluşlarından Selçuklu Devleti’nin yıkılışına kadar süren 1277-1318 yıllarını kapsar.⁴⁷⁹ Özellikle 1246 senesinde ölen Gıyâseddin Keyhüsrev (1237-1246)’in geride bıraktığı oğulları İzzeddin Keykâvus, Rükneddin Kılıçarslan ve Alâeddin Keykubad arasında yaşanan taht mücadelesi Moğolların yayılımını daha da kolaylaştırdı. Moğol Devleti bu dönem hükümdar seçiminin yanı sıra devletin hemen her önemli kademesine getirilecek şahısların belirlenmesinde etkin mercii konumunda idi. Bu belirlemeyi yaparken de üzerinde hâkimiyet kurabileceği, İran kökenli ve Moğol Devleti’ne sadakatini muhafaza edecek zatların getirilmesi yönünde bir siyaset izlemekte idi.⁴⁸⁰ Ayrıca Selçuklu devlet

⁴⁷⁷İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 505-508, 511-514; İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, 221-222, 224-226; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 180-181, 183-184; Münecimbaşı Ahmed, II, 82; Eflâkî, II, 35; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 11; Edhem, 106; Roux, 301; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 263; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 463-465; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 10; Sümer, “Köseadağ Savaşı”, 273; Melville, 81-82; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 130; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 237-341; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 111. Yapılan anlaşmaya göre Selçuklu Devleti Moğollara her sene 360.000 dirhem, 10.000 koyun, 1000 sığır, 1000 at, bir miktar katır ve deve, av köpekleri, sırmalı kumaşlar, ipeklikler ile başka hediyeler göndereceklerdi. Zeki Velidi Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *THİTM*, I, 1931, 29.

⁴⁷⁸Tahir Erdoğan Şahin, 299.

⁴⁷⁹Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 75; Göde, 6-7.

⁴⁸⁰Şemseddin İsfahânî’nin vezirlik makamına getirilmesi bu sebeptir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bu konu hakkında malumat verirken Nâib Şemseddin İsfahânî’nin “Niyabet-i Hazret” makamına atandığını ve bu makamın ilk defa burada oluşturulduğunu belirtir. Böylece Şemseddin İsfahânî hem Selçukluların hem de Moğolların nâibi makamına erişmiştir. Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*:

adamlarının içte yaşanan her husumette Moğol huzuruna varıp yeni hükümlere dair yarlık alıp dönmesi, ülkeyi gün geçtikçe daha büyük bir çıkmaza sürüklemekte idi.⁴⁸¹

Erzincan bu dönem içerisinde gerek Rükneddîn'in saltanat uğruna verdiği mücadelede abisi tarafından yenilgiye uğratılması sonucu buraya gelmesi, gerekse Moğol kuvvetlerinin geçiş güzergâhı içerisinde yer alması hasebiyle sık sık tahakküm altında kaldıysa da coğrafi konumu Kemah'ın da aynı kaderi yaşamasının önüne geçti. Bu dönem burası daha çok çeşitli sebeplerden ötürü Selçuklu veya Moğol kuvvetlerinden kaçan zatların sığınak noktası olma görevini üstlendi. Yer yer bu sığınma talepleri kabul görse de genel itibari ile Selçuklu ve Moğol kuvvetlerine karşı direnmenin doğuracağı vahim neticeleri çok iyi bilen Kemah halkı, kendilerine sığınan bu zatların yanında yer almayı reddetti. Vezir Şemseddin İsfahani ve Erzincan Subaşı

Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış, 93.

⁴⁸¹Bu duruma en iyi örneği 1246 senesinde Moğol Devletinde gerçekleşen hükümdar değişimi sonrası tahta çıkış töreni için Karakurum da toplanacak olan kurultaya İzzeddin Keykâvus'un da davet edildiği halde, bizzat gitmek yerine Atabey Bahaeddin Tercüman ile birlikte kardeşi II. Rükneddîn Kılıç Arslan'ı göndermesi sonucu yaşanan gelişmeler oluşur. Rükneddîn'in Moğolistan'a gitmesinin ardından, 2000 kişilik bir Moğol kuvveti ile tahtı ele geçirmek gayesiyle geldiği haberleri dolaşmaya başladı. Zira Atabey Bahaddin, Karakurum da iken Vezir İsfahani'nin itaatsiz tutumlarını ve İzzeddîn'i kimseye danışmadan tahta oturtmasını dile getirmişti. Zaten esas sultanın gelmemesine içerleyen Moğol Hâkimi Güyük Han (1246-1248), İzzeddîn'in tahttan indirilip yerine Rükneddîn'in geçirilmesini, Vezir İsfahani'nin de öldürülüp yerine Bahaeddin'in geçirilmesini buyurdu. Bu olaylar üzerine harekete geçen İsfahani, Emir Resideddin'i çeşitli hediyeler ile Moğol hanının yanına gönderdi. Lakin Erzincan'a ulaşan emir, yolunun üzerinde Rükneddîn ve Bahaeddin'in olduğunu haber alınca derhal Kemah Kalesi'ne sığındı. Ardından kıymetli hediyeleri burada bırakarak Halep'e kaçtı. 1248-49 senesinde zuhur eden bu olayların ardından, Rükneddîn Konya'ya vararak sultanlığını ilân etti. Bu duruma sessiz kalmayıp harekete geçen İzzeddîn, 14 Haziran 1249 senesinde kardeşi Rükneddîn'i Sultan Han yakınında yer alan Rûzbe Ovası'nda mağlubiyete uğrattı. Bunun üzerine kardeşler arasında daha büyük bir husumet yaşanmasının önüne geçmek isteyen Celâleddin Karatay, daha önce görülmemiş bir sistem uygulayarak, sultanlığa üç kardeşi birden atadı. Bu paylaşıma göre Kayseri, Sivas, Malatya, Erzincan ve Erzurum bağlı beldeleri ile birlikte Rükneddîn'e verildi. Böylece Kemah artık Rükneddîn'in sorumluluğu altına girdi. Ancak sulh ortamı sadece 5 sene sürdü ve 5 yılın sonunda yine iktidar hırsına kapılan her zat Moğol hükümdarının yanında soluğu almaya başladı. kısa süre sonra da Moğol hükümdarının emri üzerine imparatorluk toprakları iki kardeş arasında paylaştırıldı. Yaşanılan bu gelişmeler Anadolu halkını ve Selçuklu Devleti'ni yıpratmış gibi Moğolların Anadolu içlerine daha fazla sokulmasına zemin hazırladı. Bk. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, 234,239; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 549-511; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 198-199, 206-216; Cüzcânî, 101; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 545-547; Müneccimbaşı Ahmed, II, 84-86; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 12-13; Edhem, 114-116; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, 305, 307, 388; Roux, 302; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 265-266; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 478- 488, 508; Aydın Taneri, "Celâleddin Karatay", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 251-253; Melville, 82-83; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-din Süleyman*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, 42-48; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 245-249; Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü*, 133-135; Tahir Erdoğan Şahin, 300-308; Atçeken-Bedirhan, 221-224, Oktay, 75-76; Tokuş, 182-183. Her üç kardeşin adını taşıyan 647-655 (1249-1257) tarihli paralar Celâleddin Karatay'ın yaptığı bu paylaşımı destekler niteliktedir. İsmâil Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçukiyye*, Başnur Matbaası, Ankara 1971, 65-67.

Şemseddin (Şerafettin) Mahmud arasında zuhur eden olayların ardından Şemseddin'in Kemah Kalesine sığınması hem bu cümleye hem de Kemah'ın müstahkem kale olma özelliğini hâlâ sürdürdüğüne en uygun örnek mahiyetindedir.⁴⁸²

1256⁴⁸³ senesinde Büyük Kağan Mengü (1251-1259)⁴⁸⁴, Baycu'nun yönetiminde olan batı ülkelerine Hülâgû'yü ilhan atayınca⁴⁸⁵ Baycu Noyan yeni yurt edinmek gayesiyle Anadolu'ya hareket etti. Bu esnada Sultan İzzeddîn'e haber salıp kendilerine yaylak ve kışlak göstermesini istediye de Sultan, yanındaki tecrübesiz devlet adamlarının yönlendirmesi ile bu talebi göz ardı etti. Buyruğuna gösterilen itaatsizliğe hiddetlenen Baycu, 14 Ekim 1256 senesinde Erzurum-Erzincan ve Kemah⁴⁸⁶'tan itibaren Aksaray'a kadar birçok bölgeyi istilâ ettikten sonra Konya ve Aksaray arasında yer alan Sultan Han'ı (Alâeddîn Kervansarayı) yakınlarında İzzeddîn'in ordusu ile çarpıştı. Köseadağ Savaşı'nda babası ve beraberindeki askerlerin kaçmayı çarpışmaya yeğlediği gibi görevlendirdiği askerlerin de direnmeyip alanı terk ettiğini haber alan İzzeddîn, derhal Konya'dan Antalya'ya geçti. İzzeddîn'in Antalya'ya geçmesinin ardından Noyan, 1257 senesinde Konya'ya vararak Rükneddîn'i tahta oturttu.⁴⁸⁷ Böylece Moğolların Anadolu'daki "İşgal Evresi" başlamış oldu.

⁴⁸²Yanındaki adamların kendisine artık sadakatini sürdürmediğini tefekkür eden Vezir Şemseddin İsfehani, Erzincan Subaşı Şemseddin (Şerafettin) Mahmud'u yanında vazifelendirmek için Konya'ya çağırdı. Kısa süre sonra bu ikilinin arasında yaşanan çatışma üzerine isyan teşebbüsünde bulunan Şerafeddin Muhmud, Niksar yakınlarında İsfehani'nin gönderdiği birlik tarafından yenilgiye uğratılınca Kemah Kalesi'ne sığındı. Lakin sultana karşı girişilen bu isyanı tasvip etmeyen halk, ileri gelen beyler ile konuşup Şerafeddin'i teslim etmelerini istedi. Kemah halkının kendisine destek vermeyeceğini anlayan Şerafeddin, sultanın affına mazhar olmak ümidi ile teslim oldu ise de Kayseri'ye varır varmaz sultanın emri ile öldürüldü. Bk. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 524-532; İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, 232-237; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 548; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 477-482; Tahir Erdoğan Şahin, 300-302.

⁴⁸³Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye: Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)*, (Çev.: Hüseyin Polat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 29.

⁴⁸⁴Kırzioğlu, 442.

⁴⁸⁵Cüveynî, 14,17; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev.: İsmail Akam Mehmet Ersan- Hesamipour Khelejanî), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, 13; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 226.

⁴⁸⁶Kemah, Baycu Noyan ile birlikte gelen Kadagan Noyan tarafından istila edilmiştir. Bk. Galstyan, 44.

⁴⁸⁷İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 571-577; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 32-33; Aksarayî, *Müsâyeretü'l-Ahyâr*, 136-138; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 562-563; Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 27; Müneccimbaşı Ahmed, II, 87-88; Edhem, 117-118; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, 388, 397; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 271-272; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 497-502; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 29-30; Melville, 58; Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-dîn Süleyman*, 60-64; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 253-255; Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü*, 139-141; Yuvalı, *İlhanlı*

Kısa süre sonra Bağdat seferine hazırlanan İlhanlı Devleti'nin ilk hükümdarı Hülâgû (1256-1265)'nün Noyan'ı çağırması üzerine İzzeddîn Keykâvus 14 Rebîulevvel 655 (1 Nisan 1257)⁴⁸⁸ tarihinde tahtı yeniden ele geçirdi. Moğollardan yardım talep etmeyi adet edinen Rükneddîn, derhal Hülâgû'nün huzuruna vararak hükümdardan sultanlık yarlığının yanı sıra asker yardımı sözünü alıp Erzincan'a döndü. Bütün kışı burada geçiren Rükneddîn, Pervane'nin yönlendirmesi ile Erzincan ve bağlı yerlerin miri arazisini, neredeyse tümü İranlılardan oluşan ümerâ ve ricâle, tahtı tamamen ele geçirdiği vakit mülke çevirme sözü ile iktâ etme gafletinde bulundu.⁴⁸⁹ Halkın desteğini daim kılmak için uyguladığı bu siyaset daha sonrası için olumsuz bir örnek teşkil etmiş ve toprak bütünlüğünün sarsılmasına sebebiyet vermiştir.

1258 senesinde Rükneddîn'e yardım gayesiyle 2000 kişilik bir kuvvet Erzincan'a gönderildiyse de bu kadar az asker ile İzzeddîn'i yenmenin mümkün olmadığının bildirilmesi üzerine Alıncak Noyan ve Kadagan önderliğinde 10.000 kişilik bir kuvvet daha gönderildi. Böylelikle Moğol desteği ile İzzeddîn ve destekçileri dağıtıldı.⁴⁹⁰ Aralarındaki bu husumete son vermek gayesiyle 1258-1259 senesinde Hülâgû huzuruna çıkan iki kardeşin bağlılığını bildirmesinin ardından⁴⁹¹ Hülâgû, saltanat topraklarını iki kardeş arasında paylaştırarak sulh sağladı. Bu paylaştırmaya göre Sivas suyunun (Kızılırmak) batısı İzzeddîn'in, doğusu ise Rükneddîn'in yönetimine bırakıldı.⁴⁹²

Tarihi, 147-149; Tokuş, 184. Kaynaklarda İzzeddîn'in tahta oturduğu zaman kardeşi Rükneddîn'i hapsedtiği bilgisine de yer verilmiştir. Bk. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 30.

⁴⁸⁸ Anonim *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, 35.

⁴⁸⁹ Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-dîn Süleyman*, 116; Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, 142.

⁴⁹⁰ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye fî'l-Umûri'l-Alâ'îyye: Selçuknâme*, 580-581; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 217-218; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 49-52; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahyâr*, 145; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 548, 582; Müneccimbaşı Ahmed, II, 90-91; Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-dîn Süleyman*, 71-73; Tahir Erdoğan Şahin, 305-308; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 257; Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, 143; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 208. Yenilginin ardından İzzeddîn'in, çeşitli kıymetli hediyeler ve dahi kendi resminin topuğuna işlendiği bir çizme ile Hülâgû'nün huzuruna çıkıp "Köleniz, hükümdarın ayağını hizmetkârının başı üstüne koyarak onu şerefleştireceğini ümit etmek cesaretini göstermektedir" demek suretiyle Hülâgû'nün affına mazhar olduğu dile getirilmektedir. Bk. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 65; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, 397; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 208.

⁴⁹¹ Müneccimbaşı Ahmed bu ziyaretin vuku bulduğu tarihi 656 (1258), Baybars ve Aksarayî 657 (1258-1259), Ömerî 657 (1258-1259) olarak verirken Ebû'l-Ferec Yunanlıların 1570 (1259) yılında meydana geldiğini kaydeder. Bk. Müneccimbaşı Ahmed, II, 92; Baybars el-Mansûrî, 4; Ömerî, 387; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 573.

⁴⁹² İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'îyye fî'l-Umûri'l-Alâ'îyye: Selçuknâme*, 583; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahyâr*, 151-152; Müneccimbaşı Ahmed, II, 91; Spuler, 64; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 33; Melville, 86; Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-dîn Süleyman*, 75; Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, 143; Tokuş, 185.

Böylece Kemah Rükneddîn'in yönetimi altına girdi.⁴⁹³ Bu dönem Anadolu Selçuklu Devleti'nin yönetimi altında olan toprakları Baybars Mansûrî'nin verdiği malumatlardan yola çıkarak sıralayan Osman Turan'a göre;

1-Ahlat ve havâlisi: Ahlat, Van, Vastan, Erciş ve diğer beldeler.

2-Erzurum ve havâlisi: Erzurum, İspir, Bayburt ve Koçmaz.

3-Erzincan ve bölgesi: Erzincan, Akşehir, Dercan, Kemah ve Kögonya ve bağlı olan yerler

4-Diyârbekir ve beldeleri: Diyârbekir, Harput, Malatya, Sümeysât, Minşar ve diğer meşhur şehirleri

5- Sivas beldeleri: Sivas, Niksar, Amasya, Tokat, Komanat, Çankırı, Ankara, Samsun, Sinop, Kastamoniye, Turhal ve sahile bitişik olan Borlu şehir ve kaleleri.

6-Kayseri ve beldeleri: Kayseri, Niğde, Ereğli ve Ermenek beldeleri

7-Konya ve tâbiileri: Konya, Denizli ve tâbiileri, Afyon, Karahisar, Aksaray, Antalya ve Alâiye.⁴⁹⁴

1249 senesinde başlayıp Rüknedddin'in tek başına saltanat tahtına oturduğu 1261-1262⁴⁹⁵ senesine kadar iki kardeş arasında yaşanan bu taht mücadelelerinde her daim soluğun Moğol hanı önünde alınması Anadolu'yu tamamen kuşatmaları için Moğollara eşsiz bir fırsat sunmaktaydı. Özellikle Rükneddîn'in ağabeyi İzzeddîn'in bulunduğu saltanat şehriden uzaklaşmak gayesiyle Erzincan'a gelmesi, Moğol komutanlarını da beraberinde getirmekteydi. Moğol komutanları her ne kadar Rükneddîn'e destek için gelmiş olsalar da her defasında halka büyük zulümleri reva görmekten ve geçtikleri her bölgeyi talan etmekten geri durmamışlardır. 1258-1259 senesinde Moğol komutanı Alıncak Noyan önderliğinde Erzincan'a gelen Engürek Noyan'ın, Kemah'ı muhasara

⁴⁹³656 ve 663 yılları arasında Erzincan'da Rükneddîn adına basılan sikkeler bu cümlemin ispatı niteliğindedir. Bk. Erkiletlioğlu, 186-190, 193, 196-198, 200.

⁴⁹⁴Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 495.

⁴⁹⁵Anonim Selçuknâmede bu tarih 14 Ramazan 659 (3 Eylül 1261) olarak verilmektedir. Bk. *Anonim Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, 55.

edip Türkleri ve Kürtleri kılıçtan geçirmesi bu durumun en acı örneğini oluşturmaktadır.⁴⁹⁶

Taht mücadelesinde kazanan taraf Rükneddîn olduysa da 1262-1277 yılları arası tarihte “Pervane Devri” olarak adlandırılmaktadır. Zekâsı, dirayeti ve siyaseti ile ön plana çıkan Müîneddin Pervane⁴⁹⁷ Moğollardan da gördüğü destek ile Anadolu’da ki yegâne siyasi şahsiyet haline geldi. Sultanı istediği gibi yönlendiren bu devlet adamının dönemine dair en fazla dikkat çeken husus önemli devlet kademelerine getirilen birçok kişinin Erzincanlı oluşudur. Müstevfî Erzincanlı Mecdeddîn Hüseyin, Nâzır-ı Memalik makamına getirilen Erzincanlı Zeynüddîn Ahmed, Müşrif-i Mülk Kıvâmüddîn Erzincan-î bunlardan bazılarıdır.⁴⁹⁸

Rükneddîn’in tek başına tahtı devralması Selçuklu Devletine siyasi açıdan hiçbir fayda sağlamadı. Zira bu dönem hâkim güç Selçuklu Devleti gibi görünse de yetkiyi ülke içinde kullanan Moğol kumandanlarının yanı sıra onlarla işbirliği kuran İranlı asker-sivil takımı idi. Rükeddin’in ölümünün ardında yerine geçen III. Gıyâseddîn Keyhüsrev⁴⁹⁹’in (1266-1283)⁵⁰⁰ yaşının küçük olması Anadolu’da ki Moğol etkisini daha arttı. Lakin Moğol baskısından bıkan halk için 1277 senesi bir ümit ışığı oldu. Moğol

⁴⁹⁶Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 505; Tahir Erdoğan Şahin, 308. Ebû'l-Ferec tarafından Şeyh Adiy adında bir zatın oğlunun İzzeddîn’e destek olmak gayesiyle Kemah tarafına yürüdüğü lakin bu esnada Angurak Navin tarafından öldürüldüğü malumatının verilmesi, Engürek Noyan’ın daha sonra Kemah’a varıp halkı katlettiği savını destekler niteliktedir. Bk. Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 563.

⁴⁹⁷Anadolu Selçuklu Devleti’nin inhitat yılları yaşadığı devirde, iktidar boşluğunu ve karmaşa ortamını fırsat bilerek nüfuz kazanıp saltanat üzerinde fiili hâkimiyet kuran devlet adamı 1243 Kösedağ mağlubiyeti sonrası noyanın huzuruna çıkıp sulh ortamını sağlayan Sahip Mühezzibüddin Ali’nin oğludur. İran kökenli olan Müîneddin Pervane, devrin önde gelen ve İran kültürünün Anadolu’da ki temsilcisi olan Mevlâna ile yakın dosttur. Öyle ki Mevlânâ’ya ait olan mektupların 25 kadarı Pervane’ye hitaben yazıldığı gibi Fihî mâ fih adlı kitabı da doğrudan ona armağan edilmiştir. Eflâkî kaleme aldığı *Menâkıbü'l Ârifîn (Âriflerin Menkıbeleri)* adlı eserinde bu iki İranlı dost arasındaki münasebete oldukça geniş yer vermiştir. Mevlâna’nın yanı sıra Sadreddin Konevî, Sirâceddin Mahmud, Emineddin Tebrîzî, Celâleddin Mahmud, İzzeddin Mehmed, Sâdeddin Kazvînî, Bedreddin Kazvînî, Tâceddin Hûyî, Kadiasker Hüsâmeddin gibi devrin meşhur âlim ve hekimleri ile de yakın dostluk kurmuş idi. Bu zat önceleri Erzincan serleşkerliği için Seyfeddin Torumtay’a karşı mücadele vererek Selçuklu sahnesine çıktı ise de kısa süre sonra Selçuklu devletinin 1262-1277 yılları arasına adını vererek döneme damgasını vurmuştur. Hakkında daha detaylı bilgi için Bk. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 539-544; Kaymaz, *Pervâne Mu’înü'd-dîn Süleyman*, 27-32, 180-188; Muharrem Kesik, Muînüddin Süleyman Pervâne”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 91-93.

⁴⁹⁸Tahir Erdoğan Şahin, 310-312.

⁴⁹⁹İbn Bibi ve Yazıcızâde Ali’ye göre Gıyâseddîn tahta çıktığında 2 buçuk, Ebû'l-Ferec’e göre 4, Aksarayî’ye göre ise 6 yaşında idi. Bk. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ’iyye fi'l-Umûri'l-Alâ’iyye: Selçuknâme*, 599; Yazıcızâde Ali, 639; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi II*, 587; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 66.

⁵⁰⁰Müneccimbaşı Ahmed, II, 100.

ordusunun bu tarihte Anadolu Seferi'ne çıkan Baybars⁵⁰¹ tarafından 10 Zilkade 675 (15 Nisan 1277)'de büyük bir yenilgiye uğratılması bazı Selçuklu devlet adamları nezdinde Moğol otoritesinin sarsılmasına ve bazı komutanların “*bunlardan biri de Erzincan Valisi Kudbeddin Mahmuddur*”⁵⁰² Memlûk tarafına iltihak etmesine sebebiyet verdi. Zira Moğollar ilk defa böylesi büyük bir mağlubiyeti tatmıştı ve bu durum Anadolu halkının içinde Moğol baskısından kurtulacağına dair ümitler filizlendirmeye başlamıştı. Ne yazık ki yeşeren bu filizlerin solması uzun sürmedi. Hem alınan yenilgiye hem de Selçuklu Veziri Muîneddîn Pervane ile Memlûk Hükümdarı Baybars⁵⁰³ arasındaki yakınlaşmaya hiddetlenen Abaka Han (1265-1282)⁵⁰⁴, derhal Anadolu üzerine sefere çıktı. Hanın itimadı kalmayan Vezir Muîneddin için kaçınılmaz son geldi ve 2 Ağustos 1277⁵⁰⁵ tarihinde öldürüldü.⁵⁰⁶ Başına gelecekleri tefekkür eden vezir bu esnada Kemah Kalesi'ne sığınmak istediye de kale komutanı ve ileri gelen beyler bu talebi reddetti.⁵⁰⁷ Bu durum ise Moğolların Kemah halkı üzerindeki etkisinin boyutunu gösteren niteliktedir.

Vezir Muîneddin gibi tecrübeli bir devlet adamının ölümü Anadolu'yu daha da içinden çıkılmaz bir hale soktu. Zira III. Gıyasedin Keyhüsrev Moğol gibi güçlü bir devletin günden güne tüm toprakları ele geçirmesine karşı koyabilecek dirayete sahip

⁵⁰¹Sultan Baybars'ın Müîneddin Pervane ile olan münasebeti, Moğolları Elbistan'da yenilgiye uğratması ve Anadolu'ya gelişi hakkında detaylı bilgi için Bk. *Baybars Tarihi-II*, (Çev.: Mehmed Şerafeddin Yaltkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1941, 33-34, 73-89; Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, 139-140, 142-143, 158-168.

⁵⁰²*Baybars Tarihi*, II, 84.

⁵⁰³İbn Bibi “Fındıkdari”, Ebû'l-Ferec ise “Bındıkdar” olarak zikretmektedir. Bk. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 614; Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 50.

⁵⁰⁴Spuler, 573.

⁵⁰⁵Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 51; Müneccimbaşı Ahmed, II, 102.

⁵⁰⁶İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 614-626; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 236-242; Baybars el-Mansûrî, 73-76; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, 112-114; Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 50-51; Anonim *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, 49; Aksarayî, *Müsâyeretü'l-Ahyâr*, 191-198; Müneccimbaşı Ahmed, II, 101-103; Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 33; Edhem, 122; Mehmet Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, 227; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 554-569; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, 39-44; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 278-284; Spuler, 84-85; Tahir Erdoğan Şahin, 315-316; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 286-294; Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, 175-179; Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü*, 160-164, 170-171; Melville, 93-97; Galstyan, 52; Tokuş, 188-189.

⁵⁰⁷İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 625; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 87-90; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 283; Tahir Erdoğan Şahin, 315-316. Bazı müellifler Pervane'nin Abaka Han'ın kendisinden iktası olan Kögonya'nın teslimini istemesi üzerine Kögonya'ya vardığında kale muhafızından “sen artık esirsin” karşılığını alması üzerine Kemah'a varıp oranın teslimini istediğini lakin burada da aynı tepki ile karşılaştığını kaydederler. Bk. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 625; Yazıcızâde Ali, 672-673; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 568-569.

değildi. Nitekim bu tarihten itibaren Moğolların Anadolu'yu ele geçirme sürecinde son evreye girildi. Selçuklu Devleti bir süre daha gölge halinde varlığını devam ettirdi ise de devlet fiilen mevcut olmayıp iktisadî, içtimaî ve medeni yönden tamamen çökmüş durumda idi.⁵⁰⁸ Öncelikle Anadolu'da ki önemli mevkilere ve Selçuklu yönetim kademelerine artık Moğol Devleti'ne yakın olan şahıslar yerine, doğrudan Moğol devlet adamları getirilmeye başlandı. Böylece Selçuklu devlet adamları sadece yardımcı hizmet sınıfı durumuna getirilmiş oldu. Ardından Abaka'nın yanında memleketin kaynaklarını tetkik etmek maksadıyla Erzincan'a gelen İlhanî Veziri Şemseddin Muhammed Cuveynî⁵⁰⁹, Selçuklunun Moğollara olan borcunu ödeyemeyecek durumda olduğunu belirtmesi üzerine “*İlhanî hazinesini ve Selçuklu hânedânının şerefini korumak için*”⁵¹⁰ Erzincan ve buraya bağlı merkezler Moğollar hesabına şer'i mübayaa usulü gereğince satın alınıp, İlhan'ın diğer mal varlığına dâhil edildi.⁵¹¹ Böylelikle artık Kemah tüm gelirleri ile birlikte resmen Moğol incüleri⁵¹² arasında yer aldı.⁵¹³ Buna rağmen Gıyâseddîn Keyhüsrev adına 1264-1283 yılları arasında hemen her sene Erzincan'da basılan sikkeler Kemah ve havalisinde Selçuklu etkisinin tamamen yok olmadığının delili niteliğindedir.⁵¹⁴

1280 senesinde Abaka Han, Erzurum, Erzincan ve Sivas'ın yönetimini 1261-1262 senesinde önce Bizans'a oradan da Kırım'a geçen ve ömrü burada nihayete eren II. İzzeddîn Keykâvus'un oğlu Mesud'a⁵¹⁵ verdi. 1282 senesinde Abaka'nın ölümünün ardından yerine kardeşi Ahmed Tekümdar⁵¹⁶ (1282-1284)⁵¹⁷ geçti⁵¹⁸ ve ülke

⁵⁰⁸Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 523-524.

⁵⁰⁹“*Sâhib-i Divân Şemseddin Cuveynî*”; Günaltay, 227.

⁵¹⁰Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 590.

⁵¹¹Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 324; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 590; Tahir Erdoğan Şahin, 318-319; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü*, 174. “*Sahib Şemseddin-i Cüveynî, birkaç şehri satın aldı.*”; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, 113.

⁵¹²Bu ıstılah Moğol hânı, noyanı ve hatunlarına ait olan toprak manasına gelmektedir. Bu topraklardan elde edilen gelirler doğrudan Moğol hazinesine gönderilmekteydi. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 590; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 324.

⁵¹³Yazıcızâde Ali, 690.

⁵¹⁴Erkiletlioglu, 209-211, 214, 216-217, 221-228.

⁵¹⁵Ali Kemali, II. İzzeddîn Keykâvus'un esas oğlu olduğunu ve o tarihe kadar Kırım'da bulunduğunu, Gıyâseddîn'in tahta oturduğu haberini alır almaz yardım almak gayesiyle buradan hareketle 1280 senesinde Erzincan'ın idaresini elinde tutan Abaka'nın huzuruna vardığını kaydeder. Kemali, 65-66. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, 669; Aksarayî, *Müsâyeretü'l-Ahyâr*, 212.

⁵¹⁶İlhanlı Devleti'nin üçüncü hükümdarı olan ve esas ismi Tekümdar Han olmakla birlikte İslam dinini benimsemesinin ardından “Ahmed Sultan” lâkabıyla anılmaya başlayan bu zat, batı memleketlerini Konya başkent olmak üzere Keyhüsrev'e; Malatya, Sivas ve Erzincan'ı Mesut'a vermek yoluyla Selçuk ülkesini III. Keyhüsrev ile Gıyâseddîn Mesud arasında paylaşmak istedi ise de Keyhüsrev buna itiraz

topraklarını III. Gıyâseddin Keyhüsrev ile Gıyâseddin Mesud arasında paylaştırdı.⁵¹⁹ Gıyâseddin Keyhüsrev bu duruma itiraz ettiyse de Tekümdar'ın 1284⁵²⁰ senesindeki ölümünün ardından Moğol yönetimini eline alan Argun Han⁵²¹ (1284-1291)⁵²², Gıyâseddin Mesud'u Selçuklu sultanı tayin etti ve ardından hanın emri ile III. Gıyâseddin Keyhüsrev 1284⁵²³ senesinde yayın kırıışıyle boğularak öldürüldü.⁵²⁴ Böylelikle Mesud, 1296 senesine kadar Selçuklu Devleti'nin tek hükümdarı oldu.⁵²⁵

1285 senesinde Geyhatu ve yeni şehzade olan Hülâgû⁵²⁶ 20.000 kişilik bir kuvvet ile Anadolu'ya gönderildi. Anadolu'ya gelen Moğol birliği Erzincan'ı yaylak ve kışlak olarak belirledi. Gelen bu birliğin tüm masraflarının Selçuklu tarafından karşılanacak olması kısa süre içinde hazinenin boşalmasına sebebiyet verdi.⁵²⁷ 1296 senesinde Mesud'un saltanattan azli ile birlikte Selçuklu tahtı 2 sene boyunca boş kaldı.⁵²⁸ Bu boşluk 1298 senesinde III. Alâeddin Keykubad⁵²⁹ ile doldu.⁵³⁰ 1298-1302⁵³¹ yılları

ederek Tebriz'e gitti. Hayatı Tekümdar'ın garantisi altında olsa da Tekümdar'ın ölümünü takiben yerine geçen İlhan Ergon zamanında Erzincan'a getirilerek öldürüldü ve ülkenin tamamının Mesud'a verildi (1282). Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, 99; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 288; Kemali, 66. III. Gıyâseddin Keyhüsrev 1284 de öldürüldü; Baybars el-Mansûrî, 100-101. 1283, Kazvîni, 120

⁵¹⁷Spuler, 573.

⁵¹⁸Baybars el-Mansûrî, 99; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 22, 103.

⁵¹⁹1282 senesinde Sultan Mesud namına Sivas'da basılan para bu saltanatı destekler niteliktedir. Bk. Ahmed Tevhid, 316, 326, 342.

⁵²⁰Baybars el-Mansûrî, 100.

⁵²¹1262-1282 seneleri arasında İlhanlı Devleti'nin yönetimini üstlenmiş Abaka Han'ın oğludur.

⁵²²Spuler, 573.

⁵²³Müneccimbaşı Ahmed bu tarihi 1282/1283, Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni 1283 olarak vermektedir. Bk. Münecimbaşı Ahmed, II, 107; Kazvîni, 120.

⁵²⁴Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi-II*, 617; Baybars el-Mansûrî, 100-101; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 598-605; Ali Sevim, "Keyhusrev III", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXV, 352; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 303-304; Melville, 101; Tokuş, 189.

⁵²⁵1284 ve 1296 seneleri arasında düzenli olarak her sene Gıyâseddin Mesud adına Erzincan'da basılan sikkeler Selçuklunun hala Kemah ve havalisi üzerinde söz sahibi olduğunun göstergesidir. Ahmed Tevhid, IV, 323; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6; Erkiletlioğlu 242-251.

⁵²⁶"*Kihato Han ile Holâco Han*"; Kemali, 66.

⁵²⁷Kazvîni, 120-121; Münecimbaşı Ahmed, II, 109; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 603; Melville, 102.

⁵²⁸Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 165-168; Anonim *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, 67; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 633; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 67; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 293; Tokuş, 195.

⁵²⁹Mesud'un kardeşi Ferâmurz'un oğlu; Öngül, 318.

⁵³⁰Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 189; Anonim *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, 67; Yazıcızâde Ali, 713; Ahmed bin Mahmud, 310; Kazvîni, 121; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 633; Faruk Sümer, "Keykubad III", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXV, 360; Merçil, "Türkiye Selçukluları", 526; Tokuş, 195-196.

⁵³¹697 senesinde Erzincan'da adına basılan sikke hem Erzincan ve çevresi üzerinde hâkimiyetinin bulunduğu hem de tahta çıktığı tarihin delili niteliğindedir. Bk. Erkiletlioğlu, 255.

arasında hükümdarlık yaptı ise de Mesud 1302’de tahtı yeniden ele geçirdi.⁵³² Lakin artık varlığı ve yokluğu arasında bir fark olmayan Mesud’un bu dönemi hakkında kaynaklar suskundur. Ölüm tarihi dahi bir muamma taşımaktadır. Kimi kaynaklarda Mesud’dan sonra yerine III. Gıyâseddin Keyhüsrev’in oğlu V.Kılıç Arslan’ın geçtiği ve devletin 1310-1318 tarihleri arasında onun yönetiminde kaldığı ve ardından son bulduğu dile getirilse de artık Selçuklu Devleti’nin Anadolu üzerinde hiçbir etkisi kalmadığı aşîkârdır.⁵³³ Lakin buna rağmen Tuncer Baykara XIII. yüzyıl sonları ve XIV. yüzyıl başlarında Selçuklu ülkesindeki idari birimleri zikrederken Dârü’l-mescid unvanıyla Kemah’ı da bu listeye dâhil eder.⁵³⁴ Bununla birlikte 1318 senesinde Selçuklu Devleti’nin yıkılmasını takiben artık Kemah tamamen İlhanlı toprağı halini aldı. İlhanlı Devleti’nin Anadolu’da hâkim olduğu toprakları zikrederken Kemah’a da değinen Tuncer Baykara, Hamdullah Müstevfi’nin Nüzhetü’l-Kulûb adlı eserinde Mülk-i Rum ve Hoca Necmeddin el-Hoyi’nin uhdesinde vastaniye (orta memleketler) grubu arasında İlhanlı toprakları içerisinde yer aldığına dikkat çeker.⁵³⁵

3.4. KEMAH ve HAVALİSİNDE ERATNA HÂKİMİYETİ

Kösedağ Savaşı’nın ardından Anadolu önce Moğolların ardından da Moğolların batı kolu olan İlhanlıların kuşatması ile sarsıldı. Selçuklu Devleti’nin denetimi altındaki bu toprakların mutlak hâkimi olmak için bir asra yakın bir süre mücadele veren Moğollar, sadece ismen varlığını sürdüren Selçuklu İmparatorluğu’nun fiilen de tarihe karışması ile bu emeline ulaşmış oldu. Lakin Selçuklu Devleti, geride siyasi birliği tamamen yok olmaya yüz tutmuş ve tarihte beylikler devri adı ile anılacak olan yeni bir oluşumun doğum sancılarının yaşadığı bir Anadolu bırakmıştı. 1304 senesinde Gazan Han (1295-1304)⁵³⁶’ın ölümünün ardından yerine geçen Muhammed Olcaytu Han (1304-1316)⁵³⁷, bu karmaşa ortamını gidermek için Anadolu Umûmî Valiliği’ni tesis

⁵³²Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 238; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 649; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 71; Merçil, “Türkiye Selçuklular”, 526; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 326; Melville, 113. Mîrhând Mesud’un 1298 senesinde öldüğünü kaydeder. Mîrhând, 273.

⁵³³Müneccimbaşı Ahmed, II, 141-142; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 660; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 328-329. Mîrhând devletin III. Alâeddin Keykubad’ın ölümü ile son bulunduğunu kaydeder. Mîrhând, 273.

⁵³⁴Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-I: Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015, 57.

⁵³⁵Baykara, 71-73.

⁵³⁶Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 253.

⁵³⁷İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten*, XXXI (124), (Ekim 1967), 601; Hasan Geyikoğlu “Moğollar’ın Selçuklular’dan Sonra Anadolu’ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük

etti ve bu görevi icra etmek üzere Bulargu vazifelendirdi. Çok geçmeden Bulargu'nun Ermeni Kralı IV.Leon'u öldürüp halkın tepkisi ile karşılaşması üzerine⁵³⁸ 1305 senesinde yerine Olcaytu Han'ın dayısı İrenci Noyan görevlendirildi.⁵³⁹ Ancak İrenci Noyan'ın valiliği de uzun soluklu olmadı ve zulme dayalı politikasına karşı halkın isyan başlatması Olcaytu'nun İrencin'i bu vazifeden alıp yerine 1314 senesinde Süldüs boyundan⁵⁴⁰ Emir Çoban⁵⁴¹'ı getirmesine sebep oldu. ⁵⁴²

Özellikle Ebû Said Bahadır Han⁵⁴³ (1316-1335)⁵⁴⁴ döneminde taşıdığı İlhanlıların Beylerbeyi rütbesi ile mutlak kudret sahibi olan ve yaşadığı devre damgasını vuran Emir Çoban, 1317⁵⁴⁵ senesinde Anadolu'da sükûneti sağladıktan sonra yerine oğlu Temürtaş⁵⁴⁶'ı bırakarak geri döndü.⁵⁴⁷ Temürtaş, babasının nüfuzu sayesinde kısa süre içerisinde Anadolu'da hâkim güç haline geldi.⁵⁴⁸ Sert bir mizaca sahip olmasına rağmen, takip ettiği İslâm siyaseti doğrultusunda anarşi, buhran ve zulme son vererek

Savaşı", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52, (Haziran 2014), 97; Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 345; Tahrir Heyeti, "Olcaytu", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, IX, 387; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 270.

⁵³⁸Spuler, 120-121; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 76; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 277.

⁵³⁹Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, 85; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, Recep Toparlı (Haz.), Sivas Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Sivas 1997, 69; Spuler, 121; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 649-650; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 74; Geyikoğlu, 97.

⁵⁴⁰Örs, 53.

⁵⁴¹Ebül-Kâsım el-Kâşânî'nin, Olcaytu Han dönemi büyük emirlerini zikrederken kendisinden, "görüşte, yeterlilikte, tedbirde, siyasette, cesaretle, mertlikte, bahadırılıkta hepsinden üstündür" diye bahsettiği Emir Çoban hakkında detaylı bilgi için Bk. Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", 601-618; Örs, 53

⁵⁴²Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 246-251; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", 602-603; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 45; Spuler, 128; Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 77; Spuler, 9; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 653; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 81; Örs, 198; Göde, *Eratnalılar*, 8. Emir Çoban'ın Anadolu'da ki faaliyetlerine yer verilen Anonim Selçuknâme'de 735/1315-1316 tarihi bildirilmektedir. Bk. *Tarih-i Âl-i Selçuk: Anonim Selçuknâme*, (Trc.:/ Not.: Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşkun), Atıf Yayınları, Ankara 2014, 69.

⁵⁴³Hakkında detaylı bilgi için Bk. Adulkadir Yuvalı, "Ebû Said Bahadır Han", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, X, 218-219.

⁵⁴⁴Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 279.

⁵⁴⁵Temürtaş'ın Anadolu Umûmî Valiliği'ne getirildiği tarih hakkında çeşitli mülahazalar mevcuttur. Aksarayî 716/1316, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osman Turan, Ali Kemali, Kemal Göde 1317, Halil Edhem 717/1317-718/1318, Münecimbaşı Ahmed 718/1318-1319, Anonim Selçuknâme 718/1318 ve Faruk Sümer 1318 tarihlerini vermektedir. Bk. Aksarayî, 252; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I, 21; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 660; Kemali, 80; Göde, *Eratnalılar*, 9; Edhem, 136-137; Münecimbaşı Ahmed, II, 121; *Tarih-i Âl-i Selçuk: Anonim Selçuknâme*, 138; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 83.

⁵⁴⁶Demirtaş=Temürtaş; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 40.

⁵⁴⁷Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 252; *Tarih-i Âl-i Selçuk: Anonim Selçuknâme*, 138; Yazıcızâde Ali, 741; Münecimbaşı Ahmed, II, 121; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", 603; Spuler, 388; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 656, 660; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 449; Göde, *Eratnalılar*, 9.

⁵⁴⁸Ömerî, 151.

yıllardan beri özlem duyulan huzur ortamını sağlaması, kısa zamanda halkın sevgi ve güvenini kazanmasını sağladı.⁵⁴⁹ Buna karşılık merkeze olan sadakatini muhafaza edememesi, babasının Anadolu'ya gelip duruma el koymasına ve oğlunu bağlayıp Ebû Saîd'in huzuruna çıkarmasına sebebiyet verdi. Ancak Ebû Saîd, Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından bu yana Anadolu'da baş gösteren isyanları bastırarak yeniden İlhanlı hâkimiyetinin güçlenmesini sağlayan Temürtaş'a ceza vermek yerine bir kez daha Anadolu Umûmî Valiliği'ni tevcih etti.⁵⁵⁰

Selçukluların bir nevi siyasi varisi sıfatıyla hâkimiyet sahasını Akdeniz sahillerine kadar genişletip gücünün doruklarına ulaştığı bir anda babası Emir Çoban ve Ebû Saîd Han'ın arasının açıldığına ve dahi öldürüldüğüne dair rivayetler dolaşması⁵⁵¹ Temürtaş'ın talihini değiştirdi. Babasının ardından sıradaki kurbanın kendisi olacağına kanaat getirerek, etrafındaki devlet ricalinin İlhanlılara karşı savaş açma veya itaat etme fikirlerini müspet karşılamayan Temürtaş, Karahisar'ın muhasarası ile vazifelendirdiği Eratna⁵⁵² Bey'i yerine vekâleten bırakarak 1327 senesinde Memlûk Sultanı Melik Nâsır'a iltica etmek üzere yola çıktı.⁵⁵³ Ne var ki hayatta kalmak için çıktığı bu yolculuk Temürtaş'ın sonunu getirdi. Sultan Nâsır'ın emri ile 1328 senesinde idam edilerek

⁵⁴⁹*Velhasıl ilahî faziletin feyzinden gelen bir güzellikle, karışıklık korkusu içinde dizine kadar çamura bulaşmış olan fitnenin ayağı, tamamen temizlendi. Cennet, yılan ve devin nefisinden kurtulup Adem'in nefisine kavuştu. Fesatın kaynağı ve zorbalığın kuralı yok oldu. Hile ve tuzağın gölgesi eksildi. Yertüzü adil hükümdar Timurtaş'ın şan ve şevkati, güzel huyu, adalet eserleri ve tahtıyla gül gibi ağzını gülmeye açtı. Bu konuda bazı taşlara Süryanî diliyle "Ülke ve devlet adalet ve bağış ile düzene girer; sultan'ın amelinin kefareti, adalet ve bağıştır." Diye yazmışlardır.* Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 261.

⁵⁵⁰Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", 609, 624-628; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 40-41; İsmail Hakkı Rıdvan Nafiz, 70-72; Spuler, 137; Joseph de Guignes, *Hunlar'ın, Türkler'in, Moğollar'ın ve Tatarlar'ın Tarihi Umûmîsi*, 6, (Çev.: Hüseyin Cahid Yalçın), Tanin Matbaası, İstanbul 1924, 66; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 661-662; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 86-87; Wilhelm Barthold, "Ebû Saîd Bahadır", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, IV, 45-46; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 5; Geyikoğlu, 99; Yuvalı, "Ebû Said Bahadır Han", 219; Göde, *Eratnalılar*, 10-11.

⁵⁵¹Bu hususta daha detaylı bilgi için Bk. Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", 610-616; Spuler, 138-141; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 648; Göde, 13. Galstyan'ın eserinde bu tarih 1326 olarak verilmektedir. Bk. Galstyan, 143.

⁵⁵²Eratna adı ve çeşitli telaffuzları hakkında detaylı bilgi için Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti, *Belleten*, XXXII (126), (Nisan 1968), 162-163; Göde, *Eratnalılar*, 18-24.

⁵⁵³Yazıcızâde Ali, 742; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 41; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", 632; Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 164; Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 38; Poole, 384; Edhem, 137; Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, I, 247; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 90; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 663; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 6; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, 5; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 6; Oral, 215; Kemali, 80; Mercil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 263; Kemal Göde, "Eretnaoğulları", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 295; Göde, *Eratnalılar*, 13-14.

kesilen başı Ebû Saîd'e gönderildi.⁵⁵⁴ Temürtaş'ın düştüğü bu elim vaziyet Anadolu da bulunan diğer beylerin kaderini değiştirdi ve her birine bulundukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilan etmek için bekledikleri fırsatı sundu.⁵⁵⁵ Bu beyler arasında yer alan Eratna Bey ise bu sayede tarihte kendi adı ile anılacak beyliğin temellerini atma imkânı buldu. Önce Temürtaş'ın ölümünün ardından, Ebû Said'in yerine gönderdiği Ali Padişah'ın Kemah Kalesi'ne yerleştikten bir sene sonra yerine Eratna Bey'i bırakarak Tebriz'e dönmesi⁵⁵⁶, ardından Anadolu Umûmî Valiliği'ne getirilen Şeyh Hasan'ın bir süre sonra Eratna'yı yerine naip bırakması⁵⁵⁷ Eratna Bey'in namını daha da artırdı.

Uygur Türklerinden olan⁵⁵⁸ ve kurduğu beyliğe adını veren Emir Eratna⁵⁵⁹, İlhanlı Devleti'nin ikinci derece emirleri arasındaydı.⁵⁶⁰ Gerek becerisi ve zekâsı gerekse Temürtaş ile kız kardeşini evlendirmesi sayesinde kısa süre içerisinde namını artıran Emir Eratna, mutemet bir zat olduğunu kanıtlayarak birinci derece emirler arasında yer aldı.⁵⁶¹ İlhanlı Devletinin lağvedildiği 1335 senesine kadar sadakatini muhafaza eyleyen Eratna Bey, Ebû Saîd'in 9 Rebiyülâhîr 736 (26 Kasım 1335)'da ölmesi üzerine⁵⁶² Şeyh Hasan Celayir⁵⁶³'e itaat etti.⁵⁶⁴ Bu sayede Eratna Bey, hem İlhanlı Devleti ile olan

⁵⁵⁴Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", 633-640; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 41; Spuler, 141; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 90-91; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 664; Geyikoğlu, 100; Göde, *Eratnahılar*, 14-15.

⁵⁵⁵B. Felemming, "Anadolu Beylikleri", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, Eskişehir 2001, XII, 283.

⁵⁵⁶Geyikoğlu, 100.

⁵⁵⁷Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 165; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 93; Geyikoğlu, 100; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 263; Nitekim Şeyh Hasan'ın 1331 senesinde Kemah da bulunduğu dair kayıtlar mevcuttur. Bk. Galstyan, 144.

⁵⁵⁸Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42.

⁵⁵⁹Emir Eratna'nın nesebi hakkında detaylı bilgi için Bk. Göde, *Eratnahılar*, 18-24.

⁵⁶⁰Sümer, "Anadolu'da Moğollar" 20; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 5; Kemali, 80; Göde, *Eratnahılar*, 30.

⁵⁶¹Kâtip Çelebi, *Cihânnûma*, 630; Ahmed Tevhid, "Benî Eretnâ", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, V (25), (Nisan 1914), 14; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, 80; Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 164; Spuler, 572; Göde, *Eratnahılar*, 30.

⁵⁶²İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Eretna", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, IV, 309; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 94.

⁵⁶³Emir Çoban'ın kızı Bağdat Hatun ile evli olan bu zat İlhan Ebû Saîd'in Bağdat Hatun'u görüp aşık olması üzerine, ilhanın emri ile karısından boşanmıştır. Ardından Ebû Saîd bu hatunla evli iken eski zevcesi ile gizli gizli mektuplaştığı dedikodusunun yayılması üzerine, ilhanın emri ile 1332 senesinde Kemah Kalesi'ne sürülmüştür. Kısa süre sonra söylentilerin iftiradan ibaret olduğunun anlaşılması üzerine Şeyh Hasan'a Anadolu Emirliği tevcih edilmiştir. Bu emir hakkında daha detaylı bilgi için Bk. Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", 620; Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 624; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, 78-79; Mükrimin Halil Yinanç, "Celâyir, Calâyır, Calayır", Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (ss. 215-218), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 216; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 93; Enver Konukçu, "Bağdat Hatun", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, IV, 444; Muzaffer Ürekli, "Celâyirliiler", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 264-265; Abdülkadir Yuvalı, "Hasan-ı Büzürg", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 311-312; Göde, *Eratnahılar*, 36.

bağlarını kopardı hem de Şeyh Hasan İlhanlı Devleti'nin durumundan faydalanmak için İran'a giderken yerine vekâleten Eratna Bey'i bırakması ile istiklale giden yolda ilk adımı atmış oldu. 1337 senesinde Aladağ Savaşı'nda Şeyh Hasan Celayir'i mağlup eden⁵⁶⁵ Emir Çobanzade Küçük Hasan⁵⁶⁶, kendisine itaat çağrısında bulundu ise de çağrısının menfi karşılanması üzerine⁵⁶⁷ 738 (1337-1338) senesinde sefer hazırlıklarına başladı.⁵⁶⁸ Erzurum'dan Şarki Karahisar'a kadar olan kısmı ele geçirmesi üzerine bu istilaya tek başına karşı koyamayacağını anlayan Eratna Bey, Mısır Memlûklerinden Melikünnasır Mehmed b. Klav'ın tabiiyetini kabul etti.⁵⁶⁹ Bu tabiiyet Melikünnasır'ın öldüğü 1341⁵⁷⁰ senesine kadar devam etti.⁵⁷¹ Bu tarihten itibaren gücünü artırmaya başlana Eratna Bey için 1343 senesi dönem noktası oldu. Emir Eratna'nın vaktiyle tabiilik teklifini kabul etmemesinin yanı sıra, Memlûk desteği ile Anadolu'da ki nüfuzunu güçlendirmesi ve sultanlık davasında bulunmasına hiddetlenen Emir Çobanzade Hasan, Eratna'yı ortadan kaldırmak ve Anadolu'da hâkim güç olmak gayesiyle Süleyman Han komutasındaki orduyu Anadolu'ya gönderdi.⁵⁷² 1343⁵⁷³ senesinde Karanbük⁵⁷⁴ mevkiinde meydana gelen karşılaşma Emir Eratna'nın galibiyeti ile sonuçlandı.⁵⁷⁵ Bu galibiyet Eratna'ya tam istiklâl yolunu araladı. 1243 Köseadağ

⁵⁶⁴Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 165; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42; Edhem, 114-115; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 96-97; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, 6; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, 6; Göde, *Eratnalılar*, 41.

⁵⁶⁵ Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 165; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, 79; Spuler, 146-147; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 98; Geyikoğlu, 103.

⁵⁶⁶Temürtaş'ın evladı olan bu zat babasının ölümünün ardından yakalanarak Kemah Kalesi'ne hapsedildi. Lakin Ebû Said'in ölüm haberini alınca hapis tutulduğu kaleden kaçan Şeyh Küçük Hasan, babasının ölmediğini iddia edip ona çok benzeyen Hacı Hamza adında bir köleyi hükümdar ilan ederek kısa süre içerisinde büyük bir taraftar topladı. Bk. Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", 643-644.

⁵⁶⁷Çeşitli mülahazaların bulunduğu bu hususa dair detaylı bilgi için Bk. Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", 645; Göde, *Eratnalılar*, 44.

⁵⁶⁸Makrizî, *Kitâbü's-Sülûk*, II, (Nşr.: Muhammed Mustafa Ziyâde), Kahire 1941, 445.

⁵⁶⁹Tevhid, "Benî Eretnâ", 15; Poole, 384; Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 165-166; Uzunçarşılı, "Eretna", 309; Edhem, 137; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 101; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-II*, 8; Spuler, 388; Kemali, 80-81; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 263; Göde, 43-45.

⁵⁷⁰Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 167; Edhem, 115; Spuler, 388.

⁵⁷¹Göde, *Eratnalılar*, 46. Lakin bazı kaynaklarda bunun dış tehlikelerden korunmak amacı ile göstermelik bir tabiiyet olduğu, kimi dönemler Eratna Bey'in Memlûk sultanı adına hutbe okutmadığı ve sikke kestirmedeği kaydedilmiştir. Bk. Makrizî, II, 490.

⁵⁷²Tevhid, "Benî Eretnâ", 15; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 105; Geyikoğlu, 105-106; Göde, *Eratnalılar*, 52.

⁵⁷³İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, 80-81.

⁵⁷⁴Savaşın zuhur ettiği genellikle Erzincan hudutları içerisinde yer aldığı kabul gören Karanbük mevki hakkında detaylı bilgi için Bk. Göde, *Eratnalılar*, 54.

⁵⁷⁵Makrizî, 652; Yazıcızâde Ali, 742-743; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", 645; Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 169; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*,

Savaşı sonrası İlhanlı hâkimiyetine geçmeye başlayan topraklar, 1335 senesinde İlhanlı Devleti'nin lağvedilmesinin ve 1343 Karanbük Zaferi'nin ardından adeta İlhanlılar'ın halefi konumunda olan Eratna Bey'in yönetimi altına geçti. Eratna Bey'e tabi olan şehirler; Sivas⁵⁷⁶ Kayseri⁵⁷⁷, Erzincan⁵⁷⁸, Niğde⁵⁷⁹, Amasya⁵⁸⁰, Tokat⁵⁸¹, Sinop⁵⁸², Ankara⁵⁸³ ve Kemah⁵⁸⁴ başta olmak üzere Aksaray, Barbur, Ürgüp, Şarkikarahisar, Harput, Merzifon, Niksar, Samsun, Sinop, Erzurum, Divriği, Kırşehir, Dârende, Konya, Bâran, Nevşehir, Yozgat, Tunceli, Giresun'un güneyi ve Malatya'nın idi.⁵⁸⁵ Hâkimiyet sahasını gün geçtikçe genişleten Eratna Bey, biraderi Burak Bey'i Erzincan Emiri Zâhireddin Bey'in kızı ile evlendirerek 1348 senesinde Erzincan ve havalisinden sorumlu tuttu. Halk adaletli, merhametli, tecrübeli ve cesur olan bu beyin yönetiminden oldukça memnundu.⁵⁸⁶

1327 senesinden 1352 senesine kadar emir, noyan, Umûmî vali ve sultan sıfatlarıyla tarih sahnesindeki yerini alan ve adaletinden mütevellit halk arasında *Köse*

42; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 105; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, 11-12; Kemali, 82; Geyikoğlu, 107; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 263.

⁵⁷⁶Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 176; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42; Edhem, 136; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 688; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, 15; Kemali, 84; Besim Darkot, "Sivas", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1980, X, 572; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6; Göde, *Eratnahılar*, 65; Ömer Demirel, "Sivas", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 279.

⁵⁷⁷Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 176; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42; Edhem, 136; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 687; Kemali, 84; Besim Darkot, "Kayseri", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, 485-486; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6; Göde, *Eratnahılar*, 66; Mehmet İpşirli, "Kayseri", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXV, 97.

⁵⁷⁸Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 176; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 688; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, 15; Kemali, 84; Darkot, "Erzincan", 339; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6; Göde, *Eratnahılar*, 67.

⁵⁷⁹Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 176; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 688; Besim Darkot, "Niğde", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, IX, 254; Göde, *Eratnahılar*, 66.

⁵⁸⁰Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 688; Mükrimin Halil Yinanç, "Amasya", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, I, 394; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, 15; Kemali, 84; Göde, *Eratnahılar*, 67.

⁵⁸¹Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 688, M. Tayyib Gökbilgin, "Tokat", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, XII, 403; Kemal, 84; Ali Açık, "Tokat", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, XXXXI, 220; Göde, *Eratnahılar*, 67.

⁵⁸²Kemali, 84; Besim Darkot, "Sinop", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1980, X, 685; Göde, *Eratnahılar*, 68.

⁵⁸³Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42; Besim Darkot, "Ankara", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, I, 442; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6; Göde, *Eratnahılar*, 68.

⁵⁸⁴İmber, 871; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, 12; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6; Darkot, "Kemah", 559.

⁵⁸⁵Göde, *Eratnahılar*, 68-69.

⁵⁸⁶Kemali, 84.

Peygamber olarak anılan⁵⁸⁷ Eratna Bey, 1352 tarihinde öldü.⁵⁸⁸ Yılmaz Öztuna Eratna Bey'den bahsederken “*Oğuz beylerinden olmadığı için Anadolu halkı üzerinde hiçbir prestiji yoktu*”⁵⁸⁹ ibaresini kullanmış olsa da ölümü büyük üzüntülere sebep olmuştur. Nitekim Anadolu halkı takip ettiği usta siyaseti, şefkati, adaleti, dirayeti sayesinde yıllardır hasret kaldığı huzur ortamına kavuştu.

Eratna Bey, Şeyh Hasan, Cafer ve Mehmed isimlerini taşıyan üç oğula sahipti. Büyük oğlu Hasan, babasından evvel 1347⁵⁹⁰ senesinde öldüğü için Eratna Bey'in ölümünün ardından ortanca oğlu Cafer ve küçük oğlu Mehmed arasında taht mücadelesi yaşandı. Vezir Hoca Ali Şah ve işbirlikçilerinin desteğini sağlayan Mehmed Bey, hükümdar ilan edildi.⁵⁹¹ Ancak bu durum kardeşinin ve Erzincan Emiri olan amcası Burak Bey'in tepkisine sebep oldu. Saltanatın kendi hakkı olduğunu iddia eden Emir Burak, müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye başladı. Ali Kemali, kısa süre sonra yeğeni ile aralarında sulh sağlandığını ve Mehmed Bey'in amcası ile uğraşmayı göze alamayıp bağımsız hareket etmesine göz yumduğunu bildirir.⁵⁹²

Mehmed Bey'in eğlenceye dalıp devlet meselelerinden elini çekmesi kısa sürede ümerâ ve ulemânın kendisinden yüz çevirmesine sebep oldu. Çığ gibi büyüyen memnuniyetsizlik sonucu 1354 senesinde tahttan uzaklaştırılarak yerine ağabeyi Cafer getirildi.⁵⁹³ Lakin Cafer'in hükümdarlığı uzun sürmedi ve 24 Rebiyülevvel 756 (8 Nisan 1355)⁵⁹⁴ de iki kardeş arasında vuku bulan Yalnızgöz Savaşı sonrasında Mehmed Bey tahtı yeniden ele geçirdi.⁵⁹⁵ Bir süre tahttan uzaklaştırılması Mehmed Bey'in tutumu üzerinde hiçbir olumlu tesir yaratmadı ve devlet meselelerinden uzak durarak vaktini

⁵⁸⁷Yazıcızâde Ali, 743; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42.

⁵⁸⁸Makrizî, II, 885; Tevhid, “Benî Eretnâ”, 16; Uzunçarşılı, “Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, 170; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, 80; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42; Edhem, 139; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 121; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-II*, 14; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 263.

⁵⁸⁹Yılmaz Öztuna, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, I, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983, 493.

⁵⁹⁰İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, 191; Göde, *Eratnalılar*, 86.

⁵⁹¹Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 230; Kemali, 84; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 263.

⁵⁹²Kemali, 84.

⁵⁹³Şikârî, *Karaman-oğulları Tarihi*, (Nşr.: Mesut Koman), Yeni Kitap Basımevi, Konya 1946, 70; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 42; Osman Turan, *İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954, 70; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 121; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 230; Kemali, 85;

⁵⁹⁴Şikârî, Osman Turan ve Yaşar Yücel tarafından bu tarih 757 (1356) olarak kaydedilmiştir. Bk. Şikârî, 70; Turan, *İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, 70; Yücel, 230.

⁵⁹⁵Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 121; Kemali, 85.

eğlence ile geçirmeye devam etti. Mevcut tutumu kısa süre de sonunu hazırladı ve 1365⁵⁹⁶ senesinde şehit edildi.⁵⁹⁷ Mehmed Bey'den sonra yerine geçen oğlu Alâeddîn Ali Bey, 13 Ekim 1365 senesinde tahta oturdu.⁵⁹⁸ Ne yazık ki babasının başına gelenlerden ders almayan bu beyde halk arasında zayıf iradesi, zevk ve eğlenceye olan düşkünlüğü ile anılır oldu.⁵⁹⁹ Buna rağmen Alâeddîn Ali Bey gibi tecrübesiz bir bey için en büyük şans hiç kuşkusuz 1365 senesinden beri kadılık ve valilik görevlerini icra eden Burhaneddîn Ahmed⁶⁰⁰ gibi tecrübeli, cesur, ilim ehli, zeki bir zata 1378⁶⁰¹ senesi itibari ile vezirlik tevcih edilmesi idi.⁶⁰²

Eratnalıların bu vaziyetini gören komşu devletler ve Eratna Beyliği hizmetinde bulunan zatlar lehlerine bir hal teşkil etmek üzere derhal harekete geçtiler. Hem 1361-1362⁶⁰³ senesinden beri Erzincan'da adeta Eratna sultanlarından bağımsız bir emirlik süren Emîrzâde Pir Hüseyin'in⁶⁰⁴ 1378/1379 senesinde ölmesini hem de Eratna

⁵⁹⁶Edhem, 139; Kemali, 86.

⁵⁹⁷Tevhid, "Benî Eretna", 18; Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 179; Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, 72-73; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 123; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, 18; Göde, *Eratnalılar*, 100.

⁵⁹⁸Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 181; Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, 70-71; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 123-124; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 263.

⁵⁹⁹Esterâbâdî, 102-106.

⁶⁰⁰Oğuzların Salur Boyuna mensup olan Burhaneddîn Ahmed, Kayseri Kadısı Şemseddin Mehmed'in oğludur. 759 (1357-1358) senesinde henüz 14 yaşında iken ilim tahsil etmek gayesiyle önce Kahire'ye ardından 1362 senesinde Şam'a giden Burhaneddîn, bu sayede Mevlâna Razi, Fahreddin Akşehrî gibi âlimler ile tanışma fırsatı elde etmiştir. Bir süre sonra Anadolu'ya dönmek üzereyken babasının öldüğü haberini alarak yönünü Haleb'e çevirmiş ve ilmi çalışmalarına 1 sene burada devam etmiştir. Ardından babasının vazifesini icra etmek üzere Kayseri'ye gelen Burhaneddîn Ahmed, gelişinden 1 sene sonra yani 766 (1364-1365) senesinde Sultan Mehmed'in emri ile Kayseri Kadılığı'na getirilmiştir. Eratna Devleti içerisinde yaşanan anarşi ve iktisadi sorunlara mahirane çözümler üretmesi kısa sürede namının ülkenin dört bir yanına ulaşmasını ve taraftarlarının artmasını sağlamıştır. Nitekim sabır ve istikrarla çıktığı bu yolculuk ona, kendi adı ile anılan bir beyliğin sultanı olma fırsatı sunmuştur. Detaylı bilgi için Bk. Esterâbâdî, 75-90; Erdem, 144-145; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 15-22; Göde, *Eratnalılar*, 99-100.

⁶⁰¹Ali Kemali bu tarihi 1280 olarak vermektedir. Kemali, 87.

⁶⁰²Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 235; Göde, *Eratnalılar*, 99-100.

⁶⁰³Bu tarihten evvel Erzincan ve civarının Ahi Ayna Bey'in yönetimi altında olduğu bilinirken Ahi Ayna'nın bu görev için Eratna Bey tarafından vazifelendirilip vazifelendirilmediği hususunda farklı mülâhazalar mevcuttur. Takribi 1348 senesinde bu sahaya hâkim olduğu düşünülen Ahi Ayna Bey'in, Ertana Bey'e tabi olduğu kabul görmektedir. Buna rağmen Esterâbâdî'nin Erzincan üzerine sefere çıkan Eratna Ali Bey'in, Erzincan'ın kendilerine teslimini istemesi üzerine halkın "O yer filan kimsenin mülkü idi. Aynebeğ ondan satın aldı" diyerek karşılık verdiğini belirtmesi ise son derece dikkat çekici bir husustur. Bk. Esterâbâdî, 161.

⁶⁰⁴İsmet Miroğlu, Emîrzâde Pir Hüseyin'in Ahi Ayna Bey'in ölümünün ardından Şarki-Karahisar'dan hareketle Bayburt'a kadar uzanan sahayı ve Erzincan'ı ele geçirdiğine dair malumatlardan yola çıkarak bu esnada Kemah'ı da ele geçirmesinin kuvvetle muhtemel olduğunu bildirir. Bk. Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6.

Devleti'ndeki karmaşayı fırsat bilen Emir Mutahharten⁶⁰⁵ müstakil bir beylik meydana getirmek gayesiyle Erzincan ve havalisini ele geçirdi.⁶⁰⁶ Mutahharten'in adına hutbe okutup sikke kestirdiği⁶⁰⁷ haberini alan Alâeddîn Ali Bey, emirlerin üzerinde oluşturduğu tesir ile Erzincan üzerine sefer düzenlemeye karar verdi. Burhaneddîn Ahmed'in devlete zarar vereceğini düşündüğü bu seferden sultanı vazgeçirmek için verdiği uğraşlar sonuçsuz kaldı ve ordu Erzincan'a doğru yola çıktı.⁶⁰⁸ İlk karşılaşmada yenilgiye uğrayan Mutahharten, Dulkadiroğlu İbrahim Bey ve Akkoyunlu Kutlu Bey'den yardım talebinde bulundu.⁶⁰⁹ Kendilerine yapılan bu yardım çağrısına müspet cevap veren İbrahim Bey bölgeye çok sayıda askerle gelirken, Kutlu Bey ise oğlu komutasında bir ordu gönderdi. Erzincan halkının da desteği ile harekete geçen ordu, Eratnalılar'a karşı uzun süre mücadele verdi ise de her iki tarafta mutlak bir galibiyet elde edemedi.⁶¹⁰ Lakin buna rağmen Erzincan ve Kemah havalisi bu tarihten itibaren Emir Mutahharten'in yönetimi altında kaldı.⁶¹¹

⁶⁰⁵Neşri tarafından 1379 senesinden itibaren tarih sahnesindeki yerini alan Emir Mutahharten'in, Eratna Bey'in kardeşinin oğlu ve Tatar asıllı olduğu bildirilmiş olmakla birlikte kanıtlanamayan bu beyana karşılık Yaşar Yücel bu beyin menşeiini Türkler arasında aramak gerektiğini belirtir. Nitekim Esterâbâdî'de Mutahharten'in Ertana Bey ile bağı bulunduğunu dile getirmektedir. Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nüma*, I, (Nşr.: Faik Reşit Unat- Mehmet Altay Köymen), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1949, 350; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 233; Esterâbâdî, 238.

⁶⁰⁶Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (27-63), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 33; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6.

⁶⁰⁷Göde, *Eratnalılar*, 120.

⁶⁰⁸Esterâbâdî, 154; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 39.

⁶⁰⁹Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", 33; Mükrimin Halil Yinanç, "Dulkadırlılar", Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (341-355), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 345. Ali Kemali, yardım talebinde bulunanın Celâirîlerden Tuğrul Bey, yardım talebinde bulunduğu kişilerin ise Dulkadiroğlu İbrahim Bey ve Amasya Emiri Hacı Şadgeldi Paşa olduğunu kaydeder. Bk. Kemali, 88. Tuğrul Bey hakkında detaylı bilgi için Bk. Mükrimin Halil Yinanç, "Celâirîliler", ;Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 237.

⁶¹⁰Buna rağmen Esterâbâdî karşılaşmanın Burhaneddîn Ahmed sayesinde Eratna ordusunun kesin galibiyeti ile sonuçlandığını kaydeder. Bk. Esterâbâdî, 165-167.

⁶¹¹İsmail Hakkı Rıdvan Nafiz, 101-103; Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", 176; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 157; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 39-40; Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", 33; Kemali, 84; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6.

3.5. KEMAH VE HAVALİSİNDE MUTAHHARTEN HÂKİMİYETİ

Kaynaklardaki beyana göre Eratna Devleti'nin bir uç beyi olarak Erzincan'ın idaresinden sorumlu Ahi Ayna Bey, Eratna Bey'in 1352⁶¹² senesinde vâkı olan ölümünü müteakip, bağımsız hareket etmeye başladı. Özellikle Mehmed Bey dönemindeki otorite boşluğunu lehine kullanan Ahi Ayna Bey, 762 (1360/1361) senesinde Gürcistan'a ve ardından Erzurum'a düzenlediği seferler sayesinde kısa süre içerisinde sınırlarını genişlettiği gibi siyasi sahada daha fazla bağımsız hareket etme imkânı buldu.⁶¹³ Buna rağmen Erzincan'da Eratna hâkimi Mehmed 'e ait 1359 tarihli sikkelerin bulunması⁶¹⁴ Erzincan ve havalisinde hâlâ Eratna tesirinin bulunduğu ispatı niteliğindedir.

Ahi Ayna Bey'in 1362⁶¹⁵ tarihli ölümünün ardından Erzincan bölgesi, Şarkikarahisar'dan gelen Pir Hüseyin'in yönetimi altına girdi.⁶¹⁶ Eratna Hâkimi Mehmed Bey'in 1365 tarihli ölümü bu işgali daha da kalıcı kıldı. Zira Mehmed Bey'den sonra yerine gelen Ali Bey'in dirayetsizliği diğer komşu beylerde olduğu gibi Ali Bey'de de bağımsız hareket etme cüreti yarattı. Erzincan da Ali Bey adına basılmış 1366 tarihli paralar bulunsa da⁶¹⁷ bu itaatin göstermelik bir itaat olduğu anlaşılmaktadır. Ali Bey'in siyasi istikrar kuramamasından faydalanan Pir Hüseyin, 1379⁶¹⁸ senesindeki ölümüne kadar Erzincan ve havalisinin mutlak hâkimi olmaya devam etti. Bu tarihten sonra kısa bir süre Erzincan'da iktidar boşluğu yaşandı.⁶¹⁹ Bu boşluğu fırsat bilen Emir Mutahharten,⁶²⁰ 1378/1379 senesinde harekete geçerek bölgeyi ele geçirdi.⁶²¹ Kısa süre

⁶¹²Makrizî, II, 885; Tevhid, "Benî Eretnâ", 16; Uzunçarşılı, "Eretna Devleti", 170; Uzunçarşılı-Nafiz, 80; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 121; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 229; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6.

⁶¹³Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, 80-81;

⁶¹⁴Tevhid, *Meskûkât-i Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, 430-436.

⁶¹⁵Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, 80-81.

⁶¹⁶Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, 80-81; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 231. Osman Turan Erzincan'ın ele geçirilmesinin yaşanan karışıklıklar nedeniyle uzun zaman aldığını 14 Şaban 763 (8 Haziran 131362) kuşatmaların 4 Şevval 763 (27 Temmuz 1362) de son bulduğunu kaydeder. Bk. Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, 80.

⁶¹⁷Tevhid, *Meskûkât-i Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, 437-439.

⁶¹⁸Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 232.

⁶¹⁹Esterâbâdî, 153-160.

⁶²⁰Yaşar Yücel'in bir manada "temiz kişi" anlamı taşıdığını ifade ettiği Mutahharten adı, müellifler tarafından farklı şekillerde telaffuz edilmiştir. Nizamüddin Şamî'nin Tahrten, Şerefüddin Ali Yezdi'nin Tahrten, Neşrî'nin Tahrten ve Batılı seyyah Clavijo'nun Trata(n) olarak zikrettiği zatın adını en doğru şekilde veren kuşkusuz Esterâbâdî'dir. Nitekim bugün onun söylemi olan "Mutahharten" kabul görmektedir. Bk. Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, (Çev.: Necati Lugal), Türk Tarih Kurumu Basımevi,

sonra Eratna hâkimi Ali Bey'e karşı verdiği mücadele ile de Erzincan ve havalisindeki hâkimiyetini meşru kıldı. Ali Bey'in ölümüne kadar aralarında bir husumet yaşanmadı ise de 1380⁶²² senesinde Ali Bey'in ölümü ve Kadı Burhâneddin'in siyasi karakterine naip olarak devam etmesi mevcut durumu tamamen değiştirdi.

Eratna hâkimi Ali Bey'in ani ölümünün ardından yerine geçen oğlu Mehmed'in yaşının küçük olması Kadı Burhâneddin'e siyasi bir fayda sağladı. Koyulhisar hâkimi Kılıç Arslan ile arasında yaşanan çekişmelerin Kılıç Arslan'ın 1381 senesinde öldürülmesi ile son bulmasının ardından, 9 Şubat 1381 de Ali Bey'in oğlu Mehmed'in⁶²³ nâibi olma görevini üstlendi. Böylece Kadı Burhâneddin Ahmed, 1364/1365 senesinde vali olarak çıktığı siyasi yolculuğunda nâiblik mertebesine kadar yükselmiş oldu. Bu tarihten sonra sultanlığa giden yoldaki engelleri teker teker kaldırmaya başladı. Özellikle Mutahharten'i Kadı Burhâneddin aleyhine harekete geçirerek⁶²⁴ büyük engel teşkil eden Amasya Emiri Hacı Şadgeldi'yi 1381⁶²⁵ senesinde ortadan kaldırması,⁶²⁶ sultanlığını ilan etmek için gerekli atmosferi sağladı. Ali Bey'in ölümünün ardından yerine geçen oğlu Mehmed'in yaşının küçük olmasını fırsat bilerek bir sultan edasıyla tüm yetkiyi ele geçiren Kadı Buhaneddin Ahmed, şimdi sultanlığını

Ankara 1987, 124; Şerefüddin Ali Yezdi, Emîr Timur (Zafernâme), (Çev.:/ Not.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, 158; Neşri, 350; Esterâbâdî, 165; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği* 234.

⁶²¹Yinanç, "Akkoyunlular", 33; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 6.

⁶²²Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 42.

⁶²³İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, 73-76.

⁶²⁴Sivas dolaylarında tahrip ve yağma hareketlerine girişen Zünnûn'un Kadı Burhâneddin tarafından bertaraf edilmesine hiddetlenen Hacı Şadgeldi, Mutahharten ile irtibat kurarak Kadı Burhâneddin'e karşı harekete geçirmeye çalıştı. Bu irtibata müspet karşılık veren Mutahharten, derhal Sivas hududuna vararak Kadı Burhâneddin Ahmed'den naiplik vazifesini terk edip vezaret ile yetinmesini talep etti. Şimdiye dek iktidar uğruna verdiği mücadeleyi bir kenara bırakmak manasına gelen bu teklif Burhâneddin tarafından reddedildi. Bu red cevabı üzerine taleplerin yinelenmesi için Emir Tuğrul, Kadı Burhâneddin'in huzuruna gönderildi ise de Kararında kat'i olan Burhâneddin, "önce Mutahharten kendi hâkimiyeti altında bulunan Erzincan ve Bayburt'u Alâaddin Ali Bey'in oğlu II. Mehmed'e terk etsin, biz de onun isteğini yerine getirelim" demek ile yetindi. Nitekim ardından aralarında zuhur eden konuşmalar Tuğrul'un tutuklanması ile son buldu. Haberi alan Mutahharten, ılımlı bir siyaset takip ederek Sivas üzerine işgalci bir girişimde bulunmayacağını beyan etmek üzere bir elçi gönderdi ve Emir Tuğrul serbest bırakıldı. Böylece Mutahharten Kadı Burhâneddin'in hâkimiyetini kabul etmiş oldu. Bk. Esterâbâdî, 234-242; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 239-242.

⁶²⁵Ayrıca Mezar kitabesinin 783 tarihli olması bu durumu doğrular niteliktedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, Milli Matbaa, İstanbul 1927, 102.

⁶²⁶Esterâbâdî, 243-247.

ilan ederek mevcut durumuna İslâm hukuk ve ananelerine uygun olarak meşruiyet kazandırmış oldu.⁶²⁷

Kadı Burhâneddin'in iktidarının meşruiyet kazanması kuşkusuz en çok Mutahharten'i rahatsız etti. Bu sebeple Kadı Burhâneddin'e karşı olan emirler ile ittifak kurma yolunu tuttu. Nihayetinde yapılan görüşmeler sonucu oluşan Akkoyunlu-Mutahharten ittifakı, Sivas üzerine harekete geçti. Bu ittifak ordusunu dağıtmak için Kadı Burhâneddin tarafından görevlendirilen Emir Yusuf Çelebi'nin başarı sağlayamayarak ölmesi sonucu mücadelenin galibi Mutahharten oldu ise de kazanılan bu zafere rağmen Kadı Burhâneddin'e karşı ılımlı bir politika izlemeye başladı.⁶²⁸ Ancak bu ılımlı yaklaşım uzun soluklu olmadı ve Kadı Burhâneddin'in Kayseri kalesi sahibi Cüneyd üzerine sefere çıktığı esnada Mutahharten Sivas'ı baskı altına aldı. Bu durumu haber alan Kadı Burhâneddin derhal Sivas'a doğru hareket etti ve iki taraf Abdülvahhab mevkiinde Kadı Burhâneddin'in galibiyeti ile sonuçlanan bir mücadele gerçekleştirdi. Yenilgi alan Mutahharten, Sivas topraklarından çekildi ise de bu galibiyet ile yetinmek niyetinde olmayan Burhâneddin, Erzincan'a doğru hareket etti. Birçok bölgeyi kuşatma altına almasına rağmen askerlerin yağma hareketine dalması ve mevsim koşullarının elverişsiz olması sebebiyle Sivas'a dönmeye karar verdi (1384/85). Kadı Burhâneddin bu sefer ile kat'i bir zafer elde edemese de bu kuşatmanın üzerinde derin bir korku uyandırdığı Mutahharten, uzlaşma teklifinde bulundu. Teklifine müspet cevap verilmesi ile de her iki tarafın karşılıklı olarak birbirlerini tanıması, gerektiğinde Mutahharten'in Kadı Burhâneddin'e destek kuvveti göndermesi, iç işlere müdahalede ve düşmanca faaliyetlerde bulunmaması şartları ile sulh sağlandı.⁶²⁹ Böylece her iki tarafta birbirini siyasi sahada resmen tanımış oldu.

Kitâb-ı Diyarbekriyye'de verilen malumata göre Kemah, Erzincan, Bayburt, İspir, Erzurum, Tercan'ı hâkimiyeti altında bulunduran, Şarkikarahisar'ı kendisine tabii kılan, Trabzon Rumlarını haraca bağlayan⁶³⁰ Mutahharten, 1387 senesinde Timur tehlikesi ile sarsıldı. 1386 senesinde Batı İran'ı alıp ardından Karabağ'da ordugâh kuran Timur'un

⁶²⁷Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 42. Adına basılı olan sikkeler için Bk. Tevhid, *Meskûkât-i Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, 442.

⁶²⁸Esterâbâdi, 285,287.

⁶²⁹Esterâbâdi, 295-296; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 246-248.

⁶³⁰Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 36.

bir sonraki hedefi Doğu Anadolu idi.⁶³¹ Erzurum hududuna vardığı haberi Erzincan halkı ve Mutahharten üzerinde deprem etkisi yarattı ise de Timur tarafından kendisine itaat etmesini bildiren bir elçi gönderilmesi rahat nefes alınmasını sağladı. Gelen teklifin Mutahharten tarafından müspet karşılanması üzerine Timur, kendisine itaat eden bu beye hil'at giydirerek Erzincan'da ki hâkimiyetini tanıdı.⁶³² Timur tehlikesinden kurtulan Mutahharten, Kadı Burhâneddin ile yaptığı anlaşmaya rağmen, onun kuzeydeki Türkmen emirleri ile uğraşmasını fırsat bilerek Sivas üzerine yürüdü. Ne var ki bu durumu haber alan Burhâneddin'in derhal Sivas'a gelmesi üzerine bir mücadeleyi göze alamayan Mutahharten, anlaşma doğrultusunda Türkmen emirleri üzerine düzenlediği bu seferde ona destek olmak gayesiyle geldiğini bildirdi. Verilen bu cevap Mutahharten'in samimiyetine başından beri güvenmeyen Burhâneddin'i teskin etmedi ve Erzincan üzerine sefer düzenlemek için hazırlıklara başladı. Bu esnada boş durmayan Mutahharten, Amasya Emiri Ahmed Bey, Kayseri kalesi sahibi Cüneyd ve Hacı Emîroğlu Süleyman'ında içinde bulunduğu bir ittifak kurarak Kadı Burhâneddin yönetiminde olan toprakları işgale başladı.⁶³³ Ancak kurulan bu ittifak uzun soluklu olmadı ve Mutahharten, müttefiki olan Akkoyunlular ile husumet yaşaması üzerine, Akkoyunluların ezeli düşmanı olan Karakoyunlular ile yeni bir ittifak oluşturdu.⁶³⁴ Ne var ki bu işbirliği de bir sonuç elde edemeyen Mutahharten, 1389-1393 yılları arasında kabuğuna çekilerek mevcut nüfuzunu müdafaa etmeye çalıştı.⁶³⁵

1393 senesinde Timur'un yeniden Doğu Anadolu'ya gelmek için hazırlıklara başladığı haberi Mutahharten üzerinde büyük bir endişe yarattı. Tam bu esnada Timur'un civar beldelerdeki emirlerle birlikte Mutahharten'e de kendisini itaat etmesini bildiren bir çağrıda bulunması, Mutahharten'e ikinci kez dostluk bağı kurma fırsatı sundu.⁶³⁶ Mutahharten ve Timur dostluğu Kadı Burhâneddin-I. Bayezid-Toktamış-Memlûk Sultanı Berkuk dörtlüsünden oluşan bir ittifak kurulmasına sebebiyet verdi. Timur'un bölgeden ayrılmasını fırsat bilen Kadı Burhâneddin, 1394/95 senesinde Erzincan'a girerek büyük bir yağma ve tahribat yaptı. Bölgeyi tamamen ele geçirmek

⁶³¹Timur'un hareketi hakkında detaylı bilgi için Bk. Savaş Eğilmez-Ensar Macit, *Bozkırın Son Fatih'i Emir Timur, Gece Yayınları*, Ankara 2018, 53-60.

⁶³²Esterâbâdî, 428-436; İbni Arabşah, 153; Nizameddin Şâmî, 124; Şerefüddin Ali Yezdî, 167-168; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 249-250.

⁶³³Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 249-252.

⁶³⁴Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, 49.

⁶³⁵Esterâbâdî, 357-358.

⁶³⁶Nizameddin Şâmî, 124; Şerefüddin Ali Yezdî, 241; Sümer, *Kara Koyunlular*, I, 57-58.

yerine yağma hareketi ile yetinerek geri dönenen Kadı Burhâneddin, Mutahharten'e Karakoyunlular ile dostluk münasebeti kurması hasebiyle kin besleyen Akkoyunlu desteğini de sağlayarak son darbeyi vurmak üzere hazırlıklara başladı. Erzincan hududuna varan Burhâneddin'in ordusunu Kemah Valisi Hasan Bey karşılayarak bağlılığını sundu. Bir ay boyunca süren kuşatma sonucunda Erzincan topraklarında görülmemiş bir tahribat yaşandı.⁶³⁷ Seferin sonunda Kadı Burhâneddin, Bayburt'a kadar olan toprakları Akkoyunlu Ahmed Bey'e iktâ ederek Sivas'a dönmek üzere yola çıktı.⁶³⁸ Buraheneddin'in bölgeyi terk etmesi üzerine Mutahharten, öncelikle yönetiminden çıkan Kemah üzerine yürüdü. Kemah valisi Hasan Bey'in durumu bildirmesi üzerine harekete geçen Burhâneddin, yeniden Erzincan'a vardı. Bu esnada Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın ağabeyi Ahmed Bey'e isyan ettiği ve Kemah'ı kuşatma altına aldığı haberi ulaştı. Bu sorun sulh ile halledildi ise de Kadı Burhâneddin'in taarruzu karşısında Mutahharten'in pasif kalması, kuşatmalar sonucu iktisadî, ziraî ve mali açıdan büyük yara alan bölge halkının tepkisine sebep oldu. Nihayet Mutahharten'in üzerindeki bu baskıya dayanamayarak savaşa karar vermesi ile iki ordu 1395 sensinde Pulur ovasında karşı karşıya geldi. Burhâneddin cephesi zafere doğru giderken Mutahharten'in kaçtığı ve öncü kuvvetlerin yağmaya başladığı haberinin yayılması dengeleri bir anda değiştirdi ve mücadelenin galibi Mutahharten oldu.⁶³⁹

Aldığı yenilgi üzerine Sivas'a dönen Kadı Burhâneddin, Timur'a güvenerek kendisine başkaldıran Mutahharten'e son bir darbe vurmak için hazırlıklara başladı. 1395/1396 kışı, çıkacağı bu seferin hazırlıkları ile geçti. Ardından Akşehir'e ulaşarak kalenin tamir ve tahkimi ile meşgul oldu. Bu esna da Bozdoğanoglu Sa'd ul-Mülk'ün

⁶³⁷ "Sultan'ın askerleri, kemerin beli, sahilin nehri sardığı gibi Erzincan'ı sardılar. Karınca ve çekirge gibibahçe ve tarlaların üzerine düşüp, böcek ve kurt gibi ağaçlara ve ekinlere saldırdılar. Başakları ve meyveleri yere serdiler. Ağaçların yaprak ve dallarını kırarak toprağın üzerine attılar. Binaları yıkıp evleri inşa edilmeden önceki haline çevirdiler. Bir ay süreyle bu şekilde kesip biçmeye, söküp atmaya devam ettiler. Sonunda vadiler taştan, bahçeler ağaç ve sebzededen boş kaldı. Köylerin ve şehirlerin tamamı boş arsa halini aldı. Bahçeler ve bostanlar çorak ve kurak yere döndü. Kasır ve köşklerin yerini enkaz ve yıkıntı yığınları aldı. Diğer taraftan Emir Mutahharten, kaplumbağa gibi başını bedbahtlık kabuğuna çekmiş, çakal gibi inlerde hapis kalmıştı. Elini canından ve ailesinden yıkamış, ömrüne ve hayatına feda etmişti. Çünkü o artık ecel timsahının ağzının açık, kurtuluş yolunun kapısını ise kapalı görüyordu." Esterâbâdî, 456.

⁶³⁸ Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", 35; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 7.

⁶³⁹ Esterâbâdî, 453-460; Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, 80-81; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 257-262; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 7.

kardeşi Ziya ul-Mülk ile dostluğunun pekişmesi ve dahi Ziya ul-Mülk'ün oğlu Emîr Kasım'ı kıymetli hediyelerle Kadı'nın huzuruna göndermesi, Mutahharten'in bir kez daha ılımlı politika gütmesine sebebiyet verdi. Mutahharten'in sulh teklifine karşı Kadı, Kayseri bölgesinde meydana gelebilecek tehlikeleri göz önünde bulundurarak Pulur karşılaşmasında ele geçirilen harp malzemelerinin iadesi ve bir daha devlet topraklarına tecavüz edilmeyeceği sözü karşılığında sulhun mümkün olacağını belirtti. Lakin Kadı Burhâneddin'in Kayseri'de meydana gelen karışıklıklar sebebi ile kendisine karşı bir sefer hazırlığına girişemeyeceğini çok iyi bilen Mutahharten, bu durumu lehine kullanarak şartların yalnızca bir kısmını kabul etti. Nitekim Mutahharten tespitinde yanılmadı ve Kadı Burhâneddin mevcut durumdan memnun olmasa da Sivas'a dönmek zorunda kaldı. Ancak bu gidiş kesinlikle bir pes ediş değildi. Kısa süre sonra Akkoyunlu Ahmed Bey ile anlaşıp onu Mutahharten'e tabii bulunan Şarkikarahisar Hâkimi Melik Ahmed üzerine gönderdi. Ahmed Bey'in muhasarasına mukavemet gösteremeyen Melik, Kadı Burhâneddin'in Mutahharten tarafından müspet cevaplanmayan tüm şartlarını kabul etti. Bu meseleyi halleden Kadı Burhâneddin, Mutahharten yönetimindeki Kemah'ı ele geçirmek için yola çıktığı esnada Kayseri'de Şeyh Müeyyed isyanın patlak vermesi üzerine hareketine son vererek Sivas'a döndü. Bu durum itibarı zedelenen Mutahharten'e büyük bir fırsat sundu. Mutahharten'in zedelenen itibarını düzeltmek gayesiyle giriştiği seferleri bir müddet sessiz halde izleyen Kadı Burhâneddin, 1397 yazı ortalarında Timur ittifakından ayrılmasını ve bağımsızlığını kayıtsız şartsız kabul etmesini tembih eden bir mektup gönderdi. Şarkikarahisar Hâkimi Melik Ahmed', Koyulhisar Hâkimi Bayezid'e ve Kemah valisine de benzer mealde mektuplar ilettiler. Ne var ki mektuplara beklenen karşılık verilmedi. Bu menfi tutum üzerine harekete geçen Kadı, Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'e, Melik Ahmed'e ait Şarkikarahisar hududunda kale inşa etmesi emrini verirken,⁶⁴⁰ Bozdoğanoglu Sa'd ul-Mülk'ü de Kemah valisini cezalandırmak ile vazifelendirdi. Yenilgi hissine kapıldığında tutumunu ılımlı hale getiren Mutahharten, Kadı Burhâneddin'e haber göndererek, Pulur karşılaşmasında esir ettiği askerlerle birlikte ele geçirdiği tüm harp malzemelerini vermeye hazır olduğunu, bunlara ilaveten her sene belli bir miktar vergi vereceğini, lazım gelmesi halinde seferlerine asker desteği sağlayacağını ve Kadı Burhâneddin'e tabii olacağını taahhüt etti. Bu vaatlere rağmen Mutahharten'e gözdağı

⁶⁴⁰Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", 36.

vermek isteyen Kadı, önce Bayburt'un yağma edilmesi emrini verdi ardından da Mutahharten ile sulh sağladı. Yıllardan beri birbirlerine karşı mücadele veren bu iki bey arasında sağlanan sulh Kadı Burahneddin'in Kara Yülük Osman tarafından 1398 senesinde öldürülmesine kadar sürdü. Bu tarihten sonra da Kemah ve havalisi Mutahharten-I. Bayezid mücadelesine tanıklık etti.⁶⁴¹

Kadı Burhâneddin'in ölümünün ardından Kara Yülük Osman'ın Sivas'ı ele geçirme teşebbüsüne karşı halk I. Bayezid'den yardım talep etti. Bayezid, yapılan bu yardım çağrısı karşısında oğlu Süleyman Çelebi kumandasında bir orduyu Sivas'a gönderdi.⁶⁴² Süleyman Çelebi karşısında mağlup olan Osman Bey derhal Mutahharten'e sığındı.⁶⁴³ Böylece bir dönem kesintiye uğrayan Akkoyunlu-Mutahharten ittifakı yeniden kurulmuş oldu. Sivas'ı sınırlarına dâhil eden Bayezid, Anadolu topraklarında hızla ilerleyerek birçok bölgeyi ele geçirdi. Ancak Bayezid'in bu ilerlemesi Mutahharten Beyliği ile Osmanlı Devletini hemhudut hale getirdi. Hal bu iken hem Mutahharten'e sığınan Kara Yülük'ün de kısa süre sonra Memlûk Hükümdarı Berkuk'a sığınması,⁶⁴⁴ hem de I. Bayezid'in Memlûk topraklarının çoğunu ele geçirmesi Mutahharten'i büyük bir endişeye sevk etti.⁶⁴⁵ Ne var ki bu endişe Timur'un Hindistan Seferi'nden dönmesi⁶⁴⁶ ile son buldu. Desteğini sağlamak gayesi ile derhal Timur'un huzuruna varıp bağlılığını sunan Mutahharten, muhteşem hil'atler giydirilerek ülkesine gönderildi.⁶⁴⁷ Bu esnada Mutahharten'in yanından ayrılıp Berkuk'a sığınan Kara Yülük'ün, umduğu desteği görmeyip geri dönmesi ve ardından Timur-Mutahharten ittifakına dâhil olması ile birlikte⁶⁴⁸ 1400 senesinde Anadolu'ya doğru hareket ettiler.⁶⁴⁹ Bu hal karşısında I. Bayezid, Mutahharten'e Timur ile ilişkisini kesmesini, kendisine itaat etmesini ve dahi Erzincan ile Erzurum'un haracını göndermesini bildiren bir

⁶⁴¹Esterâbâdî, 469-473, 503-511; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 263-267; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 7.

⁶⁴²Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", 38.

⁶⁴³Ebu Bekr-i Tihranî, 43.

⁶⁴⁴Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", 38; Şehabeddin Tekindağ, *Memlûk Sultanlığına Toplu Bir Bakış (Tarih Dergisi Sayı 25 den ayrı basım)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1971, 91.

⁶⁴⁵Şevkiye İnalçık, "İbn Hâcer'de Osmanlı'lara Dair Haberler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI (3), (1948), 191; Mükrimin Halil Yinanç, "Bayezid I, Yıldırım", Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (ss. 111-160), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 135.

⁶⁴⁶Şerefüddin Ali Yezdi, 276-278.

⁶⁴⁷Nizameddin Şâmî, 256.

⁶⁴⁸İbni Arabşah, 300; Nizameddin Şâmî, 260-261.

⁶⁴⁹Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 267-270.

mektup yazdı.⁶⁵⁰ Seyyah Clavijo bunlara ilaveten ve Kemah'ın da kendisine teslimini istediğini lakin Mutahharten'in toprak bütünlüğünü bozacağı için bu teklifi reddettiğini bildirir.⁶⁵¹ Hal bu iken Mutahharten, Timur'a olup biteni haber vermek ve yardım talep etmek üzere elçi gönderdi.⁶⁵² Bu vaziyet karşısında Timur, önce Bayezid'e Mutahharten'in kendisine tabii olduğunu ve ona yapılacak bir saldırı karşısında Mutahharten'e destek olacağını bildirir bir haber gönderdi. Lakin menfi bir tutumla karşılanması üzerine harekete geçerek 1400 senesinde Bayezid'in yönetiminde olan Sivas'ı muhasara altına aldı.⁶⁵³ Timur'un Sivas'ı yerle bir ettiği haberini alan Bayezid, bu muhasaraya karşılık Ahmed Celâyir ve Karakoyunlu Kara Yusuf ile karşı ittifak oluşturarak 1401 senesinde Erzincan'a yürüdü. Başta Kemah olmak üzere Mutahharten'in yönetimi altında olan tüm topraklar Osmanlı ordusu tarafından ele geçirildi.⁶⁵⁴ Lakin gerek halkın, gerekse Kara Yusuf ve Ahmed Celâyir'in ısrarı karşısında Kemah hariç olmak üzere Erzincan'ın yönetimi I. Bayezid'e itaat etmesi koşuluyla Mutahharten'e iade edildi.⁶⁵⁵

Kemah'ı kaybeden Mutahharten, Timur'a haber salıp Bayezid aleyhinde hareket etmesini teşvik niyetinde iken ani bir karar ile Timur ve Bayezid arasında sulh sağlamanın yollarını aramaya başladı. Yapılan istişareler sonucunda Timur, I. Bayezid'den Karakoyunlu Kara Yusuf'un kendisine teslimi durumunda sulhun mümkün olacağını bildirdi. Ancak Bayezid'in bu isteği reddetmesi uzlaşmayı imkânsız kıldı.⁶⁵⁶ 1401 senesi kışında sefer için hazırlıklara giriştiği sırada Bayezid'e Kemah'ın boşaltılmasını, Mutahharten'in Bursa'da alıkoyulan ailesinin serbest bırakılmasını ve

⁶⁵⁰Şerfüddin Ali Yezdî, 242-335; Nizameddin Şâmî, ; Kitab-ı Diyarbekriyye-I, 47; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 271.

⁶⁵¹Clavijo, 94.

⁶⁵²Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 271; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 7.

⁶⁵³İbn Arabşah, 269; Şerfüddin Ali Yezdî, 334; Nizameddin Şâmî, 260-263; Clavijo, 94-97; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I, 305; Mükrimin Halil Yinanaç, "Bayezid I, Yıldırım", 139; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 272; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 7.

⁶⁵⁴Neşri, I, 334; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 273.

⁶⁵⁵Sümer, *Kara Koyunlular*, I, 62-63; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 273-274; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 7.

⁶⁵⁶Şerfüddin Ali Yezdî, 339; Nizameddin Şâmî, ; Mükrimin Halil Yinanaç, "Bayezid I, Yıldırım", 143; Sümer, *Kara Koyunlular*, I, 62; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 275.

Kara Yusuf hakkındaki kararının kat'î olduğunu bildiren bir mektup gönderdi.⁶⁵⁷ Kara Yusuf'un I. Bayezid ile arası açıldığı için Osmanlı topraklarını terk ettiğinin bildirilmesine rağmen Kemah ve Mutahharten'in ailesi hususunda olumlu cevap verilmemesine hiddetlenen Timur, 1402 senesinin ilkbaharında taleplerini yinelediği bir mektup daha gönderdi.⁶⁵⁸ Bir kez daha müspet cevap alması üzerine harekete geçen Timur, Erzurum üzerinden Kemah'a ulaştı. 15 gün direnebilen Kemah Kalesi,⁶⁵⁹ 15 günün sonunda ele geçirilip Mutahharten'e iade edildi.⁶⁶⁰ Ardından zuhur eden Ankara Savaşı'nda I. Bayezid'in Timur tarafından esir edilmesi ile Mutahharten hem rahat bir nefes aldı hem de eski sınırlarına kavuştu.⁶⁶¹ Nitekim öldüğü 1403⁶⁶² senesine kadar da Kemah'ın yönetimini elinde tuttu. Ölümünün ardından bölge bir müddet torunu Şeyh Hasan tarafından yönetilse de zaman zaman Akkoyunlu ve Karakoyunlu muhasaraları ile karşı karşıya kaldı. 1410 senesine kadar süren Şeyh Hasan iktidarı, Karakoyunlu işgali ile son buldu ve Kemah ile havalisi Karakoyunlu beyi tarafından Pir Ömer'e verildi.⁶⁶³ Bu tarihten sonra sıkı sık Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelelerine sahne olan Kemah, nihayetinde Uzun Hasan'ın 1467 senesinde Karakoyunlu devletine son vermesi ile birlikte Akkoyunlu hâkimiyeti altına girdi. Bu mücadeleler esnasında oldukça yıpranan bölge, Akkoyunlu Devleti ile sükûnet bulduysa da bu huzur ortamı, bütün Türkmen boy ve uluslarını etrafında toplayan Safevî devletinin kurucusu Şah İsmail'in

⁶⁵⁷İbni Arabşah, 299; Şerefüddin Ali Yezdî, 383.

⁶⁵⁸"*Sen Allah yoluna cihad yapan bir insansın, senin mahvedilmeni istemem, fakat sen babandan ve dedenden sana kalan memleketlerle alakadar ol ve onlarla kanaat et, Ebû saîd zamanında Rum (Anadolu) sahibi Eratna'nın olan memleketlerini bana teslim et.*" minvalinde cümleler kaleme aldığından bahsedilmektedir. Şevkiye İnalçık, 191; Yinanç, "Bayezid I, Yıldırım", 143; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 277.

⁶⁵⁹"*Baksa ki, bu kale sanki Allah birdir diyen insanın imanı gibi son derec müstahkem; ulaşılmazlık ve sarplık yönünden kendini Allah'a ibadete vermiş kişinin itikadı gibi sağladı. Kaleyi çevreleyen hendeği kayal oku dahi aşamaz, aklı-ı selim ona nasıl ulaşacağını bilemezdi. Hisarların rükünlerini kudret mimarıkurmuş, kubbelerini fitrat marangozu yapmıştı. Ne göğü yaracak şekilde yüksek, yere yapışıyormuş gibi alçaktı; ama son derece müstahkemdi. Kalenin bir eteğini Fırat nehri, diğer tarafından ise geniş bir vadi onun alemlerini koruyordu. Vadiye girmek mümkün değildi, çünkü Fırat nehrine katılan bir su yoluyla. Kalenin kalan iki tarafı yüksek tepelerle çevriliydi ki, basiret dili ona şöyle bir bakınca "bu kesinlikle tuhaf bir şeydir." âyetini okurdu.*" İbni Arabşah, 297.

⁶⁶⁰İbni Arabşah, 297; Şerefüddin Ali Yezdî, 386; Nizameddin Şâmî, 299-309; Imber, 871; Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 277. İspanyol seyyah Clavijo, Kemah'ın Timur tarafından ele geçirildikten sonra Çağatay prenslerinden birine verildiği kaydedilmiş olsa da bunu destekler nitelikte farklı bir kayda rastgelmek mümkün değildir. Clavijo, 93.

⁶⁶¹Neşrî, I, 350; İbn Arabşah, ; Şerefüddin Ali Yezdî, ; 386-388, 412.

⁶⁶²Ölüm tarihi hakkında kesin bir yorum yapamadığımız Mutahharten'in 1303 senesi sonunda öldüğünü aynı tarihlerde Timur'un huzuruna çıkan İspanyol seyyah Clavijo'nun verdiği malumatlardan anlamaktayız. Nitekim çağdaş kaynakların hiçbirinin bu tarihten sonra Mutahharten'e dair malumat vermemesi de bu durumu ispatlar niteliktedir. Bk. Clavijo, 89.

⁶⁶³Sümer, *Kara Koyunlular*, I, 8-83; 2Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 277.

1508’de Akkoyunluları ortadan kaldırması ile son buldu. Bir süre Safevî yönetiminde klana Kemah, 1512 senesinde Osmanlı tahtına geçen Yavuz Sultan Selim’in 15 Mayıs 1515 senesinde Kemah Kalesi’ni fethetmesine değin sürdü. Bu tarihten sonra da Kemah Osmanlı yönetiminde kalmaya devam etti.⁶⁶⁴

⁶⁶⁴Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, 8.

SONUÇ

Savaş devletlerin madden ve manen çarpışması anlamına gelmektedir. Verilen mücadele, taraflardan birine galibiyet, birine mağlubiyetin yanı sıra yepyeni bir kader de sunmaktadır. Nitekim tarih, tek bir galibiyetin ardından asırlar sürecektir bir devletin temelini atılmasının yanı sıra asırlar boyu varlığını muhafaza etmiş devletletin de inkıraz evresine girişine defalarca tanıklık etmiştir. Mevzu bahis olan savaşlardan bir de 1071 Malazgirt Zaferi'dir. Bu savaş, Anadolu ile birlikte Türk ulusunun da kaderini değiştirmiş ve zaferi müteakip Anadolu, esasen bu topraklarda varlığı yeni olmayan bu ulusu bağrına basmıştır. Ancak Anadolu'nun Türk ulusu halini alışının yalnızca askeri bir zaferin sonucu olduğunu dile getirmek, diğer faktörleri yok saymak manasına gelecektir. Zira olayların meydana gelmesinde ana faktörlerin yanı sıra alt faktörlerin de payının bulunduğu yadsınamaz bir gerçektir. Türk ulusunu bu topraklara çeken birçok etmen olmakla birlikte ana etmenlerden biri, kuşkusuz Anadolu'nun sahip olduğu eşsiz coğrafya idi. Nitekim devletlerin uzun soluklu olup olmayacağı hususunda belirleyici rol oynayan bu faktör, tarihin değişmeyen üç elemanı olan yer, zaman ve insan unsurlarından biridir.

Anadolu'nun bu eşsiz coğrafyası devletlerin yalnızca ömürleri üzerinde değil, devletleri meydana getiren insanoğlu üzerinde de doğrudan büyük bir etkiye sahiptir. İnsanların, üzerinde yaşadığı toprağın ona sunduğu ölçütte sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve dini yaşantılarına yön verebilmesi, birçok coğrafi çeşitliliği bünyesinde barındıran Anadolu'nun, farklı kültürle de harmanlanmasını sağlamıştır. Bu noktadan bakıldığında dağlık konumu, sert iklimi, sınırlı su kaynakları ile Doğu Anadolu, üzerinde yaşayan toplumlara birçok zorluk sunmakta ise de aynı zamanda bu zorlukların içerisinde kolay fethedilememek gibi eşsiz de bir fırsat barındırmaktadır. Bu durum şüphesiz tohumları yeni atılan bir devletin filizlenip etrafına kök salabilmesi için büyük bir ayrıcalık idi. Bu sebeptendir ki üzerinde kurulan devletlerin çoğu devrin şartlarına ve diğer devletlerin durumuna nispeten daha uzun soluklu olmuşlardır. Devletlerin bu durumun bilincinde olması üzerine de Doğu Anadolu sayısız devlete ev sahipliği yapmıştır.

Doğu Anadolu sınırlarında yer alan ve dört bir yanını çevreleyen dağlar ile adeta koruma altına alınan Kemah'ın, üzerinde kurulacak devlete müstahkem konumun yanı

sıra, civarına nispeten ılımlı bir iklim ve sulak bir alan sunması bu toprakları daha da eşsiz kılmakta idi. Bu sebeptendir ki bölge tarihi Paleolitik Çağ'a değin götürülebilmektedir. Hitit, Urartu, Roma, Sâsânî, Arap, Selçuklu, Mengüçük, Moğol, Eratna, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevî, Osmanlı gibi birçok devlete ev sahipliği yapan ilçe, zaman zaman bu devletlerin verdiği mücadeleler ile yara almış olsa da asırlar boyu ayakta kalmayı başarmıştır. Ne varki devletlerin mücadeleleri esnasında aldığı tahribata ve zamana karşı direnen Kemah, gün geçtikçe tarihi dokusunu yitirmektedir. Yalnızca bir kaleden ibaret olmayıp içinde nice milletler barındıran, her taşı yaşanmışlık kokan ve sayısız kaynağa konu edilen Kemah Kalesi, bugün eski ihtişamını tamamen kaybetmiş durumdadır. Gerekli tedbirler alınmadığı takdir de ne yazık ki ayakta kalma mücadelesi veren yapılarda tamamen yok olacaktır. Sancak şehri Kemah'ın hakettiği tarihi değeri görmesi temennisi ile.

KAYNAKÇA

- Açıkel, Ali, “Tokat”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, XXXXI, 219-223.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, (Çev.: Ekber N. Necef- Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, (Çev.: Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (Çev.: Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2011.
- Akkuş Mutlu, Suzan, “Kummuh Ülkesi’nin Asur Devleti Açısından Önemi” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2 (7), 2015, 96-109.
- Aknerli Grigor, *Okçu Milletlerin Tarihi*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâyeretü’l-Ahyâr: Selçukî Devletleri Tarihi*, (Çev.: M. Nuri Gençosman), Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1943.
- Akurgal, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, İzmir 2007.
- Akurgal, Ekrem, *The Hattian and Hittite Civilizations*, Publications of the Republic of Turkey Ministry of Culture, Ankara 2001.
- Alptekin, Coşkun, “Belek”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V, 402-403.
- Alptekin, Coşkun, “Büyük Selçuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, VII, 95-213.
- Andreasyan, Hrant D., “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynaklar”, *Tarih Dergisi*, I (2), 1949-1950, 401-438.
- Anonim Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (Neş.:/ Trc.: Feridun Nafiz Uzluk), Örnek Matbaası, Ankara 1952.

- Arsebük, Güven, “Altınova’da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi I.Cilt: 11-15 Ekim 1976-Ankara*, (ss. 81-92), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979.
- Atçeken, Zeki-Bedirhan, Yaşar, *Malazgirt’ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, Konya 2014.
- Ateş, Ahmet, “Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu’da Farsça Eserler, *Türkiyat Mecmuası*, VII (VII), 1945, 94-135.
- Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Azimli, Mehmet, “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Araştırmalar”, *İstem*, 3 (6), 2005, 177-193.
- Bahadır, Gürhan, “Anadolu’da Bizans-Sâsânî Etkileşimi (IV.- VII.Yüzyıllar)”, *Turkish Studies*, 6, (Winter 2011), 707-726.
- Bailly, Auguste, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul 2006.
- Barthold, Wilhelm, “Batu”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, II, 351–353.
- Barthold, Wilhelm, “Ebû Saîd Bahadır”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, IV, 44-46.
- Başbüyük, Adem, “Doğal Süreçlerin Ortaya Çıkardığı Tarihin Önemli Bir Stratejik Noktası: Kemah (Erzincan) Kalesi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 11, 2004, 353-368.
- Başbüyük, Adem, *Kemah İlçesi’nin Coğrafyası*, Nobel Basımevi, Ankara 2004.
- Baştav, Şerif, “Malazgirt Meydan Muharebesi ve Romen Diojen”, E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan (Haz.), *Makaleler I*, (ss. 333-363), Berikan Yayınevi, Ankara 2005.
- Baştav, Şerif, *Bizans İmparatorluğu Tarihi:Son Devir (1261-1461) Osmanlı Türk-Bizans İlişkileri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2015.
- Baybars el-Mansûrî, Rüküddîn Baybars el-Mansûrî en-Nâsırî ed-Devâdâr el-Hitâî, *et-Tuhfetu ’l-Mulûkiyye fi’d-Devleti’t-Turkiyye:Türk Devleti Konusunda Sultânlara*

- Armağan (1252-1312)*, (Çev.: Hüseyin Polat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Baybars Tarihi-II*, (Çev.: Mehmed Şerafeddin Yaltkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1941.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-1: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Becker, C. H., "Belâzurî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, II, 467-468.
- Becker, C. H.-Rosenthal, Franz, "al-Balâdhurî", *EI² (İng)*, E. J. Brill, Leiden 1986, I, 971-972.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davud, *Fütûhu'l Büldân: Ülkelerin Fetihleri*, (Çev.: Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- Bingöl, Akın, "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1), 2013, 115-133.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*, (Çev.: Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.
- Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev.: Neşat Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Brosset, Marie Felicite, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Çev.: Hrand D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- Bryce, Trevor, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford 1999.
- Burney, Charles Allen, *From Village To Empire. An Introduction To Near Eastren Archaeology*, Phaidon Press, Oxford 1977.
- Burney, Charles-Lang, David Marshall, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Weidenfeld & Nicolson Press, London, 1971.
- Büchner, V. F., "Sâsâniler", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1980, X, 244-248.
- Cahen, Claude, "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", (Çev.: Zeynep Kerman), *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 1972, 77-100.

- Cahen, Claude, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, (Çev.: Nejat Kaymaz), *TAD*, VIII (12-13), (1969), 193-221.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, (Çev.: Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1994.
- Cameron, Averil, *Bizanslılar*, (Çev.: Özkan Akpınar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- Cûzcânî, Minhâcû’d-dîn Ebû Ömer Osmân b. Sirâcû’d-dîn Muhammed b. Minhâcû’d-dîn Osmân b. İbrahim b. İmâm Abdu’l-hâlık, *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler, Hârezmşâhlar*, (Çev.:/ Not.: Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Çakmak, Mehmet Ali, “II. Gıyaseddin Keyhüsrev Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti”, Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (ss. 395-408), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Çakmak, Mehmet Ali-Dağlı, Rıfat, “II.Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti”, Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (ss.311-342), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Çay, Abdulhaluk, *II.Kılıç Arslan*, Sevinç Matbaası, Ankara 1987.
- Çetin, Osman, “Sultan I. Alâaddin Keykubâd ve Selçuklu-Moğol Münasebetleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (4), 1992, 109-115.
- Çevik, Adnan, “Ermeni Kaynakları”, Altan Çetin (Ed.), *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, (ss. 168-170), Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2014.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Kültürü ve Ayanis Kazıları*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2008.
- Dânişmend-Nâme*, Necati Demir (Haz.), Niksar 1999.
- Darkot, Besim, “Ankara”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, I, 437-453.
- Darkot, Besim, “Erzincan”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, IV, 338-340.

- Darkot, Besim, “Kayseri”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, 484-492.
- Darkot, Besim, “Kemah”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, 559-561.
- Darkot, Besim, “Niğde”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, IX, 253-256.
- Darkot, Besim, “Sinop”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1980, X, 683-689.
- Darkot, Besim, “Sivas”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1980, X, 569-577.
- Delilbaşı, Melek, “Türk Tarihi’nin Bizans Kaynakları”, *Cogito*, 17, (Kış 1999), 340-351.
- Demirel, Ömer, “Sivas”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 278-282.
- Demirkent, Işın, “Bizans”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, VI, 230-244.
- Demirkent, Işın, “Herakleios”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 210-215.
- Dikici, Radi, *Bizans İmparatorluğu Tarihi: Şu Bizim Bizans-Byzantium 330-1453*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2013.
- Dilek, Kaan, “Şerefeddin Ali Yezdî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 550-552.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl: Eskilerin Haberleri*, (Çev.: Zekeriya Akman- Hüseyin Siyabend Aytemür), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- Dodgeon, Michael H.- Lieu, Samuel N. C.- Greatrex, Geoffrey, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars: AD 226-363*, Psychology Press, London 1991.
- Duda, Herbert Wilhelm, “İbn Bibi”, *EI² (İng)*, E. J. Brill, Leiden 1986, III, 737-738.
- Dulaurier, Edward, “Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar (Müverrih Kiragos’dan Müstahreç)”, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), *Türkiyat Mecmuası*, II, 1928, 139-217.
- Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl:İlk Dönem Ekonomi Yönetimi*, (Çev.: Cemaleddin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- Ebû'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus), İbnü'l-İbrî, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I-II, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1950.
- Ebû'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus), İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev.: Şerafeddin Yaltkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Edhem, Halil, *Kayseri Şehri*, Kemal Göde (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- Eflâki, Şemseddîn Ahmed el-Eflâkî el-Ârifî, *Menâkıbü'l Ârifîûn (Âriflerin Menkıbeleri)*, (Çev.: Tahsin Yazıcı), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- Eğilmez, Savaş, *Erzurum (Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar)*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Eğilmez, Savaş-Macit, Ensar, *Bozkırın Son Fatihi Emir Timur*, Gece Yayınları, Ankara 2018.
- Engin, Atilla, “Gözecik:Sivas’da Yeni Bir Geç Hitit Merkezi ve Kapı Aslanı”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34 (2), 2010, 60-68.
- Erdem, İlhan, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 4, 77-148.
- Erdem, İlhan, “I.Alâeddin Keykubad’ın Doğu Politikası ve Moğollar”, Yusuf Küçükdağ-Mustafa Çıpan (Ed.), *I.Alâeddin Keykubat ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri: 06-07 Kasım 2008-Konya: Bildiriler* (ss. 87-89), Konya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Konya 2010.
- Erkiletlioğlu, Halit, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1996.
- Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev.: Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- Ersan Mehmet-Alican Mustafa, *Sorularla Selçuklular Tarihi: Osmanlı’dan Önce Onlar Vardı Türkiye Selçukluları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

- Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular: Eastern Anatolia And Uartians*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Erzi, Adnan Sâdık, “İbn Bîbî”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, V/2, 713-718.
- Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşir-i, *Bezm u Rezm (Savaş ve Eğlence)*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Evliyâ Çelebi, *EvliyâÇelebi Seyahatnâmesi*, 4, (Çev.: Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1970.
- Fayda, Mustafa, “Belâzurî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V, 392-393.
- Fayda, Mustafa, “Ensâbü’l-eşrâf”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 249-251.
- Fayda, Mustafa, “Fütûhu’l-büldân”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XIII, 258-259.
- Fayda, Mustafa, “Hulefâ-yi Râşidîn”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 324-338.
- Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri: Dört Halife Devri*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2017.
- Felemming, B., “Anadolu Beylikleri”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, Eskişehir 2001, XII, 280-286.
- Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII.-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar*, (Çev.: İlyas Kemaloğlu), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- Garstang, John- Gurney, Oliver Robert, *The Geography of the Hittite Empire*, The British Institute, London 1959.
- Geyikoğlu, Hasan, “Moğollar’ın Selçuklular’dan Sonra Anadolu’ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52, (Haziran 2014), 9795-112.
- Golden, Peter Benjamin, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev.: Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

- Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç, *Küçük Asya'dan Selçuklular*, (Çev.: Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Göde, Kemal, "Eretnaogulları", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 295-296.
- Göde, Kemal, *Eratnalılar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Tokat", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, XII, 403-404.
- Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.
- Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev.: Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, (Çev.: M. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014,
- Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya-İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, (Çev.: Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- Güçlüay, Sezgin, "Bizans İmparatorluğunda Toprak Sistemi İçerisinde Themalar (IV-VII. Yüzyıllar)", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, IX (1), 2011, 63-90.
- Güçlüay, Sezgin, "İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28 (1), 2018, 281-288.
- Gül, Abdülkadir- Başbüyük, Adem, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan)*, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum 2011.
- Gül, Abdülkadir, *Erzincan Kazasının Yerleşme Özellikleri (XVI-XX Yüzyıllar Arası)*, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1), 2013, 57-94.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Günaltay, Mehmed Şemseddin, *İran Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948.

- Günaltay, Mehmet Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Yüksel Kanar (Haz.), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- H., Hüsnü, “İbn Arabşah”, *Türkiyat Mecmuası*, III, 1935, 157-184.
- Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, (Çev.: Ali Özdamar), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Erkan Göksu (Ed.), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev.: Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
- Herrin, Judith, *Bizans: Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Herzfeld, Ernst Emil, *The Persian Empire: Studies in geography and ethnography of the ancient Near East*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1968.
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarih*, (Çev.: İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Houstma, Martijn Theodoor, “La Dynastie Des Benu Mengucek”, *Keleti Szemle*, 5, 1904, 277-282.
- Hüseynî, Şadrüddîn Ebu'l-Hasan ‘Ali İbn Nâşır İbn ‘Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev.: Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Imber, C. H., “Kemakh”, *ET² (İng)*, E. J. Brill, Leiden 1997, IV, 870-871.
- Işıklı, Mehmet, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- Işıklı, Mehmet, *Yeni Assur Döneminde Assur'un Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasal ve Ekonomik Nedenleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1998.
- İbn Battuta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Mümin Çevik (Haz.), Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2015.

- İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, (Çev.: Mehmet Nuri Gençosman), (Not.: Feridun Nâfiz Uzluk), Uzluk Basımevi, Ankara 1941.
- İbn Bibi, Nâsırüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye: Selçuknâme*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- İbn Bibi, *Selçuknâme*, (Çev.: Mükrimin Halil Yinanç), Refet Yinanç-Ömer Özkan (Haz.), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- İbni Arabşah, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. İbrâhîm b. Arabşâh el-Ensârî ed-Dımaşkî el-Hanefî, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- İbnü'l Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddin Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi: Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, (Çev.:/Not.:/Açk.: Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddin Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, *Zübdetü'l- Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H.4447-521=1055-1127)*, Ali Sevim (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- İbnü'l-Azîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî, *Azîmî Tarihi:Selçuklularla İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, (Haz.: Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemalüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=M.1038-1092)*, (Seç.:/ Trc.:/ Değ.: Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Esîreddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *İslam Tarihi: el-Kâmil fî't-Târîh*, III, VI, IX, X, (Çev.: Ahmet Ağırakça- Beşir Eryarsoy-Zülfikar Tüccar-Abdulkerim Özaydın-Yunus Apaydın-Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İnalcık, Şevkiye, "İbn Hâcer'de Osmanlı'lara Dair Haberler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI (4), (1948), 189-195.

- İnbaşı, Mehmet, “Erzincan Kazâsı (1642 Tarihli Avârız Defterine Göre”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, 2009, 189-214.
- İpşirli, Mehmet, “Kayseri”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXV, 96-101.
- İsmâil Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçukiyye*, Başnur Matbaası, Ankara 1971.
- İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, Recep Toparlı (Haz.), Sivas Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Sivas 1997.
- Jenkins, Romilly James Heald, *Byzantium: the Imperial Centuries AD 610-1071*, University of Toronto Press, Canada 1987.
- Jones, A. H. M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford 1971.
- Joseph de Guignes, *Hunlar’ın, Türkler’in, Moğollar’ın ve Tatarlar’ın Tarihi Umûmîsi*, 6, (Çev.: Hüseyin Cahid Yalçın), Tanin Matbaası, İstanbul 1924.
- Kaçın, Bülent, *Selçuklu Hatunları: Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2017.
- Kadı Ebû Yusuf, Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Kûfi, *Kitabü’l-Haraç*, (Çev.: Ali Özek), Hisar Yayınevi, İstanbul 1973.
- Kaegi, Walter Emil, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press, London 1995.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Alparslan”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, II, 526-530.
- Kafesoğlu, İbrahim, “İbn Arabşah”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, V/2, 698-701.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Malazgirt Meydan Muharebesi”, *26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı 888. Yıldönümü Hatırası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Malazgirt Meydan Muharebesi*, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.

- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- Kara, Ruhi, “Erzincan Adı Üzerine”, *Erzincan üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2), 2015, 25-38.
- Karaköse, Hasan, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yayınları, Ankara 2004.
- Karaosmanoğlu, Mehmet-Korucu, Halim-Yılmaz, Mehmet Ali, “Altıntepe Urartu Kalesi (2012) Kazı ve Onarım Çalışması”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (34), 2015, 116-132.
- Karaosmanoğlu, Mehmet-Yılmaz, Mehmet Ali, “Altıntepe Kalesinden Günümüze Yansımalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (25), 2013, 275-282.
- Karosmanoğlu, Mehmet-Korucu, Halim, “Erzincan Altıntepe Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, (35), 2015, 36-59.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, (Çev.: Besim Atalar), Birleştirilmiş Baskı, IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Kaya, Abdullah, “Mengücek Beyliğinin Kuruluşu ve Beyliği Bölgedeki Türkleşmedeki Rolü”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 11, (Mart 2008), 149-176.
- Kaya, Abdullah, “Mengüceklilerin Danışmendliler ile Münasebetleri”, Ali Açıkeli-Murat Serdar (Haz.), *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Danışmendliler Sempozyumu: 12-13 Kasım 2015- Tokat*, (ss. 57-64), Tokat Valiliği Özel İdaresi Yayınları, Tokat 2016.
- Kaya, Önder, “el-Melikü'l-Eşref; Mûsâ”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, 64-66.
- Kaya, Selim, *I.Gıyâseddin Keyhüsrev ve II.Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II.Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

- Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.
- Keçiş, Murat, "Ermeni Kaynakları", Altan Çetin (Ed.), *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, (ss. 160-167), Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2014.
- Kemali, Ali, *Erzincan: Erzincan Valisinin Kürt Raporu (1931)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013.
- Kesik, Muharrem, "Malazgirt Zaferi Sonrasında Anadolu'nun Fethi ve İlk Beyliklerin Kurucuları", Erdoğan Merçil (Haz.), *Alp Arslan ve Malazgirt*, (ss. 153-194), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Kesik, Muharrem, "Pervâne", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, 244.
- Kesik, Muharrem, *1071 Malazgirt Zafere Giden Yol*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Kesik, Muharrem, Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 91-93.
- Kesik, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I.Mesud Dönemi (1116-1155)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- Kevorkian, Raymond H.-Paboudjian, Paul B., *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, İstanbul 2013.
- Kınal, Füzuran, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Kındıgılı, Muhammet Lütfü, *Ortaçağdan Günümüze Kemah ve Köylerindeki Kültür Varlıkları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.
- Kırpık, Güray-Akyol, Hasan, "II. Rükneddîn Süleymanşah", Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (ss. 343-346), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

- Koca, Salim, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu’ya Oğuzlar (Türkmenler)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 529-551.
- Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi:(Malazgirt’ten Miryokefalon’a (1071-1176))*, II, Başkent Matbaacılık, Çorum 2003.
- Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi:Sultan Alp Arslan’dan Uluğ Keykubâd’a (1071-1220)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.
- Koçman, Asaf, *Türkiye İklimi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993.
- Konukçu, Enver, “Bağdat Hatun”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, IV, 444.
- Konuş, Fazlı, *Selçuklular Bibliyografyası*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2006.
- Koşay, Hâmit Zübeyr, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1984.
- Kozbe, Gülriz, “Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği”, *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı: 18-23 Mayıs 1989- Antalya*, (ss. 533-554), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990.
- Kökten, İsmail Kılıç, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Belleten*, VIII (32), (Temmuz 1944), 659-680.
- Köprülü, Mehmed Fuad, “Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Ana Kaynakları”, *Belleten*, VII (27), (Temmuz 1943), 379-522.
- Köprülü, Mehmed Fuad, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Köroğlu, Kemalettin, “Urartu: Krallık ve Aşiretler-Urartu:The Kingdom and Tribes”, Kemalettin Köroğlu- Erkan Konyar (Haz.), *Urartu:Doğu’da Değişim-Transformation in the East*, (ss.12-53), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi:III.Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

- Köymen, Mehmet Altay, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Kurt, Yılmaz, *Kemah Kitabı: Bir Derkenar*, Kemah Hizmet Birliği Yayınları, Ankara, 1997.
- Lane-Poole, Stanley, *Düvel-i İslâmiye*, (Çev.: Halil Edhem), Milli Matbaaa, İstanbul 1927.
- Llyod, Seton, *Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, (Çev.: Ender Varinlioğlu), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2000.
- Makrizî, Takiyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitâbü's-Sülûk*, II, (Nşr.: M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1941.
- Mansel, Arif Müfit, *Urartu Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1945.
- Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, (Çev.: Ömer Güngören), Yol Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Melville, Charles, "Moğol Yönetimi Altında Anadolu", Kate Fleet (Ed.), (Çev.: Ali Özdamar), *Türkiye Tarihi: 1071-1453 Bizans'tan Türkiye'ye*, (79-138), Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Kitabevi, Bursa 2007.
- Merçil, Erdoğan, "Türkiye Selçukluları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002, 6, 503-525.
- Merçil, Erdoğan, *Alp Arslan ve Malazgirt*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2018.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.
- Mesudî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Murûc ez-Zeheb: Altın Bozkırlar*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenga Yayınları, İstanbul 2017.
- Metin, Tülay, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan" *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 6, 2017, 35-52.

- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi-I*, (Çev.: Ali Genceli), Hilâl Yayınları, Ankara 1971.
- Mitchell, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 248-641*, (Çev.: Turhan Kaçar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Mîrhând, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûkve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Trc.:/ Not.: Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Miroğlu, İsmet, "Erzincan", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 318-321.
- Miroğlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, (Çev.: Kıvameddin Burslan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Muhammed el-Vâkıdî, *Fütûh'ş-Şâm*, (Çev.: Hasan Gülşen), NR Yayınları, İstanbul 2007.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II (Anadolu Selçukluları ve Beylikleri)*, (Çev.:Ali Öngül), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Müverrih Vardan, *Türk Fetihler Tarihi (889-1269)*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Post Yayınevi, İstanbul 2017.
- Neşrî, Mevlâna Mehmed, *Kitâb-ı Cihân-nüma-I*, (Nşr.: Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1949.
- Nizamî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn İlyâs b. Yûsuf b. Zekî Müeyyed, *Mahzen-i Esrar*, (Çev.: M. Nuri Gençosman), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986.
- Norwich, John Julius, *Bizans:Erken Dönem (MS 323-802)*, (Çev.: Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.
- Norwich, John Julius, *Bizans:Yükseliş Dönemi (MS.803-1081)*, (Çev: Selen Hırçın Riegel), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.
- Nöldeke, Theodore, "Ebu'l-Ferec ve Moğollar", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, III (10), (Mart 1928), 1-16.

- Ocak, Ahmet Yaşar, “Baba İshak”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, IV, 368-369.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat: 1071-1453”, Kate Fleet (Ed.), *Türkiye Tarihi 1071-1453: Bizans’tan Türkiye’ye*, (2006), (ss. 421-499), (Çev.: Ali Özdamar), Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *XIII.Yüzyılda Anadolu’da Bab Resul (Babaîler) İsyanı ve Anadolu’nun İslamlaşması Tarihindeki Yeri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1980.
- Oktay, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- Olmstead, Albert Ten Eyck, *History of the Persian Empire*, University of Chicago Press, London 1948.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım: Mesâlikü’l Ebsâr*, (Çev.: Not.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Öngül, Ali, *Anadolu Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.
- Öngül, Ali, “Mengücekler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002, 6, 452-460.
- Öngül, Ali, “Saltuklular”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002, 6, 461-470.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi-1 (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2014.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi-2 (Anadolu Selçukluları ve Beylikler)*, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2014.
- Örs, Derya, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- Özaydın, Abdülkerim, “Dânişmend Gazi”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 467-469.

- Özaydın, Abdülkerim, “Dânişmendliler”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 469-474.
- Özaydın, Abdülkerim, “el-Kâmil”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 281-283.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbn Bîbî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 379-382.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü’l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 26-27.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü’l-İbrî”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 92-94.
- Özaydın, Abdülkerim, “Kılıcarslan II”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXV, 399-403.
- Özer, Zöhre, *Geç Hitit Devletlerinden Kummua Krallığı (M.Ö. 1000-708)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011.
- Özgüç, Tahsin, “Altın-tepe Kazıları”, *Belleten*, XXV (98), (Nisan 1961), 253-290.
- Özgüç, Tahsin, *Altın-tepe II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969.
- Özgüç, Tahsin, *Altın-tepe*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Moğollar”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 225-229.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Olçaytu Han”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 345-347.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat”, Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (ss. 633-644), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Tuğrul Bey Dönemi”, Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (ss. 57-80), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular: Cilt I Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İsam Yayınları, İstanbul 2015.

- Özme, Adil, “Mengücekli Beyliği Sikkeleri”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XII (I), (Nisan 2004), 95-105.
- Öztuna, Yılmaz, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi-I*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983.
- Öztürk, Mustafa, “Anadolu’nun Fethini Kolaylaştıran Tarihi Etmenler”, Metin Hülagü-Abdulkadir Yuvalı-Ali Aktan-Erhan Yoska-Muhittin Kapanşahin (Haz.), *Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırma Merkezi I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Siyasi Tarihi: 27-30 Eylül 2010- Kayseri: Bildiriler* (ss.485-492), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Öztürk, Yücel, “Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 31, (Bahar 2012), 157-208.
- Palmer, Andrew, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool Universty Press, Liverpool 1993.
- Pınarcık, Pınar, “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII (2) (Aralık 2012), 459-482.
- Râvendi, Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Alî b. Süleymân, *Râhat-üs Sudûr ve Âyet-üs Sürûr: I.Cilt*, (Çev.: Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957.
- Reşîdü’-d-dîn Fazlullah, *Câmi’ü’t-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, (Çev.: Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu’t-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, (Çev.: İsmail Aka- Mehmet Ersan- Hesamipour Khelejani), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Rosenthal, Franz, “İbn al-Athir”, *EI² (İng)*, E. J. Brill, Leiden 1986, III, 723-724.
- Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Ruy Gonzâlez de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis’ten Semerkand’a Seyehat*, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), öprü Kitapları, İstanbul 2016.

- Sakaoğlu, Necdet, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.
- Salvini, Mirjo, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Haz.), *Urartu: Doğu’da Değişim- Transformation in the East*, (ss.74-105), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev.: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Salvini, Mirjo, *Nairi e Ur(u)atri*, Edizioni dell’Ateneo, Roma 1967.
- Sandıkçı, Kemal, “İbnu’l-Esir Kardeşler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (6), 1992, 61-78
- Saraçoğlu, Hüseyin, *Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Sebeos, *Patmutiwn Sebeosi Episkoposi Herakin; Sebeos History*, (Trans.:Robert Bedrosian), New York 1985.
- Selen, Hâmit Sadi, “Strabona Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 1948, 237-246.
- Sevim, Ali, “Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları”, E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek (Haz.), *Makaleler-3*, (ss.211-223), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, 223
- Sevim, Ali, “Keyhusrev II”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, XXV, 349-350.
- Sevim, Ali, “Keyhusrev III”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXV, 352-353.
- Sevim, Ali, “Urfalı Mateos Vekâyi-nâmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I (1), 1963, 319-321.
- Sevim, Ali, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.
- Sevim, Ali, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014.

- Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.
- Sevim, Ali, *Suriye Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Sevin, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Sevinç, Fatma, "Hititler'in Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 2008, 11-32.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân*, (Çev.: Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
- Siirt Vekâyinamesi ve Doğu Süryani Nasturi Kilisesi Tarihi*, (Der.: Adday Şer), (Çev.: Celâl Kabadayı), İstanbul 2010.
- Simbat Sparapet, *Smbat Sparapet's Chronicle*, (Çev.: Robert Bedrosian), New Jersey 2005.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, (Çev.: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası- Kitap:XII- XIII- XIV*, (Çev.: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- Streck, M., "Ermeniye", (Düz.: Mükrimin Halil Yinanç), *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, IV, 317-326.
- Streck, M., "Kadisiye", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, 54-57.
- Subaşı, Ömer, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49, 2013, 323-342.

- Subaşı, Ömer, “Bizans İmparatorlarının Teheodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *Turkish Studies*, 5 (3), (Summer 2010), 1827-1859.
- Sümer, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1969, 1-147.
- Sümer, Faruk, “Bayındır”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V, 245-246.
- Sümer, Faruk, “Keyhüsrev II”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1977, VI, 624-627.
- Sümer, Faruk, “Keykubad I”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXV, 358-359.
- Sümer, Faruk, “Keykubad III”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXV, 360-361.
- Sümer, Faruk, “Kösedağ Savaşı”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXVI, 272-273.
- Sümer, Faruk, “Malazgirt Savaşı’na Katılan Türk Beyleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, 1974, 197-207.
- Sümer, Faruk, “Mengüçüklüler”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, 138-142.
- Sümer, Faruk, “Mengüçüklüler”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1957, VII, 713-718.
- Sümer, Faruk, “Salur”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 57-59.
- Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları-II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınevi, İstanbul 1999.
- Sümer, Faruk-Sevim, Ali, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevrileri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Süryani Mihael, *The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*, (Çev.: Robert Bedrosian), New Jersey, 2013.

- Şahin, İlhan, “Kemah”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, XXV, 219-220.
- Şahin, Mustafa Kemal, “Aydın Müzesi’nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XV (1), 2006, 125-165.
- Şahin, Tahir Erdoğan, *Anadolu’nun Tarihi Akışı İçerisinde (Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Açıdan) Erzincan Tarihi*, Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yayınları, Erzincan 1985.
- Şaman Doğan, Nermin, “Selçuklu Döneminde Siyasi ve Bani Kimliği ile Mübarizeddin Ertokuş”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (1), (Haziran 2010), 231-251.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Paşa Yavuzarslan (Haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- Şikârî, *Karaman-oğulları Tarihi*, (Nşr.: Mesut Koman), Yeni Kitap Basımevi, Konya 1946.
- Taberî, *Tarih-i Taberî: III.Cilt*, (Çev.: Mehmet Faruk Görtunca), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2015.
- Tahrir Heyeti, “İbnül’Esîr”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, V/2, 851-852.
- Tahrir Heyeti, “Olcaytu”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, IX, 387-389.
- Taneri, Aydın, “Celâleddin Hârizmşah”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 248-250.
- Taneri, Aydın, “Celâleddin Karatay”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 251-253.
- Taneri, Aydın, “Ertokuş”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 312-313.
- Taneri, Aydın, *Harezmşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Tarhan, M. Taner, “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lupidri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları*, 8, 1982, 69-114.

- Tarhan, M.Taner, “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”, *IX. Türk Tarih Kongresi I. Cilt: 21-25 Eylül 1981-Ankara*, (ss. 285-301), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- Taurer, Felix, “Timurlular Devrinde Tarihçilik”, (Çev.: Ahmet Ateş), *Belleten*, XXIX (113), (Ocak 1965), 49-69.
- Tekindağ, Şehabeddin, *Memlûk Sultanlığına Toplu Bir Bakış (Tarih Dergisi Sayı 25 den ayrı basım)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1971.
- Tevhid, Ahmed, “Benî Eretnâ”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, V (25), (Nisan 1914), 13-22.
- Tevhid, Ahmed, *Meskûkât-i Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, Mahmud Beğ Matbaası, Konstantiniyye 1321.
- Tezcan, Mehmet, “V.Yüzyılda Ermeni- Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14 (32), 2007, 183-202.
- Theophanes, *The Cronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History A.D. 284-813*, (Trans.: Cyril Mango- Roger Scott), Clarendon Press, Oxford 1997.
- Togan, Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *THİTM*, I, 1931, 1-42.
- Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.
- Togan, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970.
- Tokuş, Ömer, “Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu’da Moğol Noyanlarının İsyanları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 117 (230), 2017, 177-208.
- Topaloğlu Yasin-Günaştı Yavuz- Bingöl Akın- Ceylan Alparslan, “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, A. Naci Toy- Candaş Keskin (Haz.), *28.Araştırma Sonuçları Toplantısı: 24-28 Mayıs 2012- İstanbul*, (ss. 1-22), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011.

- Topdemir, Hüseyin Gazi-Özsoy, Seda, *Uygarlık Tarihi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013.
- Turan, Osman, “Bâbek”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, II, 170-174.
- Turan, Osman, “Keyhüsrev I”, Altan Çetin-Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, (ss. 467-480), Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010.
- Turan, Osman, “Keyhüsrev II”, Altan Çetin-Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, (ss. 481-502), Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010.
- Turan, Osman, “Keykâvus I”, Altan Çetin-Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, (ss. 503-524), Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010.
- Turan, Osman, “Keykubad I”, Altan Çetin-Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, (ss. 533-564), Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010.
- Turan, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I-Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı”, Altan Çetin- Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, (ss. 131-168), Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010.
- Turan, Osman, “Süleyman-Şah I”, Altan Çetin-Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, (ss. 713-750), Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010.
- Turan, Osman, “Süleyman-Şah II”, Altan Çetin-Bilal Koç (Ed.), *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, (ss. 751-778), Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010.
- Turan, Osman, “Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı”, *Belleten*, XI (42), (Nisan 1947), 197-251.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- Turan, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954.
- Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Turan, Osman, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

- Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2003.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014.
- Turan, Refik, “Sultan Alaeddin Keykubad Dönemi ve Ehemmiyeti”, Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (ss. 387-394), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Turan, Refik, “Türklerin Anadolu’ya Akınları ve Malazgirt Zaferi’nden Önce Anadolu’da Türk Varlığı”, Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (ss. 87-114), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Turgal, Hasan Fehmi, *Anadolu Selçukîleri*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1935.
- Tülücü, Süleyman, “Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümeleri”, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 1986, 291-334.
- Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1969.
- Türk Dil Kurumu, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- Türkmen, Kerim, *Kayseri Arkeoloji Müzesinde Bulunan Eratna Beyliği Sikkeleri*, Erciyes Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1995.
- Uçar, Şahin, *Anadolu’da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.
- Uluçay, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- Umar, Bilge, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi-1*, Ege Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayını, İzmir 1982.
- Umar, Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993.
- Uras, Esat, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Documentary Publications, İstanbul 1988.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.

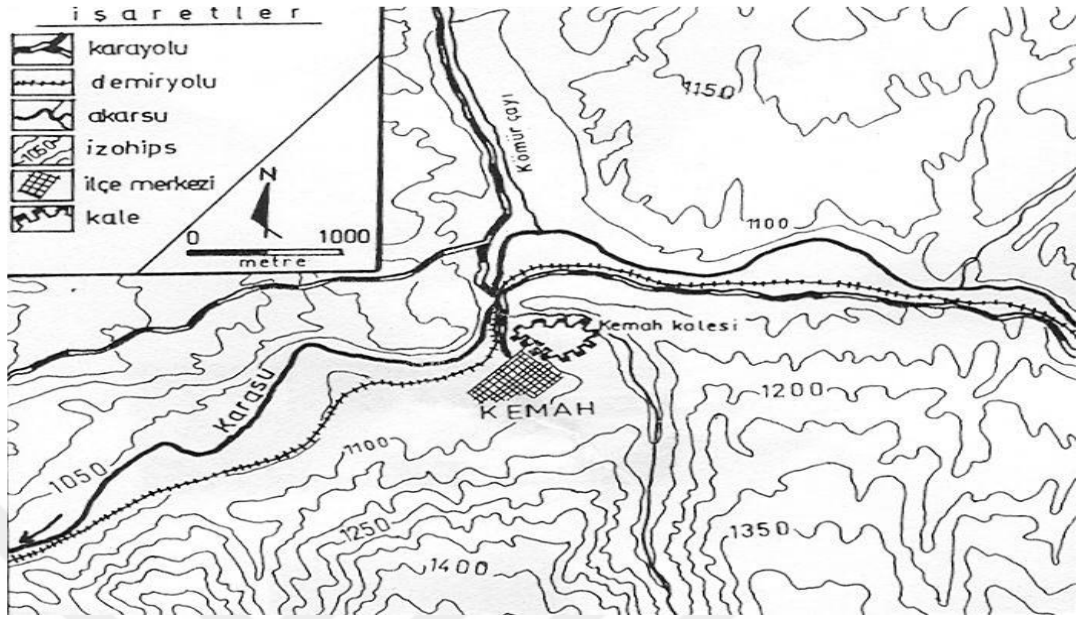
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten*, XXXI (124), (Ekim 1967), 601-646.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Eretna”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, IV, 309-310.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, *Belleten*, XXXII (126), (Nisan 1968), 161-189.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, Milli Matbaa, İstanbul 1927.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Ünsal, Veli, “Doğu Anadolu’da (Malatya-Elazığ) Karaz Türü Yerleşmeler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2), 2012, 320-331.
- Ünsal, Veli, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 16, 2006, 127-142.
- Ünsal, Veli, “Urartu Krallığı’nın Kuzeybatı Seferleri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 5, 2008, 9-32.
- Ürekli, Muzaffer, “Celâyirliler”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 264-265.
- Vasiliev, Aleksandr Aleksandroviç, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev.: Arif Müfit Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943.
- Vaux, William Sandys Wright, *Persia: from the Earliest Period to the Arab Conquest*, New York 1876.
- Whitby, Michael, *The Emperor Maurice and His Historian: Theopylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Clarendon Press, Oxford 1988.

- Yakupoglu, Cevdet, “Sultan I.İzzeddin Keykâvus”, Refik Turan (Ed.), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (ss. 351-386), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Yazıcı, Hakkı-Başıbüyük, Adem-Altınbilek, Samet, “Kemah Erzincan Tuzlaları”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 33, 1998, 53-78.
- Yazıcı, Tahsin, “Esterâbâd”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 437-438.
- Yazıcı, Tahsin, “Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşîr”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 438.
- Yazıcı, Tahsin, “Şeref-ed-Dîn”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, XI, 427.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk: Oğuznâme-Selçuklu Tarihi*, Abdullah Bakır (Haz.), Çamlıca Basımevi, İstanbul 2017.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976.
- Yiğit, Turgut, “Tabal”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40 (3-4), 2000, 177-189.
- Yinanç, Mikrimin Halil, “Çağrı Bey”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, III, 324-328.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Akkoyunlular”, Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (27-63), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Amasya”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, I, 394-396.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Anadolu Tarihi: Anadolu’nun Fethi (1)”, Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (705-712), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Anadolu Tarihi: Anadolu’nun Fethi (2)”, Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (ss.713-724), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

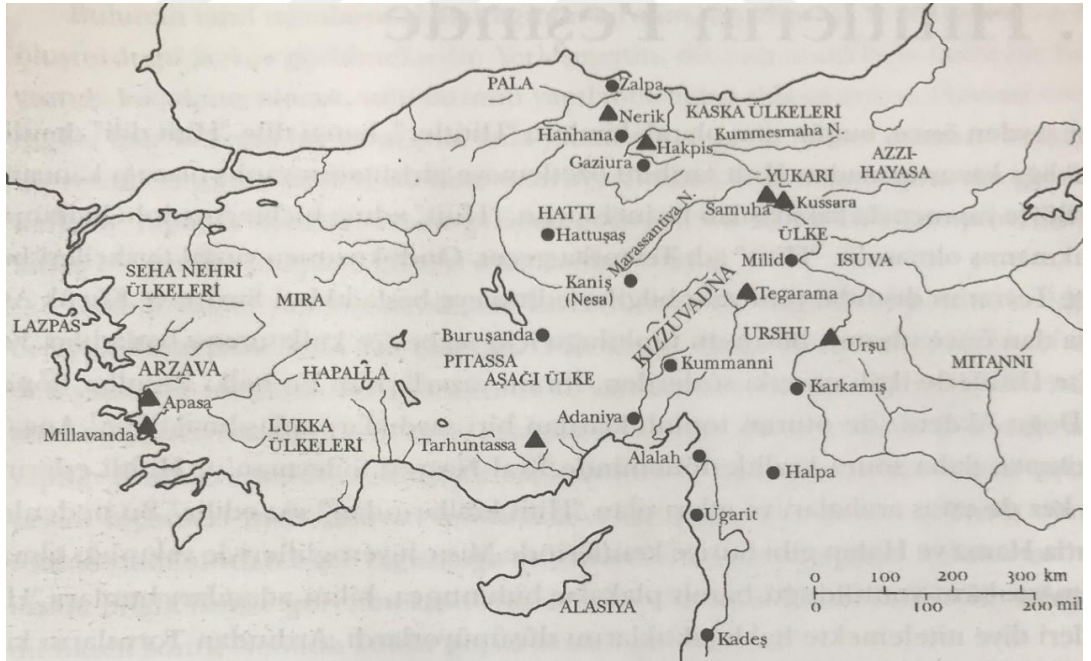
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Belek, Nûr Al-Davla (?-1124)”, Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (ss. 167-176), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Celâyir, Calâyır, Calayır”, Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (ss. 215-218), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Dulkadırlılar”, Fahameddin Başar- İlyas Gökhan- Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (341-355), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Dünya Tarihinin En Büyük İnsan ve Kumandanlarından Sultan Alp Arslan:Harpleri-Malazgirt Zaferi-Tarihteki Rolü-Ölümü”, Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (835-846), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Malazgirt (26 Ağustos 1071)”, Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (559-564), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Yinanç, Mükrimin Halil, ”Bayezid I, Yıldırım”, Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp (Haz.), *Makaleler*, (ss. 111-160), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri- I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri- II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Yinanç, Refet, “Mengüceklere Ait Bir Vakfiye Sureti”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (14), 2005, 17-21.
- Yurttaş, Hüseyin- Özkan, Haldun- Köşklü, Zerin- Kındığılı, Muhammed Lütfü, “Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (31), 2013, 223-248.

- Yurttaş, Hüseyin-Yanık, Hafis Nevzat-Özkan, Haldun-Köşklü, Zerrin-Çiğdem, Süleyman-Kındıgılı, Muhammed Lütfü, “Kemah Kitabeleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 43, (Bahar 2017), 407-427.
- Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlılar”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXII, 102-105.
- Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2017.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Hasan-ı Büzürg”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 311-312.
- Yuvalı, Abdülkadir, “İbn Arabşah, Şehâbeddin”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 314-315.
- Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Yücel, Yaşar, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398):Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, Sevinç Matbaası, Ankara 1983.
- Yücesoy, Hayrettin, “Kâdisiye Savaşı”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 136-137.
- Yüksel, Musa Şamil, “Timurlular Devleti Tarihi Kaynakları”, Altan Çetin (Ed.), *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, (ss. 53-60), Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2014.
- Zetterstéen, Karl Vilhelm, “Abbasîler”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, I, 18-22.

EKLER

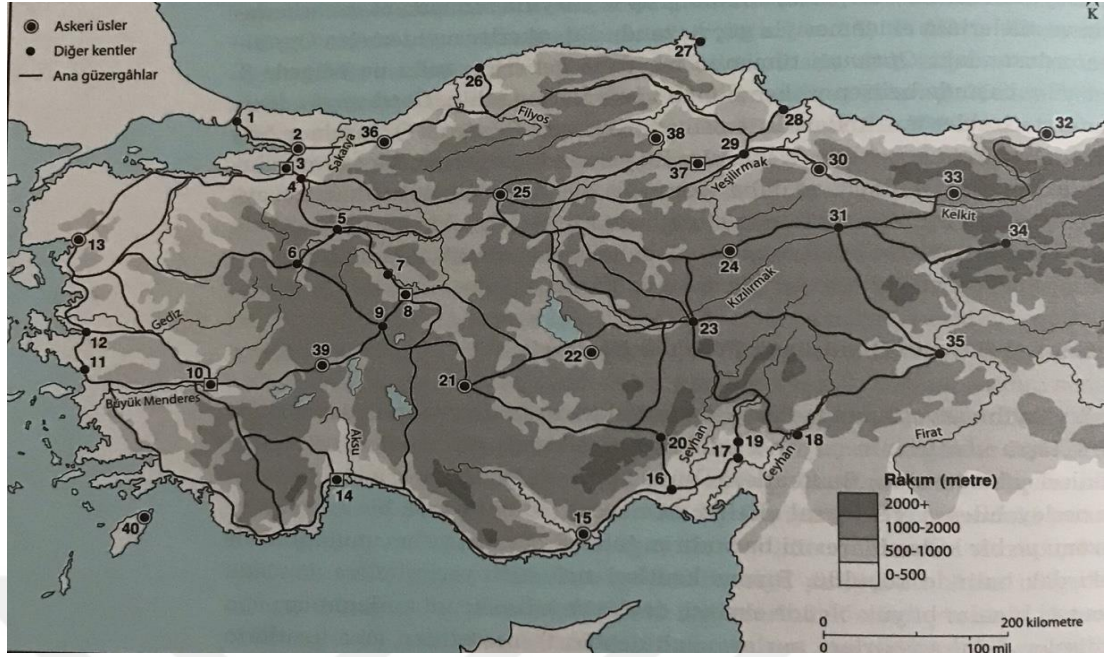
Harita 3: Kemah İlçe Merkezi ve Çevresinin Topografya Haritası⁶⁶⁷

Harita 4: Kemah Çevresinde Hitit Hâkimiyetini Gösterir Harita⁶⁶⁸

⁶⁶⁷Başbüyük, "Doğal Süreçlerin Ortaya Çıkardığı Tarihin Önemli Bir Stratejik Noktası: Kemah (Erzincan) Kalesi", 358.

⁶⁶⁸Llyod, 26.

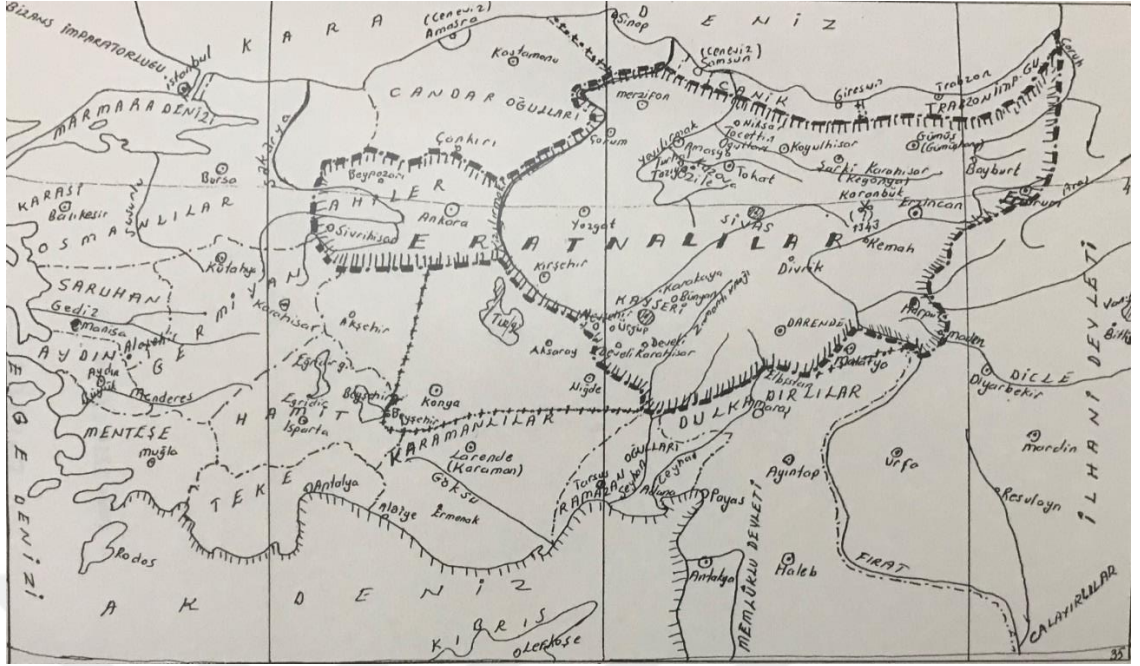

Harita 7: 8-11. Yüzyıllarda Bizans Başlıca Merkezleri (34 Nolu Bölge-Kamaha/Kemah)⁶⁷¹

Harita 9: Kemah ve Çevresinde İlhanlı Hâkimiyetini Gösterir Harita⁶⁷²

⁶⁷¹Haldon, 132.

Harita 10: Kemah ve Çevresinde Eratna Hâkimiyetini Gösterir Harita⁶⁷³

⁶⁷²Spuler, 575.

⁶⁷³Göde, Eratnahılar, Resim 21.

EK 2. FOTOĞRAFLAR**Fotoğraf 1. Kemah İlçe Merkezi****Fotoğraf 2. Melik Gazi Kümbeti ve Zaviyeleri**

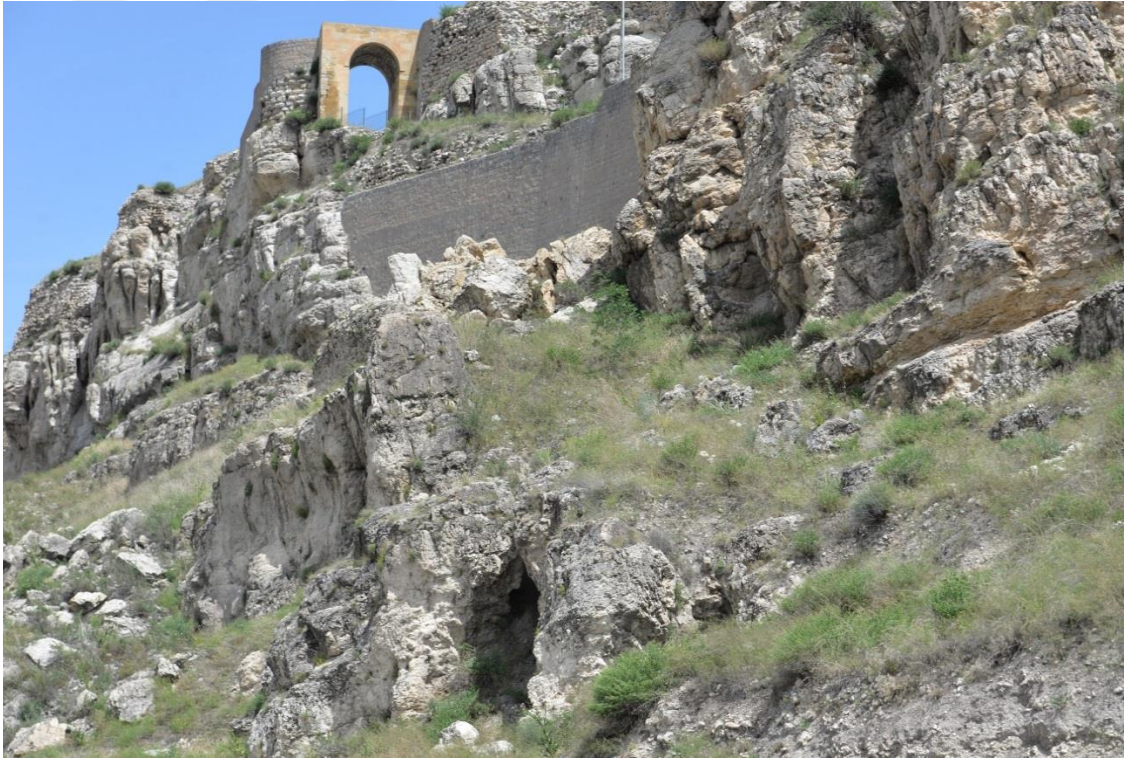
Fotoğraf 3. Melik Gazi Kumbeti Üst Kat Girişi Lento Taşı

Fotoğraf 4. Melik Gazi Kumbeti Yazıtları

Fotoğraf 5. Sancaktar Kümbeti

Fotoğraf 6. Kemah Kalesi

Fotoğraf 7. Kemah Kalesi I Nolu Kapı

Fotoğraf 8. Kemah Kalesi II Nolu Kapı

Fotoğraf 9. Kale Kitabesi

Fotoğraf 10. Kemah Kalesi Yavuz Burcu

Fotoğraf 11. Kemah Kalesi Konut Örnekleri

Fotoğraf 12. Kale Surları

Fotoğraf 13. Kemah Kalesi Hamam Bölümü

Fotoğraf 14. Kemah Kalesi Hamam Bölümü

Fotoğraf 15. Su Tünelleri Galerilerinden Detay

Fotoğraf 16. Kemah Kalesi Burç

Fotoğraf 17. Kemah Kalesi Gizli Geçitleri

Fotoğraf 18. Kemah Kalesi Gizli Geçitleri

Fotoğraf 19. Kemah Kalesi Bey Camii Minare Kalıntısı

Fotoğraf 20. Kemah Kalesi Helenistik Burç

Fotoğraf 21. Kemah Kalesi Güney Surları Üzerinde Yer Alan Tonoğlu Yapı

Fotoğraf 22. Kemah Kalesi Dehlizleri

Fotoğraf 23. Kemah Kalesi Surları

Fotoğraf 24. Kemah Kalesi

Fotoğraf 25. Gözcü Baba Kümbeti

Fotoğraf 26. Gözcü Baba Kümbeti

Fotoğraf 27. Gülâbi Bey Camii

Fotoğraf 28. Gülâbi Bey Camii

Fotoğraf 29. Tugay Hatun Kümbeti

Fotoğraf 30. Acemoğlu Kanyonu

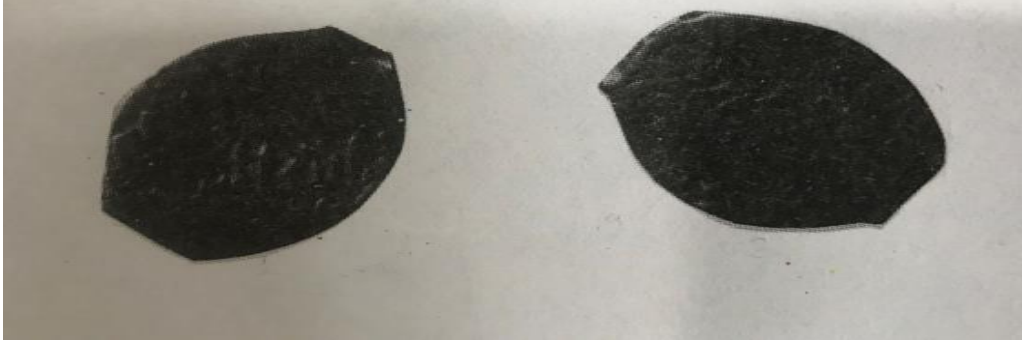
Fotoğraf 31. Acemoğlu Köprüsü

Fotoğraf 32. Acemoğlu Köprüsü, Şehitlik

EK 3. SİKKELER

Selçuklu Döneminde Erzincan'da Basılan Sikkeler

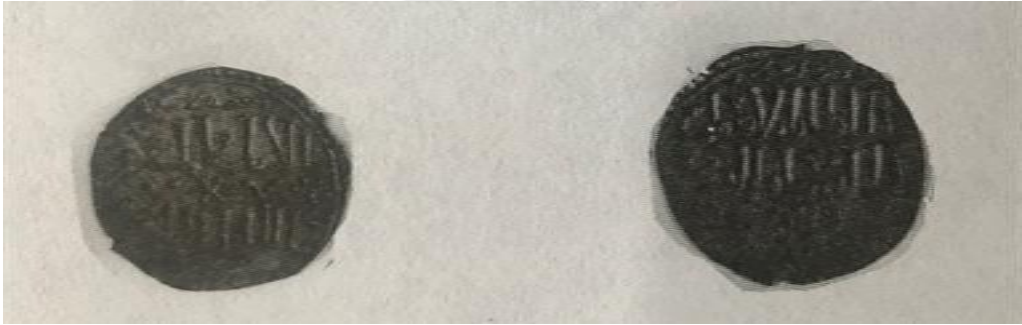
Darp Yeri: Erzincan

Tarihi: 625 (1227/1228)

Yüz:/ Billah emir ül mü'/minin.

Etraf: Durube Erzincan

Diğer Yüz: Es sultan ül muazzam /Keykubad b. Keyhüsrev⁶⁷⁴

Darp Yeri: Erzincan

Tarih: 657 (1258/1259)

Çapı: 22 mm.

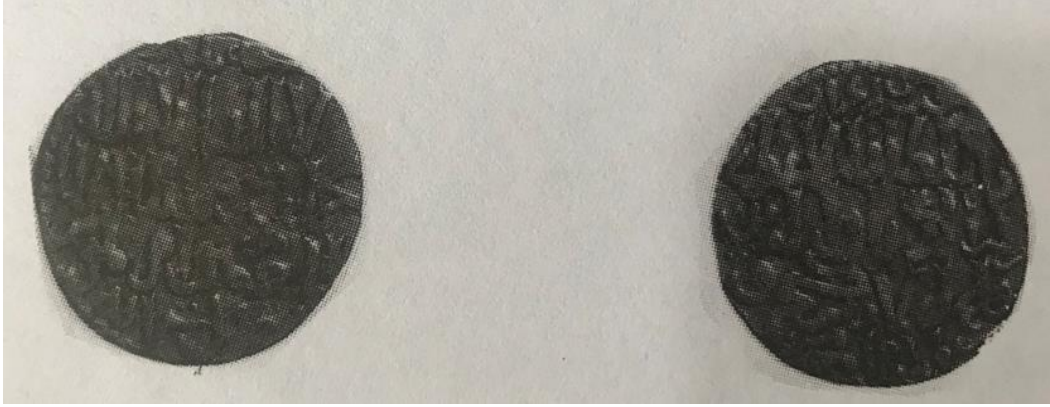
Ağırlık: 2,97 gr.

Yüz: Sene seba/ el imam el Mustaasım/ billah emir ül mü'minin.

Diğer Yüz: Durube Erzincan/ es sultan el azam/ Rükneddünya ved-din / Kılıçarslan b. Keyhüsrev⁶⁷⁵

⁶⁷⁴Erkiletlioğlu, 119-120.

⁶⁷⁵Erkiletlioğlu, 187-188.

Darp Yeri: Erzincan

Tarihi: 663 (1264/1265)

Çapı: 23 mm.

Ağırlık: 2,80 gr.

Yüz: Sene selase (divanî)/ la ilâhe illallah/ Muhammed Resulullah el imam/ el Masum emir ül mü'minin/ sittin sittema'e.

Diğer Yüz: Erzincan/ es sultan ül azam/ Rükneddünya ved din/ Kılıçarslan b. Keyhüsrev/ berahin emir ül mü'minin⁶⁷⁶

Darp Yeri: Erzincan

Tarihi: 675 (1276/1277)⁶⁷⁷

⁶⁷⁶Erkiletlioğlu, 200.

⁶⁷⁷Galib, 87.

Mengüçüklü Döneminde Erzincan'da Basılan Sikkeler

Darp Yeri: Yok

Tarihi: 563 (1167)

Çapı: 19 mm.

Ağırlığı: 3.15 gr.

Yüz: Noktalı daire içerisinde, bir elinde asa (mızrak?), diğer elinde açık şekilde kitaba benzer bir nesne tutan, cepheden yarım portre olarak tasvir edilmiş Bizans tarzında bir figür.

Diğer Yüz: Fahru'din Behramşah b. Davud b. İshak Nasır...emirü'l mü'minin senet sel(ase) ve sittin ve hams mie⁶⁷⁸

Darp Yeri: Erzincan

Tarihi: 570 (1174)

Çapı: 22 mm.

Ağırlık: 4.05

Yüz: Fahru'd-Dünya ve'd-Din Ebu'l Muzaffer Behramşah b. Davud b.

İshak Nasır-ı emirü'l-mü'minin

Diğer Yüz: Nasır-ı emirü'l mü'minin Melikü'l-Ümera Şah Gazi Behramşah b. Davud⁶⁷⁹

⁶⁷⁸Özme, 96, 103.

Basım Yeri: Erzincan

Tarih: 579 (1183)

Çapı: 21 mm.

Ağırlık: 4.70 gr.

Yüz: Noktalı bir altıgen içerisinde sola doğru sakallı bir baş.
Fahru'd-Din duribe bi-Erzincan senet tıs'a sebain hams... mie

Diğer Yüz: Nasır-ı emirü'l mü'minin Melikü'l-Ümera Şah Gazi
Behramşah b. Davud⁶⁸⁰

Dar Yeri: Erzincan

Tarihi: 600 (1203)

Çapı: 28 mm.

Ağırlık: 7.70 gr.

Yüz: Behramşah b. Davud duribe bi-medinet Erzincan fi şuhur senet sittemi'e

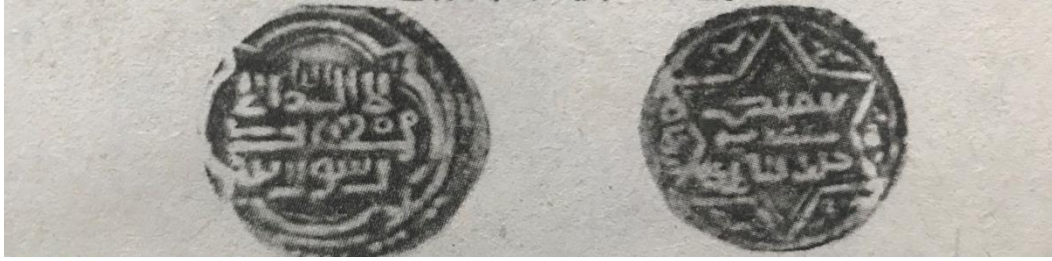
Diğer Yüz: El-abdu'z-zaif el-muhtac ila rahmetullah te'ala⁶⁸¹

⁶⁷⁹Özme, 96, 103.

⁶⁸⁰Özme, 97,104.

⁶⁸¹Özme, 97,104.

Eratna Beyliği Döneminde Erzincan'da Basılan Sikkeler

Basım Yeri: Erzincan

Tarihi: 749 (1348/1349)

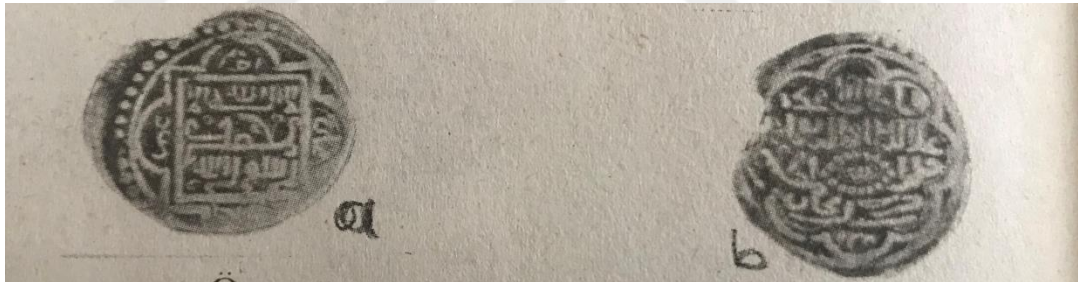
Çapı: 18 mm.

Ağırlık: 1.70 gr.

Yüz: Dört köşeli dairenin ortasında Kelime-i Tevhid yazılıdır

Diğer Yüz: Mührü Süleyman içinde Moğolca iki kelime yazılı olup altında Halled Allah-u Mülkehü

Kenarlar: Alt köşenin solundan başlayarak Durube-Erzincan-Sene-Tis'a—Arbain-Seb-i-Maya⁶⁸²

Basım Yeri: Erzincan

Tarihi: 738 (1337/1338)

Çapı: 20 mm.

Ağırlık: 1.60 gr.

Yüz: Daire içerisinde Kelime-i Tevhid, üst kısımda Ebu Bekir, solda Ömer, altta Osman, sağda Ali

Diğer Yüz: Çok köşeli daire içerisinde es-Sultan el-Adel Alaud-dünye ved-din Hallede Allah mülkehu⁶⁸³

⁶⁸²Kerim Türkmen, *Kayseri Arkeoloji Müzesinde Bulunan Eratna Beyliği Sikkeleri*, Erciyes Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1995, 3, 35.

⁶⁸³Türkmen, 5, 36.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Gönül BAYRAM
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum, 12/07/1992
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Y.Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Orta Çağ Tarih Bilim Dalı
İletişim	
E-Posta Adresi	gonul.bayram@gmail.com
Tarih	10/07/2018